

НАУКОВИЙ ВІСНИК

Тілея

ФІЛОСОФІЯ
ІСТОРІЯ
ПОЛІТОЛОГІЯ

№ 3/2005
липень - вересень

Гілея* - науковий вісник

Виходить щоквартально

Реєстраційне свідоцтво: МК №438 від 16 червня 2004 р., видане Управлінням у справах преси та інформації Миколаївської облдержадміністрації

Засновники:

Українська Академія Наук

Підприємство громадського об'єднання НКЦ (філія КСУ) ІМПРОК "Південнослов'янський інститут КСУ"

Редакційно-видавнича група редакційної колегії обласної книги науково-документальної серії видання "Реабілітовані історією"

Головний редактор: *В.М. Вашкевич*

Заступники головного редактора:

В.В. Кривошея, С.С. Макарчук

Відповідальний секретар: *О.Г. Хімченко*

Редакційна рада:

Михальченко М.І., доктор філософських наук, чл.-кор. НАН України

Акопян В.Г., кандидат філософських наук

Андрущенко В.П., доктор філософських наук

Вашкевич В.М., кандидат історичних наук

Гончар Б.М., доктор історичних наук

Картунов О.В., доктор політичних наук

Котигоренко В.О., доктор політичних наук

Колесник В.Ф., доктор історичних наук

Корнєєв Д.І., кандидат технічних наук

Онїпко О.Ф., доктор технічних наук

Скороходов В.А., кандидат технічних наук

Адреса редакції: 54017, м. Миколаїв, пр-т Леніна 3, кім. 125. Телефон для довідок: (0512) 39-94-86. E-mail: rvgreabist@ukr.net

Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук

Шаповал Ю.І., доктор історичних наук

Редакційна колегія:**З філософії:**

Михальченко М.І., доктор філософських наук, чл.-кор. НАН України

Акопян В.Г., кандидат філософських наук

Андрущенко В.П., доктор філософських наук

Гавеля В.Л., доктор філософських наук

Рибачук М.Ф., доктор філософських наук

Семашко О.М., доктор філософських наук

Шевченко В.Й., доктор філософських наук

Хімченко О.Г., кандидат філософських наук

З історії:

Бойко А.В., доктор історичних наук

Гончар Б.М., доктор історичних наук

Кривошея В.В., кандидат історичних наук

Колесник В.Ф., доктор історичних наук

Леп'явко С.А., доктор історичних наук

Макарчук С.С., кандидат історичних наук

Пронь С.В., доктор історичних наук

Срібняк І.В., доктор історичних наук

Тригуб П.М., доктор історичних наук

Фіров П.Т., кандидат історичних наук

Шаповал Ю.І., доктор історичних наук

Шкварець В.П., доктор історичних наук

Вісник видається за наукового сприяння Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

* Гілея - в стародавні часи територія лісової Скії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї "лісової квітки" залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV. 16-25).

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Акопян В.Г. Морально-етичні основи підприємництва в Україні	5
Вдовина О.Я. Проблема віри та розуму у вітчизняній філософській культурі доби Київської Русі	33

ІСТОРІЯ

Солдатенко В.Ф. Доба української революції (1917 — 1920 рр.) у новітній історіографії	50
Шаповал Ю.І. Політичне керівництво УСРР і Кремль у 1932 — 1933 роках: співавтори голодомору	73
Гузенко Ю.І. Діяльність притулку Миколаївського благодійного товариства наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття	93
Тригуб О.П. Православна церква на Миколаївщині (1917 — 1954 рр.)	109
Пронь Т.М. Повоєнний рух репатріантів та реемігрантів на Батьківщину	132

ПОЛІТОЛОГІЯ

Вашкевич В.М. Українська культурно-історична традиція і піднесення національної самосвідомості молоді	142
Іванов М.С. Політичне просвітництво як засіб формування та стабілізації демократичних систем ХХ століття	165
Гуцало М.Г. Сучасний міжнародний тероризм як системне явище: тенденції, фактори, шляхи протидії	179
Шкуренко К.О. Політичні партії в контексті політреформи і парламентських виборів 2006 року	190

ОГЛЯДИ

Бевз Т.А., Яремчук В.Д. Проблема україно-польських стосунків у працях І. Лисяка-Рудницького	204
--	-----

Мельник Н.І. З досвіду підготовки та видання біографічних праць в регіонах України (XIX — початок ХХІ ст.)	214
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Кривошея В.В., Фицик Л.А. Архіви Скоропадських — джерельний пошук. (<i>Папакін Г.В.</i> Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини ХVІІ — ХХ ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. — К., 2004. — 420 с.)	226
Шитюк М.М. Новий погляд на офіційну концепцію НЕПу. (<i>Котляр Ю.В.</i> Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921—1929 рр.). — Одеса:ТОВ Від , 2004. — 354 с.)	230
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	232

МОРАЛЬНО–ЕТИЧНІ ОСНОВИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Існування ринкових відносин в Україні тісно переплетене з її історичним розвитком. Тому формування основ сучасного підприємництва в країні пов'язане з давніми і глибокими традиціями українського народу. “Дух підприємництва” був внутрішнім породженням українського менталітету, і знайшов своє відображення ще в матеріалах староруських збірників і уставів. При цьому необхідно відмітити яскраву самотність формування національних ринкових структур, яка полягала в тому, що товарно-грошові відносини в Україні виникали і розвивалися на основі традиційних цінностей православної культури. Моральні цінності православ'я були реальною основою господарювання, державності, духовності.

Ще донедавна в переважній більшості досліджень, присвячених аналізу процесу становлення товарно-грошових відносин, переважала думка про негативне ставлення православної церкви до процесу капіталізації суспільства. Адже православ'я з його патріархальним прикриттям як групового, так і індивідуального егоїзму ніколи відкрито не проголошувало приватні інтереси і успіхи в підприємницькій діяльності вищою метою і цінністю життєдіяльності людей. Для православ'я більш характерним було спрямування на формування духовності людини крізь призму виховання у неї таких якостей як любов, радість, довготерпіння, доброта, благодать та ін. Православне християнство “вимагало зовсім іншого життя, життя морального й чесного, з основою взаємопошани й любові” [1, 408]. Проте аж ніяк не можна сказати, що поза колом її інтересів залишилися притаманні суспільству капіталу специфічні чесноти, спрямовані на досягнення високих результатів у підприємницькій діяльності,

в здійсненні особистих цілей. Православна церква завжди освячувала активність індивідів у досягненні моральних висот та реалізації моральних ідеалів. А прояви активності людей в суспільстві, в якому панує приватна власність, немислимі поза їх прагненням до примноження цієї власності, жаданням влади, впливу, завоювання престижу, тощо. Такі бажання є не чим іншим, як основними вимогами моралі, які забезпечують формування і функціонування ринкових відносин.

Так само як останні почали складатися ще в надрах кріпосної залежності селян від феодалів, моральні норми, установки, принципи буржуазного суспільства почали зароджуватися в умовах функціонування станово-корпоративної моралі епохи феодалізму. В конкретно-економічній ситуації XVI–XVII століття в Україні виникали відносно складні форми господарювання. Вони були зумовлені як існуючою економічною кон'юнктурою, так і можливостями власне приватних господарських одиниць. Відбувалася ситуаційна самоорганізація господарських форм, в результаті якої створювалася структура приватного господарства, де натурально-господарські і товарно-грошові начала органічно взаємозумовлювали і доповнювали одне одного [2, 70-71]. В цьому процесі, який відбувався в умовах відсутності будь-якої правової регуляції і поведінки його учасників, досить важко було встановити, де закінчується дія натурально-господарських правил і починається власне підприємницький раціоналізм в організації господарства. Тому суттєву роль в організації нових форм господарювання відігравали традиційні морально-етичні регулятори.

Так, описані ще в “Домострої” форми господарювання показують моральні витoki вітчизняного підприємництва, його етичні начала. Домогосподарю потрібно було в різних ситуаціях знайти для свого господарства не тільки найбільш результативну форму організації, але й ту морально-етичну опору, яка б не суперечила духу істинного християнства з його відразою до наукоподібності, “законодавства” і формалізму. В таких умовах особливої ваги набувала опора на взаємодію духовних і практичних, моральних і позаморальних факторів і відносин. В “Домострої” саме й описується таке домашнє господарство, яке пов'язане з галузевою і ринко-

вою орієнтацією і яке можна визначити як “моральне господарство”. Останнє було своєрідним сімейним корпоративізмом розширеного типу, в якому об’єднувалися не тільки члени сім’ї, але й усі ті, хто забезпечував взаємодію елементів такого домашнього господарства. Тому не випадково дане “моральне господарство” назване “теплим храмом”.

Описане в “Домострої” сімейне господарство опиралося на унікальне морально-етичне середовище. У ньому відношення підкорення його членів пом’якшувалося різноманітними формами патріотизму, опіки, допомоги молодшим, бідним і залежним. Взаємозумовленість поведінки всіх членів розширеної сімейної корпорації спонукала до засудження неволі і вимагала послаблень для холопів як найбільш залежних від домогосподаря та членів його родини. “Подібна “духовна будова” сім’ї і створює першооснову корпоративізму і підприємництва. Така “розширена сім’я” виступає як великий соціальний організм, який передує власне господарювання і багато в чому його визначає. Тому в “Домострої” ми спостерігаємо не тільки гнучкі, але й досить облагороджені форми господарства” [2, 71]. Саме їм і відповідала мораль, яка утверджувала саморегуляцію індивідів у якості суб’єктів виробничого процесу. Такий підхід до моралі як способу саморегуляції і самоутвердження індивідів в подальшому закріпився у вітчизняній господарській традиції.

Звичайно, не слід перебільшувати роль “домостроївського” “морального господарства” в процесі становлення трудової етики підприємництва в Україні. Російська держава, її імперські інститути цілковито панували на господарських теренах України, пригнічуючи суспільну самодіяльність, гальмуючи формування національної культури. Тому серед основної маси українського населення, як і загалом в Росії, погано прививалися ідея приватної власності, цінності зростання і накопичення, правової норми господарювання, елементи самоуправління і громадського суспільства. Соціально-економічний розвиток України по шляху капіталізації господарства відбувався в руслі російської імперської моделі, для якої характерним було:

1. вибіркове запозичення технологічних, головним чином військово-промислових досягнень більш розвинених країн в обмін на вивезення сировини;

2. одночасне посилення експлуатації власного народу дуборужуазними, архаїчними методами;

3. зростаюча централізація і бюрократизація управління [3, 15].

В таких умовах розвиток підприємництва в Україні міг здійснюватися вузько, вибірково і глибоко суперечливо. Проведені царським урядом в 60–70-х роках XIX століття буржуазні реформи дещо розширили горизонт розвитку капіталістичних відносин в економічному і соціально-політичному житті України, устрій якої став пристосовуватися до вимог капіталізму, який все більше проникав у всі сфери життя суспільства.

Скасування кріпацтва стало одним із найважливіших рубежів становлення більш прогресивної системи господарства в історії України. Відкриваючи широкий простір для розвитку підприємництва, нова система господарювання започатковувала й нові духовні основи його розгортання. Як відзначав П.Б. Струве, “більш продуктивна система не є дещо мертво, позбавлене духовності. Більша продуктивність завжди опирається на більш високу особисту придатність. А особиста придатність є сукупністю певних духовних властивостей: витримки, самовладання, добросовісності, ощадливості. Прогресуюче суспільство може бути побудоване тільки на ідеї особистої придатності як основі і мірили всіх суспільних відносин” [4, 76-77]. “Особиста придатність” як особиста відповідальність, оправдана особистою поведінкою, виступала основою утвердження нового, буржуазного типу відносин в Україні. З утвердженням таких відносин виникли умови для розвитку ринкової економіки, а відтак і підприємництва як її істотного елементу.

Таким чином, здійснення реформ 60–70-х років XIX століття розчистило шлях для розвитку капіталізму в промисловості України. Звільнення селян створило умови для широкого використання вільнонайманої праці і прискорення процесу накопичення капіталу. І хоч Україна ще довгий час продовжувала залишатися переважно аграрною країною, її економіка поступово реформується в таку, що базувалася на приватній власності на засоби виробництва і використання найманої праці капіталом. Вже з другої половини 60-х років почалося швидке зростання фабрично-заводської промисло-

вості, яка поглинула дрібнотоварне виробництво феодального типу. Остаточно утвердилися товарно-грошові відносини, суспільний розподіл праці, відбулося усупільнення виробництва, робоча сила перетворилася в товар. Утвердження капіталізму – явища світової історії – відбулося й на теренах України.

Капіталізація економіки супроводжується небаченим розвитком підприємництва як ініціативної господарсько-фінансової діяльності суб'єктів різних форм власності. Воно охопило всі галузі економіки, всі регіони України, спричинюючи зміну відношення людей до праці, виробляючи у них нові моральні цінності і норми. Останні знаходили вираження в поведінці людей, що видозмінювалася відповідно до нових умов господарювання, насамперед в сфері трудової діяльності. Почала складатися трудова етика як таке відношення людей до праці, в якому проявлявся новий, порівняно з традиційним, комплекс моральних цінностей і норм. Саме на його основі виникла і розвивалася трудова етика підприємства. Ділова мораль підприємців, як значущий компонент їх моральної поведінки, поступово, але органічно входила складовою частиною в соціально-економічний генотип суспільства.

Існуюча до цього часу традиційна станово-корпоративна мораль феодального суспільства могла служити основною лише того типу підприємництва, який М. Вебер називав торговим, лихварським, авантюрним. Такий тип підприємництва виникає і функціонує на основі зародкових форм грошового обігу і ринку, даючи можливість накопичувати багатство у вигляді грошей. Звичайно, останні пускаються в обіг для їх примноження. Проте вони, як правило, не задіяні у виробничій сфері і тому є суто грошовим капіталом. Торгове, лихварське підприємництво було широко розповсюджене у виробничій сфері і тому є суто грошовим капіталом. Торгове, лихварське підприємництво було широко розповсюджене на Україні, доповнюючи патерналістські відносини особистої залежності феодальної моралі, відносинами протекціоністськими. Останні витікали із тієї системи протегування, в рамках якої знаходився кожний індивід феодального суспільства. Доповнюючи кріпосну залежність індивідів, протекціоністські відносини пов'язували всіх членів

суспільства в єдиній ієрархічній системі цінностей. Моральні принципи і норми в такій системі чітко окреслювали обов'язки кожного по відношенню до поміщика, односельців, городян, тощо. На їх сторожі виступали сільські общини, різноманітні корпорації, релігійні та ін. Не останнє місце в регуляції станової ієрархії відводилося і державі. Сам же становий статус закріплював не тільки привілеї, але й престиж, образ життя, відповідні моральні якості членів суспільства, що знаходилися на різних сходинках станової ієрархії.

Торгове, лихварське підприємництво знаходилося на її нижчих щаблях і вважалося серед українців малопrestiжним. Тому таким підприємництвом в переважній більшості займалися жида, греки, вірмени, до яких приєднувалися багаті вихідці українського села. Такий тогочасний бізнес вважався “нечистим”, а гроші, що в ньому оберталися, “брудними”. Діяльність підприємців-лихварів підлягала моральному осуду, а самі вони досить часто піддавалися гонінню та погромам. Це відбувалося ще й тому, що традиційна суспільна мораль визнавала за багатством не головного стимулятора життєдіяльності людини, а руйнівника її духовності. Жадання багатства в українців, як і загалом у всіх православних християн, вважалося смертним гріхом, рівнозначним гордині і непокорі. Саме вони приписувалися тим, хто прагнув вирватися за межі свого стану, який охоронявся існуючими звичаями, привілеями та заборонами.

Утвердження буржуазних суспільних відносин в Україні привело до виникнення підприємництва нового, продуктивного, промислового типу. Воно, з одного боку, не могло бути повністю засудженим традиційною мораллю, оскільки остання складається із таких традиційних норм і установок як честь, вірність, обов'язок, згуртованість тощо. А з другого боку промислове підприємництво суперечило становій честі, обов'язку патерналізму, згуртованості феодального стану, які сковували ініціативу і розвиток особи. Перехід до капіталізму супроводжувався формування в українському суспільстві нової системи моралі, в якій пріоритет віддавався приватному інтересу, успіху в підприємницькій діяльності, прагненню багатства та ін.

Відповідно до того, як в суспільстві утверджувався капіталізм продуктивного, промислово-підприємницького типу,

з ним вступав у взаємодію торгово-грошовий капітал. Їх притирання приводило до становлення продуктивного підприємництва, яке нерозривно пов'язувало багатство із індустріальною працею. На зміну принципам гендлярства прийшли принципи діловитості. Чесність загалом та чесна продуктивно-підприємницька праця зокрема стали головними чинниками розвитку підприємництва і його прагнення багатства. Причому прагнення багатства в даному відношенні треба розуміти як одну із чеснот, притаманних українським підприємцям, оскільки вони прагнули не лише до накопичення власного капіталу, але й до поліпшення добробуту усіх верств населення. Адже українські підприємці прекрасно розуміли, що бідні громадяни є лише потенційними покупцями товарів, які викидалися на ринок. Примноження капіталу ставилося у пряму залежність від платоспроможності населення. Підприємець, який прагнув до одержання високих прибутків, таким чином, вимушений був думати про відповідний життєвий рівень споживачів продукції, яка виготовлялася на його підприємствах.

Не ідеалізуючи процес становлення підприємництва в Україні, треба, однак, відмітити, що поряд із чесністю честь, совість, обов'язок, гідність та інші поняття і уявлення склали своєрідний “кодекс честі” підприємців як нового соціального прошарку суспільства. В даному випадку мова йде про переважаючу більшість українських підприємців, які не марнували і не розтринькували свій капітал, а знову запускали його в діло, тобто прирощували в процесі створення нових промислових підприємств, нової маси товарів тощо. Подібні дії приводили до вироблення тільки підприємцям промислового типу властивої моральної поведінки. Це було пов'язане з тим, що нарощування капіталу для самого підприємця означало виникнення нових турбот, додаткової відповідальності перед його зростаючою власністю, яка зв'язувала руки й ноги і, звичайно стояла на заваді ведення гедоністичного способу життя. Хотів сам того, чи не хотів підприємець, але його “самозростаючий” капітал відмовляв йому в задоволенні дозволити собі “шикарний жест” і заставляв вести відносно аскетичний спосіб життя [5, 16]. Таким чином, матеріальна зацікавленість приводила до вироблення в моральній поведінці українських підприємців специфічних

рис, притаманних моральному складу представників саме цієї соціальної групи. В міру того, як її моральні мотиви узгоджувалися з економічними, суспільно-політичними та іншими соціальними мотивами, відбувалася перебудова поведінки підприємців у напрямку прояву суто людських почуттів та дотримання загальнолюдських норм моралі.

Загальні уявлення українських підприємців про рівність і гідність людей, самоцінність індивідів втілювалися у конкретних справах. 60–80-ті роки XIX століття знаменували інтенсивний розвиток залізничного будівництва, річкового і морського пароплавства. Зросла вага добувної, насамперед вугільної, промисловості, посилено розвивалися металургія та машинобудування. Загалом становлення і розвиток підприємництва в Україні в другій половині XIX століття було часом розгортання в країні промислового перевороту, суть якого полягала у витисненні ручної праці у промисловості машинною та капіталізації сільськогосподарського виробництва. Успішному розвитку промисловості та сільськогосподарського виробництва України сприяло утворення нового морального мікроклімату, насиченого духом підприємництва. Поряд із великими фабриками, заводами і копальнями, що прийшли на зміну таким колись високорозвиненим поміщицьким гуральням та сукнярням, розгортається сітка дрібних закладів і мануфактур, зокрема у харчовій та обробній промисловості. Вони демонстрували здатність українських підприємців орієнтуватися на соціальні цілі і специфічні цінності буржуазного суспільства. Потужними на той час підприємствами стали Луганський казенний завод, “Арсенал” у Києві, завод Бобринських у Смілі, заводи Яхненків і Симиренків у Городищі та ін. Справжня підприємницька лихоманка охопила Донбас: вітчизняні й іноземні підприємці намагалися у всякий спосіб захопити родовища вугілля і будувати шахти, залізниці тощо. Особливого розмаху капіталістичне підприємництво набуло в харчовій промисловості України. Найбільш розвиненими її галузями стали мукомельна, цукрова і спиртогорілчана. Швидкими темпами почала розвиватися переробна, зокрема шкіряна, промисловість.

Результатом технічного перевороту в промисловості України стала зміна суспільно-економічних відносин, яка відбувалася у всіх галузях народного господарства. Сформувалася

соціальна основа підприємництва — національна буржуазія, — серед якої виділялася група великої промислової буржуазії, насамперед власники заводів, фабрик і копалень, члени акціонерних товариств, залізничних компаній, пароплавств. Значно чисельнішими були групи середньої та дрібної буржуазії. Процес утворення української промислової буржуазії йшов шляхом “обуржуазнення” українських, російських, польських поміщиків, які стали на шлях капіталізації своїх господарств, перетворювалися у власників промислових підприємств, ставали членами акціонерних і пайових товариств тощо. Серед них виділялися родини Бобринських, Головинських, Рутченків, Терещенків, Тарновських, Тишківських та інших, які посіли панівне місце в цукровій, спиртогорілчаній, мукомельній галузях промисловості. Ряди промислової буржуазії і поповнювалися також за рахунок вихідців з українського купецтва та міщанства. Родини Панченків, Симиренків, Стороженків, Яхненків займали провідні позиції в шкіряній, вугільній, цукровій, мукомельній промисловості та пароплаванні. Не відставали від них і вихідці з інших національностей. Зокрема в суконній, машинобудівній і металообробній промисловості, залізничному транспорті, панували російські родини Дегтярьових, Репніних, Суботніх. А в розвитку цукрової, винокурної, мукомельної промисловості значну роль відігравали єврейські родини Бродських, Гальперіних, Горенштейнів. Значну частину підприємців України становили представники верхівки бюрократів та капіталісти іноземного походження. Так, ще на початку 70-х років XIX століття англійський капіталіст Дж. Хьюз /Юз/ збудував у Донецькому басейні великий металургійний завод. Значні площі сільськогосподарських угідь належали польським магнатам Браніцьким, Замойським, Потоцьким, Яблоновським та іншим, магнеторії яких активно включалися в товарне виробництво, розкриваючи широкі можливості для підприємницької діяльності.

Як правило, всі ці відомі на Україні підприємці розпочинали свою діяльність із дрібних комерційних справ, а згодом утворювали могутні промислові фірми. Їх успіхи в підприємстві базувалися на нормах і принципах буржуазної моральної системи, яка передбачала визнання рівності прав і можливостей кожного члена суспільства на діяльність

в усіх різновидах, у будь-яких сферах — обміні товарами, послугами, престижем тощо. Звичайно, одних моральних норм і принципів було замало для досягнення значних успіхів в підприємницькій діяльності. Поряд з ними потрібні були точний розрахунок, пошук нових можливостей для розвитку своєї справи, здатність до ризику, гнучкість, терпеливість та ін. Саме ці якості в поєднанні з моральними нормами і принципами дозволяли українським підприємцям реалізувати можливості буржуазного стилю господарської поведінки. Отже, до підприємництва українських капіталістів спонукало не панування голого практицизму в моральних відношеннях між людьми. Їх прагнення до збереження і примноження власного багатства було тісно пов'язане із можливістю використання людьми один одного заради вигоди кожного і дотримання буржуазних чеснот як запоруки успіху кожного в започаткованій справі. І хоч тогочасне суспільство не могло надати усім підприємцям дійсно рівних прав і можливостей /через нерівність капіталів і засобів соціального впливу/, проте моральна і юридична сторона справи мали тверді гарантії на рахунок цього.

Ідеї рівності, самоцінності людини, поваги до неї, характерні для українського підприємництва буржуазної доби, виступали основою гуманізму існуючої моральної системи. Гуманізм українських підприємців реалізовувався в конкретних проявах буржуазної філантропії, яка виливалася в допомогу тим, хто попав у біду, потерпів життєву катастрофу, усім бідним і знедоленим. Благодійність, а поряд з нею і допомога й заступництво нужденним, були однією з характерних рис українського підприємництва загалом. Треба також зауважити, що філантропія українських підприємців свідчила про дієвість моральних принципів тогочасного буржуазного суспільства. Причому благодійність вітчизняних підприємців була не стільки усвідомленням необхідності пожертвувань на відновлення робочої сили як товару, скільки яскравим прикладом реалізації однієї з глибинних і споконвічних моральних характеристик українського народу. Ще в давньоруській культурі утвердився образ ідеальної людини як носія християнських чеснот, типовими серед яких вважалися піклування про людей, благодійність, справедливість, мудрість, скромність, захист віри і церкви, мужність і благочинність [6].

Отже, благодійність українських підприємців була пов'язана з давньою і славною моральною традицією, зафіксованою в різноманітних пам'ятках давньоруської культури.

Громадське благодійництво українських підприємців охоплювало різні сфери життя народу, насамперед освіту, медицину, науку, культуру, мистецтво. Відомими меценатами, які неодноразово жертвували значні кошти на їх розвиток були Микола Терещенко, його сини Іван і Олександр та брат Федір, брати Лазар і Лев Бродські, Богдан Ханенко, Оскар Гансен, Олександр Поль та ін. По всій Україні – Бобринські у Смілі, Яненки і Симиренки в Городищі, Тарновські на Чернігівщині, Потоцькі на Вінничині, Браницькі на Київщині – не тільки розбудовували свої заводи і фабрики, але й виділяли кошти на будівництво шкіл, початкових народних училищ, лікарень, притулків для бідних освічених працівників, тому українські підприємці не жаліли коштів і жертвували значні суми на недільні школи для самих робітників, ремісників та селян. Характерною ознакою цих шкіл було навчання за розширеною програмою з гуманітарних і природничих дисциплін. В деяких з них навчання велося українською мовою. Проте освітня політика уряду царської Росії, а на західних землях – Австро-Угорщини, не дозволяла охопити навчанням значну частину населення України. Так, у 1897 році на території Східної України існувало близько 17 тисяч початкових шкіл різних типів, які охоплювали навчанням лише третину дітей. Решта їх залишилася поза школою, але й багато з тих, хто її відвідував, не закінчували курсу навчання через скрутне матеріальне становище. Нестача кваліфікованих учителів, лікарів, приміщень, підручників, ліків не могла бути подоланою лише за рахунок благодійництва підприємців. Потрібна була нова політика царського уряду щодо розвитку української освіти, науки, культури тощо. Хоч благодійництво і меценатство всіляко заохочувалося і підтримувалося офіційною владою, сама вона не виявляла особливого бажання виділяти кошти “малоросам”.

Треба відзначити і той неоціненний вклад, який зробили українські меценати в справу збереження для нащадків художніх колекцій, з яких виросли сучасні державні музеї України. Так, археологічна колекція Богдана Ханенка стала першопочатком Міського музею – предтечі нинішнього На-

ціонального художнього музею. А в основі Чернігівського історичного музею, заснованого 1902 року, лежать старожитності, які подарував місту Василь Тарновський /молодший. Історична і художня колекції, зібрані Оскаром Гансеном стали основою фондів створеного в Сумах історико-художнього музею. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького виник з археологічної колекції краєзнавця і підприємця Олександра Поля [6]. Значна увага приділялася підприємцями й розвитку українського друкованого слова. Наприклад, на їх благодійницькі кошти видавництво книгарні Череповського у Києві друкувало популярну “Сільську бібліотеку”. Серед надрукованих у ній творів були “Кобзар” Т. Шевченка, оповідання І. Нечуя-Левицького, Г. Квітки-Основ’яненка, комедії І. Велісовського, Г. Дмитренка та ін.

Незважаючи на адміністративно-цензурні утиски царського уряду, високого рівня розвитку досягли українська драматургія і театр. Це сталося завдяки благодійництву українських промисловців та подвижницькій творчій діяльності видатних письменників і майстрів сцени. Так, Київський театр ляльок було збудовано на кошти Лазаря Бродського, а нинішній Будинок актора на Ярославовому Валу займає приміщення караїмської кенаси, зведеної Соломоном Когеном. Особливим явищем в розвитку українського театру стало запровадження на початку 80-х років XIX століття М. Кропивницьким та М. Старицьким, а пізніше й іншими театральними діячами, нової системи організації театральних труп — товариств на паях. Значні кошти для організації таких товариств, в яких колегіально вирішувалися питання репертуару, маршруту, найму і звільнення, дисципліни, вносили меценати. Їх благодійницька діяльність значною мірою сприяла тому, що український театр в кінці XIX — на початку XX століття досяг глибокої народності, національної своєрідності, змістовності і високої художньої довершеності.

Важко переоцінити філантропізм українських підприємств, який сприяв розвитку творчості багатьох талановитих діячів літератури, науки, мистецтва, присвяченої служінню інтересам свого народу. Благодійність українських меценатів допомагала закладанню міцного фундаменту для подальшого розвитку української культури як непересічного утвору. Адже царський уряд намагався придушити розвиток української

національної культури, застосовуючи для цього різноманітні засоби. Про це свідчить той факт, що на всій території України в 1914–1915 роках не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання, жодної української школи, що перебувала б на державному утриманні. В таких умовах благодійництво українських підприємств, їх підтримка вітчизняної прогресивної культури набували особливої ваги.

З іншого боку, філантропія українських підприємців при всій її позитивності носила обмежений характер. Проголошуючи право всіх людей на щастя, буржуазне суспільство в той же час не може змінити пригнічене і знедолене становище переважної більшості з них. В умовах царської Росії нестерпний соціальний гніт доповнювався національними утисками. Капіталізація суспільства привела до загострення основних суперечностей передреволюційної доби — між працею і капіталом, між селянством і поміщиками, між капіталістичним містом і відсталим селом. Філантропія молоді української буржуазії в даних умовах могла лише полегшити страждання народу без усунення їх реальних причин. Соціальне зло і його носії для філантропії залишалися непоборними. Тому її гуманістичний зміст набував рис невизначеності, а сама філантропія підприємців залишалася в цілому формальною і деколи навіть обмеженою. Траплялися випадки, коли благодійництвом підприємці займалися лише для отримання чинів службовців або державних нагород, що їх уряд щедро роздавав за меценатство.

Перемога буржуазно-демократичної революції 1917 року дала змогу українському народу на повний голос заявити про свої національні інтереси. Намітилася перспектива його самовизначення та утвердження державності. Цілком очевидно стала необхідність глибоких економічних і соціальних перетворень у місті і на селі, від здійснення яких залежала доля подальшого розвитку підприємництва в Україні. Всі тогочасні соціальні й політичні сили дотримувалися думки про те, що після перемоги буржуазно-демократичної революції країна має пройти порівняно довгий шлях капіталістичного розвитку. На цьому шляху підприємці України — насамперед фабриканти, заводчики, банкіри — сподівалися здійснити модернізацію економіки країни і тим самим вивести її в ко-

гарту передових держав світу. Проте подальший розвиток революції привів до встановлення радянської влади на Україні і специфічного, в історії небаченого, її розвитку.

Воєнні дії, які точилися на території України майже безперервно протягом 1914–1920 років і політика воєнного комунізму, що проводилася більшовиками, завдали великої шкоди народному господарству країни. У становищі глибокого занепаду знаходилися її промисловість і сільське господарство. Україна опинилася в стані глибокої економічної кризи. Кардинальні зміни відбувалися і в соціальній сфері суспільного життя: була ліквідована велика буржуазія, оскільки Країна Рад, до складу якої входила й Україна, будувала соціалізм. Протягом 20–30-х років зміни в соціальній структурі продовжувалися в ході масових репресій соціальних груп, яким був притаманний дух підприємництва: середньої і дрібної буржуазії, одноосібних селян, інтелігенції. Нова соціальна структура суспільства базувалася не на відносинах до засобів виробництва, що були повністю націоналізовані, а на розподільчих відносинах. Тобто відносини між соціальними групами, що залишилися – робітниками, селянами, інтелігенцією, – будувались як розподіл: селяни споживали продукцію і виробляли предмети споживання для робітників, а робітники привласнювали продукти праці селян і виробляли те, що було необхідне селянам. Службовці розподіляли і контролювали потоки продуктів від селян до робітників і навпаки, слідкуючи за тим, щоб споживання кожної групи узгоджувалося з інтересами держави [7, 38]. Про легальне існування підприємництва у таких соціально-економічних умовах не могло бути й мови. Хіба що воно могло б відродитися у якійсь відчужено-спотвореній формі, що, зрештою, й сталося в результаті виникнення підпільної, “тіньової” економіки.

Проте така соціальна структура суспільства склалася не відразу після громадянської війни, а отже й підприємництво поступово і повільно втрачало свої позиції. Стан його дещо покращився в період нової економічної політики, але моральні основи господарювання зазнали значних змін. Нова економічна політика привела до створювання державної, насамперед, оптової торгівлі, введення приватної торгівлі та її регламентування через банки, запровадження податкових та

кредитних установ та оздоровлення на цій основі грошового обігу. Відновлення товарно-грошових відносин, легалізація приватної торгівлі, зміцнення фінансів вивели з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилися так звані непмани – нова буржуазія: промисловці, орендатори, маклери, комісіонери, торговці-оптовики та ін. Вони допомагали якнайшвидшому подоланню розрухи й хаосу в господарстві України. Однак в свідомості не одного покоління українців державна ідеологія насаджувала думку про аморалізм непманів, їх бездуховність, антилюдяність. При цьому обов'язково підкреслювалося, що в самому фундаменті підприємництва періоду непу було закладене зло – експлуатація людини людиною, але разом з тим замовчувалося інше не менше лихо – експлуатація людини державою в умовах того устрою, що виник. Тепер широковідомими стали факти, які розкривають ретельно закамуюфльовану антилюдяну сутність і містифіковану сутність і містифіковану роль моралі в житті людини і суспільства так званої радянської доби.

Треба підкреслити, що вже з огляду на стан економічного розвитку країни безпідставними є звинувачення підприємництва періоду непу в аморалізмі і бездуховності. Так, у 1923 році зусилля тих самих підприємців дозволили Україні забезпечити Республіці Рад появу на хлібному ринку світу в якості експортера. Саме підприємництво, в культурі якого було вироблено відношення до праці як до обов'язку перед Богом, суспільством і самим собою, в якому існувало уявлення про певний обов'язковий рівень чистоти відносин, порядку і устремлінь, забезпечило різке піднесення сільсько-господарського виробництва за такий короткий період. При цьому не треба забувати, що у 1912 році голод вразив значну частину зернових районів України, а осіння сівба цього року була дуже важкою через недосів в багатьох неврожайних південних губерніях. Ніколи раніше і жодного разу пізніше, за винятком штучно створеного в 1932–1933 роках у республіці голоду, основні її регіони не зазнавали такого лиха. Тим більше вражають зміни, які сталися в народному господарстві країни протягом короткого періоду існування непу. Вільна торгівля в поєднанні з твердим податком дали змогу розгорнутися ініціативі і підприємництву селян, ремісників, дрібних торговців та інших верств населення. В середовищі

підприємців знову утвердилися стимули, які приносили задоволення від самого процесу трудової діяльності і вели до усвідомлення свого обов'язку перед суспільством, виникнення почуття господаря на власній землі.

Однак політика непу, яка на думку В.І. Леніна вводилася “всерйоз і надовго”, хоча й “не назавжди” [8, 297], протягом 1921–1927 років була поступово згорнута. Беззаперечні здобутки непу – оптова торгівля засобами виробництва, грошова реформа, переведення державних хлібозаготівель на ринкову основу та інші – були оголошені химерами капіталізму, з якими необхідно було найближчим часом покінчити. Під демагогічними гаслами прискорення темпів розвитку промисловості Сталін і його прибічники перейшли до формування адміністративно-командної системи господарства. Усіх, хто підтримував курс на ринкову економіку, було оголошено “ворогами народу”, яких треба перевиховувати через приписану їм “шкідницьку” лінію поведінки. Репресії 30-х років призвели до ліквідації підприємців як соціальної групи. А сталінська індустріалізація привела до падіння життєвого рівня населення. Відчуженість робітників від засобів виробництва і бюрократичні методи управління на довгі десятиліття визначили неефективний шлях розвитку промисловості. Колективізація завершила реставрацію воєнно-комуністичної політики, наслідки якої на Україні були жахливими.

Підприємництву часів непу неможливо дати якусь однозначну оцінку: поряд із позитивними характеристиками він ніс в собі і багато негативного. Становлення етики підприємництва в умовах непу було вкрай ускладнене громадянською війною та пов'язаними з нею дезорганізацією суспільного життя і розладнанням віками усталених зв'язків. Підприємці, які під час громадянської війни могли бути розстріляними лише за приналежність до певної соціальної групи, хиталися, хотіли, але так до кінця і не змогли повірити, що неп вводиться “всерйоз і надовго”. Перші місяці і навіть роки непу зворушили емоції населення України хвилю спекуляції, розгулом неорганізованого ринку, скаженим стрибком цін, падінням моральності. Проте звинувачувати в цьому тільки непманів не правомірно. Негативну роль відіграла і “мораль” експропріації експропріаторів, що утвердилася в суспільстві і виправдовувала примусове позбавлення

деяких соціальних груп власності на засоби виробництва й передачу її у руки інших груп. Тим самим в суспільстві відмовлялося в моральному праві на існування. Весь капітал тлумачився як капітал-хижак, капітал-паразит, з яким треба розмовляти лише з позиції сили. В цьому відношенні етика проголошеного соціалізму відверто виправдовувала перерозподіл, а точніше “переграбування награвованого”. При цьому “мета ставилася проста — зберегти цей дух капіталізму, тільки обернути його на користь, грубо егоїстично, знову ж хижацький” [9, 11]. Хижацтво і паразитизм, які жилилися всією етикою соціалізму, проникали і в середовище нових підприємців — непманів, як іржа роз’їдаючи його кращі дореволюційні традиції.

Втрати моральних цінностей підприємництва сприяє також процес становлення державної форми власності, яка все більше перетворювалася в “нічию”. Встояти проти розграбування багатства, яке належало усім і в той же час нікому, було досить важко. Але звинувачувати у розкладі моральних звичаїв лише підприємців, як це робилося дотепер, значить перекласти на них усю провину в утвердженні в суспільстві обездушеної етики голо-хижацького типу капіталізму, що з успіхом і робила протягом останніх десятиліть нова соціалістична номенклатура. Таким чином, нова система господарювання, яка “дозволила” підприємництво, сама ж диктувала і моральні умови його існування. З одного боку, підприємництво непманів було покликане продовжити кращі моральні традиції, закладені ще в дореволюційну добу українськими підприємцями. З другого боку, радянська економіка державної монополії заганяла їх в “прокрустове ложе” тієї моралі, яка дістала назву соціалістичної.

Звичайно, сама по собі соціалістична мораль була покликана стати новим, значно вищим порівняно з буржуазною, історичним етапом розвитку людської моралі. Проте в умовах того типу соціалізму, який протягом десятиліть існував у нашій країні, соціалістична мораль була деформованою. Однак попри всі свої негативні прояви це була діюча мораль, “мораль як фактор соціальної практики, специфічна регулятивна система — частина духовно-практичного способу освоєння людиною світу і орієнтації в ньому” [10, 3]. Дієвість такої моралі проявлялася в реальній поведінці людей, керованих

моральними мотивами. Ці самі люди і сьогодні є реальним соціальним “матеріалом” для становлення підприємництва, покликаного відтворити ефективну ринкову економіку. Тому цілком закономірним є визнання їх морального досвіду як одного із історичних і соціальних джерел формування морально-етичних основ сучасного підприємництва в Україні.

Віддаючи належне моралі радянського періоду розвитку країни, необхідне визнати, що вона була покликана формувати в людях відданість справі, високу свідомість громадянського обов’язку, прагнення до суспільної користі і блага народу, здатність орієнтуватися на соціальні цілі і специфічні цінності. І як би існуюча економічна система не виробляла в людях стійку відразу до праці, їй не вдалося остаточно викоренити інтимне відношення людини-трудівника до предмета своєї праці. “У селянина, рибалки перше — це злиття з землею або морем, з природним середовищем, уробітника — платонівське “відчуття, що вабить до машини”, у вчителя і лікаря — любов до учнів, хворих, у вченого — переживання внутрішньої досконалості наукової теорії, краси й гармонії світу, драми ідей. Все це, безумовно, входить в основи трудової етики” [10, 4].

Таким чином, трудова діяльність в умовах радянського суспільства стимулювалася не тільки необхідністю заробітку, але й задоволенням від самого процесу трудової діяльності, усвідомленням суспільного значення праці та її результатів. Хоча і неоднаковою мірою, однак у більшості членів суспільства виробилася здатність орієнтуватися на суспільні інтереси, на високі моральні цінності, що їх виражали. Люди щиро прагнули вдосконалити умови свого життя і праці, але поставлені тоталітарним режимом в жорстокі умови руйнування економіки, моральності, вони були неспроможними це зробити. Необхідні були кардинальні зміни в економічній, соціально-політичній, духовній сферах життя суспільства, щоб перебороти ті недемократичні механізми суспільного життя, які не давали змоги відродитися паросткам репресованого підприємництва.

Деформаціям, зумовленим пануванням адміністративно-командної системи, поклав у 1985 році курс на перебудову. Хоча остання була дуже суперечливим і короточасним ета-

пом в розвитку нашого суспільства, проте саме вона відкрила перспективу для утвердження засад ринкової економіки, правової держави. Розпочалися пошуки нових шляхів соціально-економічного розвитку. Завдання оновлення всіх сфер життєдіяльності вимагало глибоких зрушень у вирішальній сфері – економічній. На вихід із кризового становища, в якому опинилося господарство, були спрямовані Закон про економічну самостійність України, прийнятий її Верховною Радою у серпні 1990 року і постанова Верховної Ради “Про проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки” /листопад 1990 року/. Ці документи базувалися на положеннях Декларації про державний суверенітет України. Проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України, її перетворення у самостійну державу потребувало радикальних економічних реформ. Їх успішна реалізація стала неможливою поза розгортанням нової хвилі підприємництва в країні. В 1992–1993 роках Верховною Радою було прийнято ряд законів і постанов, які спонукали до розвитку підприємництва в Україні [11]. Їх особливість полягала в тому, що вони передбачали здійснення ряду заходів щодо структурної перебудови народного господарства. Це вселяло надію у відродження підприємництва промислового, продуктового типу, яке пов’язало б ідею багатства з індустріальною працею.

Нові законодавчі акти відкривали широкий простір для розвитку спільних підприємств як своєрідної форми співробітництва партнерів різних держав, що об’єднують капітал для спільної виробничо-господарської діяльності, управління і розподілу прибутків пропорційно до вкладеного капіталу. Створення спільних підприємств передбачало не тільки економічний, але й моральний ефект: поряд із впровадженням передових досягнень науки і техніки, прогресивних технологій, управлінського досвіду, залученням додаткових матеріальних і фінансових ресурсів такі підприємства прискорили б процес становлення в Україні трудової етики підприємництва. Однак на перешкоду процесу широкого розгортання спільних підприємств в Україні стоять нині недосконалість законодавства, сваволя корумпованих чиновників, розбій рекетирів тощо. Тому ще досить незначною є кількість іноземних капіталовкладень в українську економіку.

Але нехтувати цим навіть невеликим досвідом роботи з іноземними компаніями не можна: сумісна робота в спільних підприємствах сприяє становленню культури українського підприємництва. Мова, звичайно, не йде про безпосереднє перенаселення на ґрунт вітчизняного підприємництва працєвитості китайців, їх незрівняного почуття обов'язку перед сім'єю і країною або дивовижної чесності японців перед фірмою, а фірми перед її працівниками, що вироблялися віками і ввійшли в трудову етику цих народів. Проте український народ, створюючи адекватні йому форми ринкового господарства, повинен запозичувати все найкраще з культурного досвіду інших народів. Нашим людям також не відмовиш у працєвитості, чесності, високому почутті обов'язку, гідності тощо. Ось чому раціональні схеми підприємництва, які вітчизняні підприємці намагаються запозичувати у своїх іноземних партнерів, обов'язково повинні бути ще й моральними. Саме в такому поєднанні вони виробляють у підприємців бачення способів одержання чесного багатства.

Розвиток спільного з іноземним капіталом підприємництва в Україні показує, що багатство індивіда може бути одержане різними шляхами, тоді як багатство народу може бути створене лише чесною працею. Робота в спільних підприємствах виробляє у вітчизняних підприємців не тільки знання економічних механізмів підприємницької діяльності, але й почуття відповідальності перед партнерами, потребу в чесній праці, бажання робити інвестиції в розрахунок на майбутнє, стимули до благодійництва тощо. При цьому відбувається пошук "своєї", вітчизняної етичної моделі розвитку підприємництва, аналогів якої в історії не існувало.

Для успішного розгортання підприємництва в Україні потрібні не тільки нові закони і знання зарубіжного досвіду, але й люди, здатні здійснити економічні реформи. Їх діяльність повинна базуватися на трудовій етиці тих суспільних верств, з яких складатиметься кістяк продуктивного підприємництва, тобто промислового підприємництва, а не підприємництва загалом. Сучасне підприємництво в Україні поки що паразитує на пост радянській економіці. Тому його досить часто ототожнюють з нелегальним бізнесом [12, 176; 14, 170], а саму соціальну групу, яка таким бізнесом займається називають не інакше як реакційною. Причому з

відходом партапарату бувшої КПРС, бізнесменів за реакційністю ставлять сьогодні на перше місце. Не випадковим вважається і те, що партійний апарат так легко й органічно перетік в нові ділові структури [13, 24]. Крім того, в умовах відсутності в Україні реального ринку назвати ці структури ринковими просто неможливо. Ринковими вони можуть бути лише при наявності різних факторів, в тому числі й культурного, роль якого часто недооцінюється. Ринкові структури можуть активно і ефективно працювати “лише при культурній і психологічній готовності до відповідального, чесного ринкового підприємництва, наявності або виникненню в культурі якихось аналогів веберівського “безкорисливого” капіталізму. Без наявності цих культурних основ ринок може стати джерелом не збагачення народу, а його злиденності, і збагачення карних злочинців типу колумбійської мафії. Нарешті, позбавлена цих основ культура може просто... не витримати вільного ринку, навіть якщо він і виробляє економічний ефект” [13, 7], а отже відкинути його, як вже трапилося в історії нашої держави.

На відміну від західного суспільства, яке дійсно значною мірою намагається реалізувати етичні принципи в повсякденному житті, наше суспільство лише декларує їх. Так було прийнято в недалекому минулому, так продовжується і тепер. Заклики до дотримання моральності, формування основ трудової етики і нині нічого не варті, тому що люди звикли до їх невиконання. Тим більше, коли бачать, як в умовах нинішнього кризового стану суспільства відбувається перерозподіл власності на користь тих, хто її не створював, але завжди нею розпоряджався. Бачачи таку несправедливість важко залишатися чесним. З іншого боку, раз процес перерозподілу “нічийної” власності рано чи пізно завершиться, мораль, яка утверджувалася в нашому суспільстві протягом його радянської історії, підштовхуватиме його членів до нового перерозподілу, тобто чергової експропріації експропріаторів.

Для того, щоб цього уникнути, в суспільстві повинна утвердитися трудова етика, яка б забезпечила існування і розвиток дійсно чесного підприємництва. Для цього в суспільстві поки що є певні можливості, своєрідні “резерви”, які полягають в деякій недооцінці рівня моральності людей.

Адже не всі вони прагнуть робити аморальні речі, хоч і поставлені теперішнім розвитком держави у критичне становище. Зберегти в людях чесність, гідність, совість та інші моральні чинники, важливі для розгортання продуктивного підприємництва, можна лише реформувавши всі сфери життєдіяльності суспільства. В такому реформуванні найважливішим для розвитку підприємництва в Україні є його економічний аспект. Згідно З. Бжезінському, трансформація економіки посткомуністичних держав повинна пройти три стадії і може тривати залежно від конкретних умов від 10 до 30 років.

На першій фазі трансформації і протягом 1–5 років необхідно скасувати контроль над цінами та державні субсидії, закінчити дійсну колективізацію. Друга фаза тривалістю 3–10 років дасть змогу створити банківську систему і провести малу та середню приватизацію. Нарешті, третя фаза передбачає проведення протягом 5–15 років великої приватизації і становлення культури підприємництва [14, 172]. Крім скасування контролю над цінами за роки після проголошення суверенітету в трансформації України як посткомуністичної держави нічого суттєвого не відбулося. Країна поки що тільки вчиться жити за законами ринку. Але, по суті, в ній працює лише тіньова економіка, яка, очевидно, досягла вже масштабів офіційної економіки, що перебуває в глибокій кризі. Яскравим підтвердженням цього служить той факт, що за даними Нацбанку поза банками перебуває в обігу понад 40 відсотків грошової маси [15]. Загальновідомо, що чим більше грошей обертається, тим більшого поширення набуває нелегальна економіка. Проте перебільшувати її можливості також не слід, оскільки нелегалам важко забезпечити рекламу, взяти грошові позики, уникнути пресу корумпованих урядовців. Та й масштаби української “тіньової” економіки порівняно, приміром, з польською “тіньовою” економікою перехідного періоду є незначними.

Не треба забувати також, що існування нелегальної економіки пов'язане з руйнуванням моралі, оскільки серед населення поширюється переконання, що цілком пристойно можна прожити за рахунок неофіційної економіки. Та й праця в нелегальній економіці найчастіше є менш продуктивною, ніж на спеціалізованих легальних підприємствах. Люди,

зайняті в нелегальній економіці, не мають і відповідного соціального захисту – охорони праці, відпусток, підвищення кваліфікації, що також негативно впливає на їх моральний стан.

Однак генерація нових підприємців, що народжується в Україні, не тільки поповнює ряди нелегалів, але й намагається змінити економічну ситуацію в країні на свою користь. Рух України в бік ринку спонукається розширенням рядів підприємців за рахунок вихідців з різних соціальних груп. Переходячи в ряди підприємців, вони приносять з собою і ту мораль, яка ще донедавна була регулятором їх поведінки в попередньому соціальному оточенні. Саме на основі їх професійної моралі поступово виробляється трудова етика підприємництва, як своєрідне, тільки даній соціальній групі людей притаманне відношення до праці, зафіксоване в комплексі моральних цінностей і норм і реалізоване в повсякденній поведінці підприємців.

На сьогодні провідну і найчисельнішу соціальну групу суспільства становить робітничий клас. Сам по собі сучасний робітничий клас України є досить неоднорідним. В його соціальній структурі можна виділити кілька прошарків, кожному з яких притаманна певна моральна культура, моральна поведінка. Найбільш прогресивною в моральному, та й інших, відношенні є передова верства робітничого класу, яка об'єднує висококваліфікованих, освічених, ініціативних робітників. Вони працюють в передових галузях народного господарства, насамперед таких, як високоточне приладобудування, комп'ютерна техніка, гнучких автоматизованих виробництвах, в складних умовах хімічної та біохімічної промисловості.

В результаті “згортання” цих видів виробництва внаслідок кризового стану промисловості частина висококваліфікованих робітників переходить в ряди підприємців. Їх охоче приймають на роботу в спільні підприємства, різноманітні кооперативи, які відчувають потребу у висококваліфікованій робочій силі. Іноді їм вдається започаткувати власну справу. Високі професійні знання дозволяють цій соціальній групі робітників повною мірою розкрити свої можливості в підприємницькому середовищі. Активність, ініціативність, творчий підхід до справи забезпечують вис-

ококваліфікованим робітникам швидко адаптацію до нових умов діяльності. Підприємництво захоплює їх, оскільки в ньому вони повною мірою можуть реалізувати свої творчі можливості. Саме найбільш кваліфіковані робітники могли б стати рушійною силою розвитку підприємництва, якби в умовах сучасного господарства України останнє функціонувало за законами ринку.

Найбільш чисельною в середовищі робітничого класу є верства робітників середників середньої кваліфікації. Звичайна техніка, якою озброєна їх праця, не дозволяє цій соціальній групі робітників виконувати складні спеціальні завдання, які поки що підтримують на плаву ті підприємства, де вони працюють. Часті простої, відсутність на підприємствах ресурсів для виготовлення замовлень “на сторону” /так званої “халтури”/ заставляє цю верству робітників шукати кращої долі в підприємстві. Для відкриття власного підприємництва цим робітникам часто не вистачає не тільки коштів, але й освіти, ініціативи, прагнення творчості. Тому найчастіше робітники середньої кваліфікації працюють в тих приватних підприємствах, які створені на кооперативній або сімейній основі. Причому в підприємницькій діяльності відбувається їх чіткий перерозподіл на добросовісних робітників і халтурників.

Перші справедливо винагороджуються за свою працю. Щодо останніх, то у державних підприємствах вони ще могли триматися “на плаву” завдяки праці інших. Тепер, в умовах становлення ринку, вони йдуть на всілякі хитрощі, або забезпечити своє існування. Спекуляція, фарцовка, “тіньова” економіка — рідна стихія робітників “середньої групи”. Тому навряд чи можна найближчим часом очікувати істотного поповнення рядів продуктивного підприємництва за рахунок вихідців із середовища робітників середньої кваліфікації. Отже, їх позитивний внесок у процес формування трудової етики підприємництва залишається сумнівним.

Це стосується і тих підприємців, які вийшли із середовища робітників, що займали в умовах тоталітарного режиму привілейоване становище /працівники автосервісу, побутового обслуговування, державної торгівлі тощо/. Саме вони складають на сьогодні ядро не промислово-підприємницького, а торгового /точніше спекулятивно-фарцовочного/ ка-

піталу, який базується на різноманітних формах розкрадання “загальнонародної” власності. Завдяки діяльності таких підприємств відбувається не тільки зниження трудової моралі, але й зниження рівня моралі загалом у суспільстві.

Селянство в переважній більшості виступає потенційно соціальною основою відродження підприємництва на селі. Але для цього необхідно повернути селянам відібране у них під час сталінської колективізації право власності на продукцію і доходи, одержані від її реалізації. Це можливо лише при умові, що землероб одночасно буде і землевласником або хоча б орендаром землі. Для цього необхідна радикальна земельна реформа. Половинчасті рішення про розвиток фермерських господарств в умовах оренди землі в межах колгоспів проблеми не знімають. Та й моральна сторона такої оренди не сприяє розвитку фермерства: надання землі, субсидій, кредитів, квот на вивезення вирощеної продукції створює неабиякі підстави для корупції. Не сприяє моральному стимулюванню розгортання фермерських господарств і високий рівень оподаткування з боку держави.

Однією з основних груп у соціальному механізмі формування морально-етичних основ сучасного підприємництва виступає українська інтелігенція, яка є найбільш гетерогенним прошарком суспільства. Найчисельніша соціальна група науково-технічної інтелігенції має великий досвід ефективної організації матеріального виробництва. Досвідчені керівники середньої ланки, провідні спеціалісти народного господарства мають високу кваліфікацію, хоча у переважній більшості інженерно-технічних працівників загальний її рівень є досить посереднім.

Невисокий соціальний престиж і мала зарплата, а також значне скорочення робочих місць спричиняють перехід науково-технічної інтелігенції в ряди підприємців. Саме в підприємництві знаходять розраду ті представники цієї групи інтелігенції, які в роки панування адміністративно-бюрократичних методів управління не могли реалізувати свій творчий потенціал. Їх моральний дух, загартований в сутичках із нескінченною кількістю заборон, інструкцій, в “проштовхуванні” своїх відкриттів і винаходів у практику, залишається досить високим. Спираючись на свій досвід роботи в народному господарстві, вони, можливо, як ніхто

інший розуміють позитивні і негативні сторони сучасного підприємництва. А їх своєрідний “кодекс честі” працівника народного господарства, в основі якого лежить прагнення до суспільної користі і блага народу, виступає регулятором їхньої підприємницької діяльності. Щодо науково-технічної інтелігенції з посереднім і низьким рівнем кваліфікації, то вона не дуже прагне займатися підприємництвом, задовольняючись роботою на державних підприємствах і виконуючи функції і малокваліфікованих службовців. Найбільших зусиль для підтримання відповідного морального стану суспільства докладає соціально-гуманітарна інтелігенція. Вона забезпечує навчання і виховання нових поколінь, формує моральні і духовні цінності, зберігає і розвиває культуру суспільства, опікується здоров'ям нації. В той же час педагогам, працівникам культури і мистецтва, вченим соціально-гуманітарного профілю як нікому іншому важко започаткувати “свою справу” без відповідної перекваліфікації. Виняток складають хіба що лікарі, та й запровадження в майбутньому страхової медицини як найбільш ефективного обслуговування хворих повинне вирішити проблему на користь приватних лікувальних закладів. Відтік у підприємницьку діяльність надалі, звичайно, спостерігатиметься в групі соціально-гуманітарної інтелігенції загалом. Проте той її кістяк, що залишиться, потребуватиме опіки і благодійництва з боку самих підприємців. На жаль серед останніх сьогодні знаходиться дуже мало меценатів, готових займатися благодійництвом, а їхнє спонсорування здебільшого здійснюється у цілях реклами і зиску.

В сучасному підприємстві від самого початку його виникнення і дотепер досить успішно розвивають свою діяльність вихідці з соціальних груп господарських керівників, працівників апарату управління, політичних керівників суспільства.

Складаючи в переважній більшості еліту підприємництва, вихідці з цих соціальних груп особливо зацікавлені в ефективному розгортанні підприємницької діяльності та формуванні її морально-етичних основ. Розуміння взаємозалежності цих процесів вже сьогодні змушує багатьох із них активно включатися в процес державотворення. Адже нишій стан законодавства не дає можливості реалізуватися

могутньому, закладеному в підприємництві, створенню культури підприємницької діяльності і адекватних їй форм господарювання. Підприємницька еліта розуміє також, що дороги назад немає, а та дорога, що ними обрана, веде до ринкової економіки з її культурою виробництва, моральними нормами і принципами, відповідним життєвим рівнем народу.

Таким чином, в сучасній соціальній структурі українського суспільства існують реальні соціальні сили, зацікавлені у становленні і розвитку морально-етичних основ підприємництва. Покликані стати основою утворення в Україні “середнього класу”, вони як ніхто інший етично заклопотані процесом формування його моральності. З ними пов’язана і майбутня доля моральності нашого суспільства загалом.

Література

1. *Іларіон, митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992.

2. *Платонов Д.Н.* Морфология хозяйства и особенности развития рыночных отношений в дореволюционной России // Вестник Московского университета. Серия. 6. Экономика. — 1993. — № 4.

3. Российская модернизация: проблемы и перспективы /материалы “круглого стола”/ // Вопросы философии. — 1993. — № 7.

4. *Струве П.Б.* Интеллигенция и народное хозяйство // Вопросы философии. — 1992. — № 12.

5. Трудовая этика как проблема отечественной культуры: современные аспекты /материалы “круглого стола”/ // Вопросы философии. — 1992. — № 1.

6. Из сборника 1976 года. — М., 1965; Повесть минулих літ. — К., 1989 та ін.

7. *Кордонський С.Г.* Социальная структура и механизм торможения // Постигение. — М., 1989.

8. *Ленін В.І.* Про внутрішню і зовнішню політику Республіки: Звіт ВЦВК і РНК, 23 грудня: IX Всеросійський з’їзд Рад, 23—28 грудня 1921 року // Повне зібрання творів. Т.44.

9. Трудовая этика как проблема отечественной культуры: современные аспекты /материалы “круглого стола”/ // Вопросы философии — 1992. — № 1.

10. *Крутов Н.Н.* Мораль в действии. — М., 1977.

11. Підприємництво і ринок України: Закони. Укази. Постанови. Інструкції. Коментарі. № 1. — К., 1993.

12. *Гуров А.* Организованная преступность в СССР // Погружение в трясину. — М., 1991. — С. 176.

13. Трудовая этика как проблема отечественной культуры: современные аспекты /материалы “круглого стола”/ // Вопросы философии. — 1992. — № 1.

14. *Каулі Є.* Україна. Народження і можлива смерть держави // Всесвіт. — 1995. — № 1.

15. Голос України. — 1995. — № 77

ПРОБЛЕМА ВІРИ ТА РОЗУМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Розгляд проблеми віри та розуму був ініційований християнськими мислителями в їхніх богословських та філософських працях. Вона вважається однією з головних дискусійних проблем Середньовіччя. Так, у дослідженні відомого французького філософа Етьєна Жильсона “Філософія в середні віки” вона проходить крізь твори видатних і менш знаних середньовічних мислителів як осмислення самої можливості християнської філософії поряд із теологією та філософією [1]. Проте питання співвідношення віри й розуму не залишилося прикріпленням до Середньовіччя, тобто незмірно далеким і чужим мислителям наступних поколінь. Свідченням цього може бути хоча б оригінальна робота вітчизняного філософа Л. Шестова “Афіни і Єрусалим” [2]. Завданням даної статті є показати витоки цієї проблеми у вітчизняній філософській культурі, куди питання про віру та розум було привнесене християнською літературою після хрещення Русі. Слід підкреслити, що давньоруські любомудри засвоїли дану проблематику не з першоджерел, а в оцінках та інтерпретаціях незаперечних авторитетів — Отців Церкви, переважно Східних, тому годі шукати тут оригінальних самостійних розробок. Проте історика філософії не можуть не цікавити ті думки, які викликали біблійні, патристичні та інші тексти у наших середньовічних інтелектуалів. Це допоможе нам краще зрозуміти подальший хід історії філософії та формування української філософської культури. Не можемо втриматися, щоб не процитувати слова Е. Жильсона, якими він завершує книгу “Філософія в середні віки”: “Для будь-якої західної думки ігнорувати власне середньовіччя — означає ігнорувати саму себе, — пише він. — Мало сказати, що XIII століття знаходиться перед нами: воно — в нас, і ми не звільнимися від нашої історії, заперечуючи її, як людина не може бути відділена від попередніх років свого життя, забуваючи своє минуле” [3].

Отже, розглянемо питання співвідношення віри та розуму в пізнанні на прикладі творчості одного з найяскравіших

києворуських любомудрів – Кирила Туровського (1134 – 1184).

Християнство з надзвичайною повагою ставиться до розуму й знань як важливої частини духовної діяльності людини. Згадаймо, що особливо для вітчизняної культури освіченість взагалі прийшла із прийняттям християнства. Далі, як на Заході, так і на Сході життя монастирів пов'язане зі створенням та переписуванням книг, закладенням бібліотек.

Із догматичного погляду, пізнавальний аспект духовного життя людини надзвичайно важливий і цілковито обумовлений Господнім задумом. Ось як витлумачує святий Туровський алегоричний образ виноградника, який насадив Господар, із “Притчі про Сліпця та Хромця”: “А еже насади виноград – рай глаголетъ... А иже оsthни его, рече, оплотом – своим страхом... Стhна бо – закон речетсѧ. Закон же всему заповhдъ божия естъ... Остави же вход – сирhчъ свидhннѧ разум: вся бо тварь не преступаетъ божия повелhннѧ... Незатвореная же врата – дивнѧ божия твари устроение и над thми божия существа познанье” [4].

Розум у філософській культурі Київської Русі в позитивному значенні, як “стройный разум”, був синонімом мудрості, причому мудрості євангельської, тоді як “філософ” і “філософія” асоціювалися з поганством, гордістю, які закономірно засуджувалися. Згадаймо “Послання до пресвітера Томи” Климента Смолятича, де автор відкидає звинувачення в тому, що він є філософом. У слові “Пам’яті Отців Нікейського собору” Кирило також згадує філософів, які виступали на боці єретика Арія, й описує чудо, вчинене блаженным Спиридоном: коли він почав говорити до філософів, вони побачили вогонь, що виходив з його уст, і відреклися Арія, увірували в Святу Трійцю й стали християнами. Отже, як можна судити з наведеного уривка, найменування “філософ” було швидше негативним, а те, чим займалися філософи, очевидно, наближалось до єретичних вчень, і така оцінка була досить характерною для києворуської літератури. Натомість Отців єпископ Туровський називає “ріками розумного раю”, які спасенним вченням напувають увесь світ. Наголошується, що вони не перекручували істину, але передавали її так, як почули від апостолів, обробляючи євангельським

ралом серця вірних та насаджуючи богопізнання.

Проблематиці віри та розуму присвячена “Повість про безпечного царя та його мудрого радника” Кирила Туровського. Власне, текст складається з невеликої притчі, після якої подається розлоге пояснення. Притча розповідає про те, що в одному місті жив дуже смиренний, благий і милосердний Цар, який піклувався про своїх людей. Єдиний його недолік полягав у тім, що він не боявся біди й не мав зброї, бо не думав, що хтось може напасти на нього. При собі цар мав багато друзів, радників та одну доньку, як каже автор, “мужеумну”. Один із радників був мудрий та завбачливий, якого засмучувала царева необачність, і він вибирав час, щоб його напоумити. Одного разу вночі в місті зчинився бунт, і цар разом зі своїми радниками вирішив піти по місту й виявити заколотника, але вони нікого не знайшли. Тоді мудрий радник взяв царя з його донькою й привів до великої гори, де було багато зброї. Вони побачили світлу зорю, яка виходила з вікна печери, й припали до вікна. У печері був дуже вбогий чоловік, біля нього сиділа дружина, співаючи чарівну пісню, а перед чоловіком Хтось красивий і високий стояв на твердому камені, годував його й напував вином.

Витлумачуючи притчу, Кирило каже, що місто — це людське тіло, люди в ньому — шість відчуттів: п’ять традиційних — слух, зір, нюх, смак та дотик — і статевий потяг. Теорія “п’яти відчуттів” знайома давньоруській літературі, наприклад із “Послання митрополита Никифора”. Цар міста — це розум, який володарює над усім тілом. У чому ж полягала єдина його вада, єдина “нерозумність”? Кирило відповідає так: “Понеже не тако печашеся о души, яко же о телеси; ни помышляеть бо бесконечныя злѣ сѣе живущим муки, ни готовится на будущаго вѣка праведником уготованую жизнь. Того ради и Павел глаголетъ: Мир весь в злѣ лежитъ. Не слышитъ бо Соломона глаголюща: Блажены, иже обрѣте мудрость, и смыслен, иже увѣда разум житѣя сего” [5]. Цікаво зауважити, що в Макарія Великого знаходимо аналогію недбалості, неуважності до себе людини з містом без захисних мурів: “Велика гідність християн — її з нічим не можна порівняти, — провадить він. — Якщо ж хтось розсіяний й окрадений злобою, то уподібнюється до міста, в якому нема мурів, — і без перешкоди входять до нього розбійники звідусіль,

пустошать його та палять. Тож якщо ти недбалий і неухажний до самого себе, то надходять лукаві духи і в ніщо обертають твій ум, спустошуючи його та розсіваючи помисли в світі цьому” [6]. Отже, можна припустити, що алегоричний образ царя, використаний святителем Туровським, не оригінальний. Дослідники вказують на його східні корені.

Далі, радники й друзі — це “житейські думки”, які заважають людині думати про смерть. Зброя ж — це піст, молитва, повздержність, тілесна чистота, любов, смирення, покора, трудолюбивість та неспання, тобто чернечі чесноти. Власне, гора — це алегоричний образ монастиря, де міститься ця зброя. Печаль розуму (царя) приводить його до монастиря. Тут, слухаючи “душеполезное учение”, розум наворачтається до покаяння, через яке може здобути спасіння: “Никого же бо Христос к покаянию нужею влечет, но вещми разум дает, да от тѣх познавшим его, и в небесное вводит царство” [7], — пише давньоруський мислитель. Таким чином, він вбачав значення розуму для людини в керівництві відчуттями за допомогою свідомого використання відповідної “зброї” — чеснот та моральних вправ. Метою розуму є здобуття спасіння через пізнання християнського вчення. Тобто розум конче необхідний для спасіння. Ба більше, розум (цар), за єпископом Туровським, є батьком душі (доньки): оскільки душа прагне до чеснот, а тіло немічне, то розум повинен скеровувати душу до блага шляхом пізнання вчення Святого Письма.

Чоловік у печері — це весь чернечий чин, а Хтось красивий і великий — Ісус Христос, який живить їх своїми Тілом і Кров’ю. Кирило каже, що цар “споглядав” картину чернечого життя, яке йому вельми сподобалося. “Съгляданье, — пише він, — помышление есть благо, еже остатися от грѣховныхъ обычай и научитися благоугодныхъ, собрати же сего суетнаго житиѧ помысли, и окаяти сего свѣта лестнаго красная...” [8]. Отже, споглядання веде людину до відкриття й глибшого зрозуміння християнської істини, до відмови від гріха й прагнення до чеснот. Такі думки перегукуються з міркуваннями Григорія Нісського, викладеними в творі “Про мету [життя] за Богом та про істинне подвижництво”: “Якщо хтось, живучи за Богом, віддаляючи думку від рабства пристрастей, а також перебуваючи поза [мирським] нерозумінням, з чистим і щирим помислом сам роз-

дивиться власну душу, — пише св. Григорій, — то він ясно побачить [відображену] в природі цієї душі любов Божу до нас і замисел Божий при її створенні. Розглядаючи себе в такий спосіб, він виявить притаманне людині й зрощене з ним прагнення до доброго й кращого, [яке походить із природного] бажання їх; побачить він також безпристрасну й блаженну любов, з'єднану з природою [людини], до того уможовитного й блаженного Образу, подобою якого є людина. Проте певна омана зримих і вічно плинних [тлінних речей], яка через нерозумну пристрасть та гірку насолоду обманює й зачаровує душу, використовує її легковажність і штовхає її до небезпечного гріха, що народжується з насолод [минушого] життя й породжує смерть тих, хто полюбив цей гріх. Тому було даровано тим, хто з любов'ю сприймає його, знання Істини, рятівні ліки — благодать Спасителя нашого. Нею знищується омана, яка зачаровує людину, а світлом Істини знищується безчесний помисел, [який вводить у спокусу] ту душу, яка, прийнявши знання, йде шляхом спасіння й [прямує] до Божественного” [9].

Отже, згадуючи три ступені богопізнання, нагадаємо, що другий ступінь, споглядання, веде людину до містичного богопізнання, до сприйняття Божої присутності у власній душі, і найкраще цей принцип ілюструє іконософія. Як зазначає П. Євдокимов, “ікона “підносить розум до богопізнання”, вона є переходом від символічного богослов'я до богопізнання, оскільки вона повністю усувається перед “присутністю”, яку вона як знак відкриває. Вона веде і вводить у цю присутність. Ікона є парадоксальним уявленням, яке заперечує будь-яке уявлення; через видиму красу вона змушує зникнути будь-який образ — від невидимого в видимому вона веде до чистого невидимого” [10].

З цього погляду найвищою мудрістю є мудрість ченців, які повністю посвячують себе Богові, Істині, що їх шукають ціле життя, з цілковитою самовіддачею й з метою спасіння. У тій самій притчі “На Томину неділю” Кирило так пише про поновлення свята Воскресіння Христового: “Ныня мнишьскаго образа трудолюбивая бчела свою мудрость показавши вся удивляеть; яко же бо они в пустынях самокормиемы живуща ангелы и человекы удивляют, и си на цвѣты възлѣтающе медвены сты стваряють, да человеком сладость и

церкви потребная подасть” [11]. Таке діяльнісне розуміння мудрості й філософії як любовмудрія дослідники відзначають як характерну рису киеворуської культури. Зокрема, В. Горський пише: “Саме цей, якщо можна так сказати, “діяльний” аспект в розумінні філософії, який не сприймає абстрактного теоретизування поза завданням обґрунтувати реальну діяльність, дуже характерний для філософського мислення в Київській Русі” [12].

Отже, справжній християнин мусить кожне слово віряти власним життям. Такою, зокрема, постає позиція Кирила Туровського в контексті виразної полеміки з тими, хто названий “безумний в людех сановници, буии во иерпех” [13]. Його обурює те, що опоненти вважають духовний сан запорукою спасіння, цінним самим по собі: “Господь бо свѣсть злохитрых помышленья, яко суть лестна, — пише мислитель, — и тѣ измѣтаеть неправедныя из власти, изгонитъ нечестивыя от жертвеника. Никий же бо сан мира сего от муки избавитъ преступающих божия заповѣдии” [14]. Ба більше, єпископ Туровський наголошує, що сан як недосконалий дар мусить бути підкріплений досконалим даром — благодаттю Святого Духа, а вона, як відомо, дається смиренним, достойним.

З огляду на сказане, не становище допомагає людині здобути ласку Божу, а її внутрішня робота, точніше, мудрість, “божественых книг скровище”, “книгий разум”. Вони мають найперше морально-практичне значення для сумлінного християнина: “...се и душу цѣломудрену стваряеть, и к смирению прилагаеть ум, и сердце на реть добродѣтели извоостряеть, и всего благодарьствена челоука стваряеть, и на небеса ко владычнимъ общаниемъ мыслѣ приводитъ, и к духовнымъ трудомъ тѣло укрѣпляетъ, и приобидѣние сего настоящаго жития, и славы и богатства творить, и всея житиския свѣта сего печали отводитъ” [15], — цю традиційну для давньоруської літератури похвалу “ученню книжному” Кирило виголошує в зачині “Притчі про Сліпця та Хромця”.

Киеворуський любовмудр вірить, що розум може допомогти позбутися гріха, тому й звертається до ченців із закликом: “Но вперите си разумни крилѣ и възлетим от губящаго ны грѣха” [16]. А в “Сказанні про чернечий стан” Кирило закликає монахів пізнати глибокий сенс кожного елемента

чернечого одягу і чернечого життя взагалі, що повинно допомогти в виконанні чернечих обов'язків, тобто мети життя. Він починає сказання такими словами: “Първое речем о исходящих из мира в манастирь и възимающих искусных ризы мнишьскаго образа. По уставу от обою закону исправлено быст то, и лһпо есть първһе в искуш быти. Нъ внимай своему образу и житью, мнише, и смотри своих риз обьлечения, и познай собһ в 2-ю естъству имуща слог” [17]. Отже, глибоке розуміння найменших речей і їхнього значення в духовному житті дозволяє людині сконцентруватися на них і вести побожне життя.

Проте не треба забувати, що розум після падіння прародичів потьмарився й не завжди скерований до Бога. Так, Макарій Великий вказує на непоправну шкоду, якої завдав первородний гріх душі й, зокрема, розумові як її головній здатності: “Скільки з роду Адамового було царів, які володіли всією землею і високо думали про своє царське панування! — вигукує він. — Та жоден у своєму достатку не зрозумів тієї шкоди, якої переступом першої людини завдано душі, та як її затьмарено. Тому не усвідомлює вона переміни, яка в ній настала, а саме: що ум тепер через своє падіння покритий соромом і через осліплення сердечних очей не бачить тої слави, яку до переступу бачив наш отець Адам” [18].

Таким чином, діяльність розуму повинна доповнюватися баченням “духовних очей”, про що Кирило неодноразово згадує. “Духовні”, або “сердечні очі” — це пізнання серця, в zasadничене вірою в Бога та Його обітниці. Як зазначає Туровський у “Сказанні про чернечий стан”, згадуючи Мойсея, “и не паче ли скрижалий, обһта твоего словеса въписана быша божиємъ словомъ в плотяных твоего сердца скрижалһх, — да не скруши худовһрьемъ” [19]. Як відомо, в гебрейській культурі серце не збігається з емоційним центром людини. Людина мислить серцем, оскільки воно вбирає в себе усі здатності людського духу. Також, образно розкривається сенс духовного зору на протигагу зорові плотському в слові “На Пасху”, а саме у фрагменті про двох учнів, які зустріли воскреслого Ісуса, йдучи дорогою з Єрусалима в Єрихон. Учні не впізнали Ісуса Христа, аж поки не побачили на Його руках під час трапези рани від цвяхів. Цю біблійну розповідь давньоруський мислитель пояснює так: “...не бо

его знаяста: бѣста и еще плотяны зрак имуща; не уже бо бѣ на нѣ Христос дунул, глаголя: Приимѣте двухъ святѣй; ни и еще ума ихъ отверзе, да быша разумѣли, яже о немъ писанѣя” [20]. Тобто для пізнання Святого Письма й християнських правд потрібні віра й благодать Святого Духа.

Церква вважає віру, поряд із пізнанням, притаманним розумові, засобом пізнання, яке виражає незаперечну істину, ґрунтовану на реальності Божого Об’явлення. Сам Бог своїм авторитетом неначе засвідчує достовірність об’явленої Істини, тоді як людина повинна з повагою до цього трансцендентного авторитету пізнавати її в міру того, наскільки вона, ця істина, їй відкривається. Людський розум не може вийти за власні межі, отож він не в змозі самотужки впоратися з пізнанням божественної Істини, яка містить чимало тайн.

Наприклад, впізнати в Ісусі Христі втіленого Бога змогли далеко не всі, хто ходив поруч із Ним, бачив Його чуда й смерть на хресті. Про це веде мову Кирило Туровський у слові “В неділю квітну”, коли порівнює юдеїв та язичників, зараховуючи себе й свій народ до останніх: “Предобро народа послушество, — пише він, — ему же языци и вѣровавъше, сына божия познаша и: в жидѣхъ бо чюдеса створи, а языкомъ спасение и благодать дарова; они его не познаша, а языци прияша и; Израиль отречесе позвавшаго его в вѣчную жизнь, а языци вѣровавъшая в небесное царство въведе; овѣмъ паденье, соблазн, а странамъ вѣра, въстанье” [21].

Власне, тайни й допомагає пізнати віра. Вона виражає людський послух Богові (II Ватиканський Собор вживає вислів “послух віри”), відповідь на об’явлену Ним Істину. Розмірковуючи над цими питаннями, папа Йоанн Павло II писав: “Через віру людина виражає *свою згоду прийняти* це Боже свідчення. Це означає, що вона цілком і повністю визнає за істинність усе, що було їй об’явлене, оскільки сам Бог є для неї гарантом істинності. Істина, яку людина отримує в дар і якої вона самотужки не може досягнути, вписується в контекст особливих міжлюдських стосунків, схиляючи розум відкритися перед нею і визнати її глибоке значення” [22]. Зрештою, розум також може розмірковувати над тайнами, пізнавати їх, але саме віра вказує на їх велике значення в житті людини, тим самим увиразнюючи їх і привертаючи до них увагу розуму.

Пізнання, прагнення до знання притаманне людській природі, проте християнське вчення акцентує соборність людського пізнання, в якому віра й розум повинні доповнювати одне одного. Тільки розум, поєднаний із “серцем” у біблійському сенсі, може досягти мети життя й пізнання, оскільки ця мета єдина: богопізнання, обожнення. Відтак кожна християнська істина, кожне положення приймається тільки тоді, якщо воно веде до своєї мети. Це своєрідна перевірка розуму вірою, яка обмежує його сваволю, що неминуче призводить до єресей, тоді як догматизм віри, навпаки, не є перешкодою, а правильним дороговказом. Особливий характер догм віри відзначав, наприклад, С. Булгаков. Він пише: “Віра містить у собі впізнання не тільки того, що трансцендентне є, але й *що* воно є; вона не може обмежитися голим екзистенційним судженням, а включає також деякий зміст. Тому зовсім несправедливою є така характеристика віри, згідно з якою її обмежують тільки екзистенційним судженням, як це роблять деякі гносеологи, представники “містичного емпіризму”. Віра не абстрактна, а конкретна: це означає, що *віра з необхідністю породжує догмат* того чи іншого змісту, або ж, навпаки, догмат є формулою того, що впізнається вірою як трансцендентне Буття. Акт віри, який призводить до народження догмату, який покладає певний догматичний зміст, з необхідністю претендує на характеристику *об’єктивності* або *трансуб’єктивності*; він всією енергією своєю цурається психологізму чи суб’єктивізму. Догмат вимучується як істина, пошукувана всіма силами душі, а не є якоюсь забаганкою чи капризом” [23].

У цьому контексті досить цікавим є трактування Кирилом біблійної історії про апостола Тому в слові “На Томину неділю”. Києворуський мислитель робить доволі дивний і нетрадиційний наголос, не засуджуючи невірство Томи, а виправдовуючи його вустами самого Христа, вказує на перевірку правдивості своєї віри, на пошуки як на необхідний момент, через який віра (а в Кирила й уся створена природа) оновлюється. Кирило Туровський пише: “Не бѣ бо Фома в первый приход с ученики видѣл господа, и слышав его въскресѣша не яко лжю мя не вѣроваше, но и самовидецъ хотя быти Христу, тако глаголаше: Аще не вложю руки моея в ребра аго и в язву гвоздиньную перста моего, не иму вѣры.

Тмь и господь не понося ему сие глаголаше: Принеси руку твою и вижь прободение ребр моих и вһруй, яко аз сам есмь” [24].

Таким чином, віра й розум не обов’язково є антагоністичними сторонами. Навпаки, як постає з загальної концепції творів єпископа Туровського, віра й розум повинні доповнювати одне одного, проте розум, безперечно, є другорядним, віра в принципі його не потребує. Ці моменти вдало увиразнюють роздуми С. Булгакова. Він зазначає: “Конфлікт між змістом віри й знання, який перетворює одне для іншого в абсурд, може настати, а може й не настати, але об’єктивність віри є такою, що вона зовсім не зважає на можливість такого конфлікту.

Ця свідомість своєї єдиності є невідворотна риса об’єктивності: істина не є істиною, якщо допускає поряд із собою чи замість себе іншу істину; об’єктивність ревнива, і, якщо завгодно, “фанатична”, “сильна, як смерть, любов, і люта, як пекло, ревність”. Адже віра й є любов, бо істину не можна пізнавати, не люблячи її: вона відкривається тільки любові. З іншого боку, віра є, по суті своїй, не що інше, як любов, але любов стрімка, жагуча, яка спопеляє все, що їй чуже” [25]. Отже, завдяки реальній присутності істини її критерій є не логічним, а одкровенним, і в цьому сенсі безперечним та очевидним, а розум, об’єднаний у любові, спроможний пізнавати таку істину шляхом містичних осяянь.

Містичні осяяння — це не магія й не шаманські дієства, а безпосереднє сприйняття очевидностей, які, проте, відкриваються в особливий спосіб, а саме через віру. Віра є умовою можливості містичного досвіду, який не є ірраціональним, тому що як досвід потребує відповідних аналітичних та синтетичних умінь розуму. Проте тільки віра скеровує розум у потрібне русло й дозволяє йому збагнути “євангельську причинність”, яка з погляду розсудку є “безумством”, адже розсудок за допомогою логіки не спроможний осягнути, яким чином людина своєю вірою, молитвою, святістю може змінювати звичний перебіг подій.

Для того, щоб розум міг осягнути євангельську Істину, він повинен не тільки, окрім усього іншого, прямувати до тайн під проводом віри, а й дотримуватися у притаманному йому способі пізнання певних правил, які впливають з мети

пізнання й характеру істини, яку розум намагається здобути. Ці правила Святіший Отець Йоанн Павло II визначає так: “Перше правило – це визнання факту, що людське пізнання є невпинною мандрівкою; друге правило виражає свідомість, що на цю дорогу не можна ставати з пихою, гадаючи, що досягти мети можна власним зусиллям; третє правило базується на “страху Божому”, який наказує розумові визнати нічим не обмежену трансцендентність Бога і водночас Його провіденційну любов у керуванні світом” [26].

Новочасна філософія прищепила уявлення про людину як суб’єкта діяльності, суб’єкта пізнання, натомість середньовічна філософія в контексті християнства акцентувала увагу на покликанні людини прямувати до Істини, яка перевищує її саму, на ставанні людиною. Пізнати Істину означає пізнати Бога, який є “дорога, істина й життя”, і якщо людина не здатна до такого пізнання, то це не стільки через відсутність необхідних засобів чи через трансцендентність Бога, скільки через власну гріховність або небажання. Зрештою, початком такого затьмарення розуму став факт гріхопадіння наших прародичів, які скуштували плід із дерева пізнання добра і зла.

От чому людині потрібне смирення, в тому числі смирення розуму, “смиренномудріє”. Смирення – це не припущення людини, а цілковито необхідне відчуття відстані між Творцем та творінням, розуміння свого місця. Найбільш очевидним виявом смирення давньоруського автора є використання ним у текстах формулювання на кшталт: “Аще бо и мутен имею ум и язык груб, но ваших надѣяйся молитвах, прошю дара слову. Аще и недостоин есмь о сих глаголати, но ползы ради послушающих пишем” [27]. Д. Лихачов називає їх “етикетними” [28]. Власне, сам факт вживання таких фраз у тексті, можливо, й був даниною відповідній традиції, проте щодо їхнього змісту не може бути сумніву, що вони використовувалися, так би мовити, цілком серйозно. Тому “етикетність” таких виразів не може бути аргументом на користь їхньої суто літературної ваги, не-зовсім-щирості. Річ не в тому, щоб використовувати подібні формули, а в тому, щоб так думати, що цілком вписується в аскетичну традицію як спосіб боротьби з такими гріхами, як гордість та марносластво.

Коли розум звільняється від самовпевненості й приймає істини Об'явлення, він, як не дивно, не зупиняється на власних межах, не замикається в собі, а може зробити спробу вирішувати проблеми, які в іншому разі були б йому недоступні, наприклад питання про зло, сенс життя, покликання людини та інші. Тобто через віру в Об'явлення розум виявляє не тільки обов'язок віри, "послух віри", але й здобуває свободу віри, яка є людською відкритістю перед істиною, що вимагає від людини цілковитої вірності й невтомного пошуку. Християнська вірність Істині, яка повинна бути засвідчена всім життям віруючого, настільки велика, що той, хто від неї відступає зі страху чи зневіри, має більшу провину, аніж той, хто її не пізнав. Ця вірність Істині й "життю істині" максимально виявляється в чернечій посвяті. У "Сказанні про чернечий стан" єпископ Туровський, звертаючися до кожного ченця, пише: "Да не неродиши о своемъ обѣтѣ, да не събудеться на тобѣ писание, глаголющее: Луче бы не познати истины, нежели и познавъши уклонитися от нея, — и прокая — до пса и свинии прилагаеми будутъ, аще не ползуеши своей души, нѣ пакы възвратишися в мир" [29].

Відступлення від християнської істини є відступленням від Істини-Христа, тобто від спасіння. Натомість життя заради спасіння дозволяє людині відкрити й сприймати благодать, вивільняє її духовні почуття й відриває можливість благодатного мислення, спілкування з Богом.

Справді, істинність християнської віри, за святителем Туровським, полягає в тому, що вона породжує дух спасіння, тобто за згоди й співпраці людини веде до спасіння. Зокрема, давньоруський любомудр алегорично змальовує величну картину приходу весни, яка уособлює Христову віру, свято Воскресіння Христового, в слові "На Томину неділю": "Ныня зима грѣховная покаяниемъ престала естъ, — пише Кирило, — и лед невѣрия богоразумиемъ растаяся; зима убо языческаго кумиролужения апостолскимъ учениемъ и Христовою вѣрою престала естъ, лед же Фомина невѣрия показаниемъ Христов ребр растаяся. Днесъ весна красуется оживляючи земное естъство, и бурьнии вѣтри тихо повѣвшающе плоды гобзуютъ, и земля сѣмена питаючи зеленую траву раждаетъ. Весна убо красная естъ вѣра Христова, яже крещениемъ пораждаетъ человекское паки естъство; бурьнии же вѣтри

— грѣхотворнии помысли, иже покаяниемъ претворьшеся на добродѣтель душеполезныя плоды гобъзуютъ; земля же естества нашего, аки сѣмя слово божіе приемиши и страхомъ его болящи присно, дух спасенія ражаешь” [30].

На прикладі цього уривка варто також відзначити алегорезу як метод пізнання й тлумачення. Зокрема, на її значення вказували автори книги “Мислителі Київської Русі”. Вони пишуть: “Якою б примітивною не була алегореза, все ж вона — інструмент пізнання. Не слід випускати з уваги, що вона частково вловлює окремі аспекти цілого, крихти істини, хоча в її побудовах превалює зв’язок образів, символічних зіставлень. Основа її методу — аналогія, яка видається довільною тільки на перший погляд; насправді, встановленням її керує логіка, асоціативне мислення. Це не так просто виявити й тим паче — перевести на мову сучасних понять. Світ середньовічного книжника відрізняється від нашого, тому й аналогії його незвичні, їх важко схопити думкою, зрозуміти внутрішнє поєднання фігур у зіставленні. Проте труднощі не повинні затуляти головного — алегоричний метод був у середньовічній філософії панівним, а не побічним явищем, належав до сфери реального знання, а не теології” [31]. Попри деяку загостреність, дана оцінка є слушною, особливо в тому, що наголошує відмінність методу алегорези від понятійного пізнання, не заперечуючи при цьому цінність першого.

До того ж, істинність біблійних фактів особлива. Як зазначає Йоанн Павло II, “істина біблійних текстів, особливо Євангелії, звісно, не в тому, що вони описують звичайні історичні події або нейтральні факти, як того хотів би історичний позитивізм. Навпаки, істинність фактів, про які говорять ці тексти, не впливає єдино з їхньої історичності, а міститься у тому значенні, яке вони мають в історії спасіння і *для неї*” [32].

Містичне значення біблійних оповідей може бути досягнене тільки в цілісному контексті Книги книг, тобто в зв’язку Старого й Нового Заповітів. Тому витлумачення євангельських подій супроводжується в Кирила неодмінною й необхідною апеляцією до пророцьких книг та інших частин Старого Завіту. Такі ремінісценції допомагають розкрити символічність явищ божественної історії, на відміну від фактів

історії людської, їхній нескінченний смислоутворюючий заряд. З огляду на це вельми цікавим є слово “На Вознесіння”, де автор для прояснення суті й значення новозавітного свята вдається на початку твору до надзвичайно розлогого цитування пророків Захарії та Ісаї, від яких можна прояснити, як він каже, “увідати” справжній зміст Вознесіння Господнього: “Приди ныня духомъ, священный пророче Захарие, начаток слову дая нам от своих прорицаний о възнесении на небеса господа бога нашего Исуса Христа! Не бо притчею, нъ явѣ показал еси нам, глаголя: Се бог нашъгрядетъ в славу, от брани опълчения своего, и вси святии его с нимъ, и станета нозѣ его на горѣ Елеонъстѣй, пряму Иерусалиму на вѣсток. Хощем бо и прочее от тебе увидати. А о брани, бывъший на обѣщаго врага диявола, от Исаия, серафимьскаго видѣца, разумѣмъ” [33].

Відшукування істини як з боку проповідника, так і з боку віруючого потребує чималих зусиль та кропіткої праці. Зокрема, Василій Великий так описує й пояснює потребу цих пошуків у творі “Про Святого Духа. До Амфілохія, єпископа Іконійського”: “Бо не мимохідь вислуховувати богословські слова, але докладати зусиль — в кожному реченні й у кожному складі відкривати сокровенний смисл є справа не лінивих у благочесті, але тих, хто знає мету нашого покликання, тому що ми зобов’язані уподібнюватися до Бога, наскільки це можливо для людської природи; уподібнення ж неможливе без знання, і знання набувається не без настанов, початок же навчання — слово, і частини слова склади і речення, а тому розбирати й самі склади не означає віддалятися від мети. І якщо запитання, як може комусь видатися, не дуже важливі, то вони через це ще не гідні зневаги, навпаки, оскільки істина вловлюється важко, ми всюди повинні за нею стежити” [34]. Відтак слово набуває символічного значення, а книжність, вивчення й витлумачення слова — майже сакрального.

Ось як пояснює В. Горський роль слова та книжника-інтелектуала в Київській Русі: “... слово мислиться як належне світові земному, а з іншого [боку — О. В.] — виступає як представник, знак трансцендентного, “позачасового”, “божественного”. Звичайно, йшлося не про будь-яке слово, слово взагалі, а про “слово боже”, яке несе “божественну

істину”. Та наслідком такого погляду стає підкреслена орієнтація на слово взагалі, інтерес до слова, в якому може бути бажана істина, прагнення відокремити “слово істини” від слова, яке не веде до розкриття “сокровенної істини”. На цьому ґрунтується своєрідна гносеологічна позиція, що розглядає пізнання як витлумачення істини, проголошеної, але “сокровенної” в Слові. Саме цим і зумовлюється той високий престиж, яким користувалась місія книжника в стародавній Русі, адже він несе людям Слово істини” [35].

У світлі всього сказаного проповідь набуває особливого значення, оскільки вона сприяє відновленню зв'язку віруючих із Господом, скріпленню їх у вірі шляхом богонатхненного тлумачення Святого Письма. На герменевтичні засади проповідницької діяльності вказує сам Кирило Туровський: “Велика учителя и мудра сказателя требует церкви на украшение праздника” [36], — пише він у слові “На Томину неділю”.

І далі: “Мы же ниши есмы словом и мутни умом, не имуще огня святаго духа на слажение душеполезных словес; обаче любьве дѣля сущая со мною братья мало нѣчто скажем о поновьленіи въскресения Христова”. Застерігаючись від власної недосконалості, автор все ж мусить виголосити своє слово, тому що сенс такої оповіді в її поновленні, втіленні, символом якого є втілений Логос — Ісус Христос.

Отже, віра повинна передувати розумові, проте віра потребує також прояснення, а для цього розум неодмінно повинен ставати їй на службу. При цьому розум повинен розвиватися, тому людина мусить дошукуватися Істини, читаючи “душеполезныя книги”. От чому ми не можемо погодитися з висновком О. Замалеєва та В. Зоца про те, що даність Істини в Святому Письмі виключало можливість та потребу пошуку й саму проблему пізнання як таку [37]. Навпаки, вірність євангельській Істині вимагає великої самопошви й смиренної праці задля її пошуку.

Література

1. Див.: Жильсон Э. Философия в средние века: От истоков патристике до конца XIV века. — М.: Республика, 2004. — 678 с.
2. Див.: Шестов Л. И. Афины и Иерусалим. — СПб.: Азбука, 2001. — 448с.
3. Жильсон Э. Цит. праця. — С. 577.

4. *Кирил Туровский*. Кирила мниха притча о чловѣчстѣй души и о телеси, и о преступлении божия заповѣди, и о воскресении телесе чловѣча, и о будущемъ судѣ, и о муцѣ //ТОДРЛ. — 1956. — Т. XII. — С. 341.

5. *Кирил Туровский*. Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию игумену Печерьскому о бѣлоризцѣ чловѣцѣ, и о мнишѣствѣ, и о души, и о покаянии //ТОДРЛ. — 1956. — Т. XII. — С. 349.

6. *Св. Макарій Великий*. Настанови про християнське життя. *Св. Евагрій Понтійський*. Настанови про подвижництво. — Львів: Місіонер, 2002. — С. 115.

7. *Кирил Туровский*. Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию игумену Печерьскому... — С. 350.

8. Там само. — С. 351.

9. *Григорій Нисский*. О цели [жизни] по Богу и об истинном подвижничестве //http.antology.rchgi.spb.ru/autor_list.rus.htm

10. *Евдокимов П.* Православие. — М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2002. — С. 157.

11. *Кирил Туровский*. Слово Кирила недостойнаго мниха по пасцѣ, похваление въскресения, и о арьтущѣ, и о Фоминѣ испытаньи ребр господних. Господи, благослови! //ТОДРЛ. — 1957. — Т. XIII. — С. 417.

12. Історія філософії на Україні: У 3-х т. — К.: Наукова думка, 1987. — Т. 1. — С. 89.

13. *Кирил Туровский*. Кирила мниха притча о чловѣчстѣй души и о телеси... — С. 344.

14. Там само.

15. Там само. — С. 340.

16. *Кирил Туровский*. Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию игумену Печерьскому... — С. 354.

17. *Кирил Туровский*. Кюрила епископа Туровьскаго сказание о черноризьчѣстѣмъ чину, от вѣтхаго закона и новаго; оного образ носяща, а сего дѣлы съвършающа //ТОДРЛ. — 1956. — Т. XII. — С. 355.

18. *Св. Макарій Великий*. Цит. праця. — С. 32.

19. *Кирил Туровский*. Кюрила епископа Туровьскаго сказание о черноризьчѣстѣмъ чину... — С. 357.

20. *Кирил Туровский*. Слово Кюрила недостойнаго мниха на святую паску во свѣтоносный день воскресения Христова от пророческихъ сказаньи //ТОДРЛ. — 1957. — Т. XIII. — С. 414.

21. *Кирил Туровский*. В недѣлю цвѣтную о сказании евагельстѣмъ святаго Кирила //ТОДРЛ. — 1957. — Т. XIII. — С. 409.

22. *Іван Павло II*. Енцикліка Fides et Ratio Святішого Отця Івана Павла II до єпископів Католицької Церкви. Про співвідношення віри й розуму. — К. — Львів: Кайрос, Свічадо, 2000. — С. 22.

23. *Булгаков С.Н.* Свет Невечерний: Созерцания и умозрения. — М.: Издательство АСТ; Харьков: Фолио, 2001. — С. 88.

24. *Кирилл Туровский*. Слово Кирила недостойнаго мниха по пасцѣ, похваление въскресения... — С. 417.
25. *Булгаков С.Н.* Цит. праця. — С. 90.
26. *Іван Павло II*. Цит. праця. — С. 32.
27. *Кирилл Туровский*. Кирила мниха притча о чловѣчстѣй души и о телеси... — С. 342.
28. Див.: *Лихачев Д. С.* Литературный этикет древней Руси // ТОДРЛ. — 1961. — Т. XVII. — С. 5 — 16.
29. *Кирилл Туровский*. Кюрила епископа Туровскаго сказание о черноризьчьстѣмъ чину... — С. 355.
30. *Кирилл Туровский*. Слово Кирила недостойнаго мниха по пасцѣ, похваление въскресения... — С. 416.
31. *Замалеев А. Ф., Зоц В. А.* Мыслители Киевской Руси. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 146.
32. *Іван Павло II*. Цит. праця. — С. 134.
33. *Кирилл Туровский*. Кюрила недостойнаго мниха слово на възнесение господне, в четвѣрток, 6 недѣли по пасцѣ, отпророчьских указаний, и о въскрѣшеніи всеродьна Адама из ада //ТОДРЛ. — 1959. — Т. XV. — С. 340.
34. *Василий Великий*. О Святом Духе // http://antology.rchgi.spb.ru/autor_list.rus.htm
35. Історія філософії на Україні: У 3-х т. — К.: Наукова думка, 1987. — Т. 1. — С. 80.
36. *Кирилл Туровский*. Слово Кирила недостойнаго мниха по пасцѣ, похваление въскресения... — С. 415.
37. *Замалеев А. Ф., Зоц В. А.* Назв. праця. — С. 144.

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 РР.) У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (Продовження. Початок – № 1, № 2)

Гадається, не треба нікого переконувати, що для досягнення перелому (або хоча б зрушень) у бік більшої об'єктивності відтворення згаданого аспекту історичного досвіду варто серйозно поставити в центр уваги предмет дослідження. Однак до цього явно не доходить. Якщо деякі сюжети, пов'язані з діяльністю місцевих більшовиків, рад робітничих і селянських депутатів так чи інакше порушуються у новітніх історичних працях, то розвиток революції в Росії в цілому, діалектика і динаміка соціальних змін явно зняті з порядку денного сьогоденних досліджень. На цю обставину цілком слушно звертає увагу в одній із останніх книг С. Кульчицький [1]. Щоправда, сам він обмежує своє дослідження аналізом подій в Петрограді (за рідкісними винятками). Не всі новації історика, зокрема, кваліфікація етапів розвитку російської революції, їх найменування, видаються бездоганними, абсолютно переконливими. Однак самим фактом випуску праці, постановкою питань, запропонованими міркуваннями і висновками [2] С. Кульчицький запрошує українських фахівців-гуманітаріїв до дискусії, яка, безумовно, назріла.

Зрозуміло, тільки на цьому шляху можна збагнути чимало важливих моментів у розвитку подій в Україні, глибше з'ясувати дію механізмів національно-визвольної революції, кінцевий успіх якої щонайтісніше був пов'язаний і постановкою та розв'язанням загальноросійських, а в них – на першому місці – соціальних завдань. Проте, з жалем доводиться констатувати, що після книг Б. Андрусишина і О. Реєнта [3] не з'являється праць, присвячених робітничій політиці. А особливий акцент на селянському характері української нації у досліджуваній момент, позірне перетворення селянського

інтересу на осереддя всієї тогочасної державної політики якось заступили спеціальну увагу до спроб розв'язання селянського питання, їх предметної оцінки. В усякому разі скільки-небудь помітних зрушень щодо цього аспекту досі не сталося.

Рівною мірою це стосується жіночого питання, молодіжної політики та й інших аспектів внутрішньої політики в цілому. На цьому фоні до числа результативних варто віднести дослідницькі зусилля, спрямовані на розробку такого важливого аспекту досвіду національно-демократичної революції і державотворення в 1917–1920 рр. як зовнішньополітична, дипломатична діяльність українських урядів. Численні невеличкі, або ж вузькотематичні публікації, присвячені аналізу вироблення зовнішньополітичного курсу окремих державних утворень, налагодження двосторонніх міжнародних стосунків, участі в міжнародному житті [4] змінилися серйозними монографічними працями, розділами у масштабних колективних виданнях, у тому числі і в підручниках [5]. Щоправда, в одних випадках спостерігалось занадто довірливе – аж до некритичного – ставлення до публікацій активних учасників подій революційної доби [6], а в інших – відбувалося зміщення акцентів у бік перебільшення незалежності як українських урядів, так і курсу їх зовнішньої політики [7]. Проте, як би там не було, у підсумку це призводило до відходу від реальності.

Певна деформація історичної адекватності доповнювалася переконанням деяких авторів, що корінні причини невдач Української революції, української справи крилися в тому, що зарубіжний світ не оцінив належним чином зрушень, які привели до появи на геополітичній карті української держави, у багатьох відношеннях, якщо й не ігнорував цього чинника, поставився до нього зневажливо, або байдуже.

Втім, однією з причин такої позиції демократичного Заходу було й неусвідомлення необхідності боротьби за волю України певною частиною самих українців. По суті таким є лейтмотив вступної статті В. Сергійчука до солідного документального збірника (704 с.) з дуже виразною назвою “Неусвідомлення України” [8].

Адекватну картину стосунків з оточуючим світом прагне відтворити В. Матвієнко [9]. Він поставив завдання дослідити

політику УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії у 1917–1921 рр. Обраний автором зріз вивчення історичного досвіду, попри, здавалось би свою очевидну значущість і актуальність, у багатьох своїх аспектах, та й у цілому залишався поза увагою фахівців – як істориків України, так і тих, хто займався аналізом досвіду міжнародних відносин, формування і здійснення зовнішньої політики. Традиційна увага до питань українсько-російських відносин (передусім, відносин з РСФРР), стосунків з центральними державами Європи і Антантою загалом зрозуміла, мала логічне пояснення, однак, усе ж не вичерпувала всього спектру сутнісних суспільних зв'язків, що зав'язувались між народами, націями, державами у 1917–1920 рр., і мали принципово важливе значення, не дозволяла вийти на справжнє розуміння місця, ролі Української революції в зрушеннях, які переживались тогочасним світом.

В. Матвієнку вдалося досить успішно показати найістотніші зрушення в суспільно-політичній і національній сферах життя в сусідніх з Україною регіонах – Білорусії, Бессарабії, на Дону, Кубані, на Кавказі, в Закавказзі, як основи для зародження різного рівня міждержавних відносин, розкрити зумовленість тієї чи іншої політики, конкретних кроків, дипломатичних зусиль, ініціатив тощо.

Паралельно із вивченням періоду в цілому, окремих його проблем, історики завжди багато робили для з'ясування внеску окремих особистостей у революційний поступ України. Однак для останнього часу дедалі характернішими стають монографічні дослідження про тогочасних політичних діячів [10], серед яких особливу цінність мають ті, про кого раніше взагалі не було публікацій, або ж вони виходили лише в зарубіжжі, не відзначалися ґрунтовністю, детальністю, вичерпністю. Гарним прикладом тут може бути книга про Н.Я. Григоріїва [11]. Хоч він і не належав до діячів “найвищого калібру”, дослідження його діяльності та творчого спадку додає чимало для кращого розуміння епохи, суспільних настроїв, окремих подій, масштабів захоплення тими чи іншими ідеологічними прагненнями тощо.

“Заселяючи” історію Української революції людьми, дослідники поступово перейшли від розвідок про окремих осо-

бистостей, переважно у журнальному і газетному форматах, до створення збірників з біографічними нарисами про учасників подій. Причому із видання до видання розширювалося коло тих, кому присвячувалися нариси, а останні набували дедалі кращих якостей, ґрунтовності, вираженості в оцінках подій [12].

До довідкової літератури потрапили, передусім, систематизовані дані про військових діячів та дипломатів [13]. Причому, природним прагненням до всебічності та об'єктивності, відмовою від свавільного членування історичного процесу, “відкидання” “непотрібних” сюжетів, особистостей тощо можна пояснити включення до серйозних видань біографічних сюжетів про представників усіх державних утворень, що існували в добу революції, у тому числі й радянських.

Певною мірою ця тенденція втілювалася у фундаментальному проекті, присвяченому урядам України в ХХ столітті, їх керівникам [14]. Прикметно й те, що з'явилася наукова монографія про офіційного першого главу Народного Секретаріату (першого уряду) УСРР, ключову постать процесу утворення КП(б)У, одного з найпомітніших політичних діячів революційної доби М. Скрипника [15]. Зважаючи на те, що в 1992 р. було видано політичну біографію Голови РНК України Х. Раковського [16], на черзі, вочевидь, дослідження про Голову Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. Пятакова.

Однак це лише зайвий раз підкреслює, що ціла когорта непересічних особистостей, які очолювали уряди УНР, серед них В. Винниченко, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович та ін. все ще “не удостоїлися честі” створення політичних біографій на монографічному рівні.

Втім, за для справедливості, слід відзначити, що про самий вершечок національної політичної еліти буревійного часу проведено надзвичайно цікаве, оригінальне дослідження. Це есе філософа М. Поповича [17]. Глибокі, нетрадиційні міркування щодо потенцій і реальних справ таких вождів революції, “знакових постатей” як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал, С. Єфремов, С. Петлюра народилися через спробу осягнення на психологічно-ментальному рівні, на перехресті особистісного (з його неповторно-індивідуальним мікросвітом) і всезагально-людського (з

його у чомусь невідворотними, у чомусь непередбачуваними макропроцесами).

А тому, навіть не у всьому пристаючи на запропоновані М. Поповичем оцінки, не можна не визнати, що вони викликають величезний інтерес і повагу, а спосіб їх досягнення – безперечно надзвичайно плідний і перспективний, очікує на своє ширше застосування. Гадається, що тут наочно виявляється науковий ефект, який блискуче демонстрували свого часу В. Винниченко, М. Шаповал і С. Єфремов, теоретичний доробок яких нерідко незаслужено призабуто, або свідомо сплюндровано.

Звісно, для роботи на такому рівні, який би з гідністю продовжив естафету кращих надбань вітчизняного суспільствознавства, історії революції в тому числі, необхідний неабиякий талант. Однак, уже усвідомлення цього – правильний крок у пошуку справді вартісних наукових орієнтирів.

Звичайно, паралельно зі спробами просунути вперед вивчення періоду в цілому, здійснити продуктивні кроки удослідженні окремих періодів і проблем з'являються і еклектичні публікації, спрямовані більше на синтез і пропаганду наукових набутків. Втім, і в них часом містяться окремі новації, “свіжі підходи”, цікаві деталі [18].

Чимало роблять для обнародування результатів досліджень про Українську революцію, їх популяризацію часописи – “Український історичний журнал”, “Історичний журнал”, “Київська старовина”, “Пам’ять століть”, “Діалог”, “Історія України”, наукові записки та вісники академічних установ, вузів, газети, щорічники “Історичний календар”, “Україна дипломатична” тощо. Охопити аналізом весь цей масив публікацій майже неможливо. Однак, зважаючи на те, що авторами праць порівняно меншого формату є значна частина тих науковців, яких згадано вище, можна сподіватися, що найпомітніші тенденції у розвитку сучасної історіографії Української революції у вищезапропонованих міркуваннях “схоплені”, проаналізовані, оцінені.

Спеціальним аспектам історіографічного аналізу, безперечно, міг би стати внесок окремих видавництв у поширення наукових знань про національно-демократичну революцію в Україні в 1917–1920 рр. Тут також “проглядають” певні позиції, уподобання. Проте й тут, врешті, гору беруть орієн-

тації на справді наукові цінності й загальнозначимі, загально-національні інтереси.

Так, незважаючи на те, що в останнє десятиріччя висловлювалося чимало критики на адресу праць тих авторів, хто свого часу закладав наріжні камені історіографії Української революції, видавці, тим не менше, йдуть на перевидання найфундаментальніших творів минулого. Головних пояснень тому, очевидно, два.

По-перше, існує потреба в ознайомленні широкого вітчизняного читача з кращими зразками (пам'ятками) досліджень попередніх епох. По-друге, заново відтворювані праці користуються чималим попитом (який, природно, вивчається) як такі, що не втратили своєї наукової цінності і в наші дні.

Саме цим можна пояснити появу відразу двох видань тритомника І.Мазепи “Україна в огні й бурі революції”. Причому, в першому випадку видавці вирішили відтворити не празький варіант 1942 р., а взяли за основу мюнхенський 1950–1952 рр. — тобто у двох книгах. В другому ж, взагалі, подали всю працю в одному томі [19].

Не вдовольнившись журнальними передруками з двотомника Д.Дорошенка “Історія України. 1917–1923 рр.” було вирішено перевидати твір у книжковому форматі [20]. Повторно перевидуються й інші зарубіжні публікації [21].

Безумовно позитивно оцінюючи появу відомих, важливих праць масовими тиражами, не можна не звернути уваги, що значну роль тут відіграли комерційні розрахунки. Науковість (мається на увазі передмови — представлення книг) явно відійшли на другий план. А вступні статті до дніпропетровського видання книги І.Мазепи (їх автор В.С.Мороз) не просто “не дотягують” до рівня презентованого твору, а й містять цілу низку дуже прикрих помилок, безглузвих тверджень тощо.

Правда, тут заспокоює те, що читачі будуть звертатися до згаданих книг зовсім не з метою знайомства з передмовами до них, а оригінальні твори І.Мазепи, Д.Дорошенка, інших авторів ще справлять свій позитивний, благотворний вплив на розвиток сучасного українського історіографічного освоєння досвіду 1917–1920 рр.

Однією з надійних запорук успіху в цій справі, безперечно, є розширення джерельної бази для наукової роботи. У

цьому зв'язку слід сказати, що вже давно назріло питання про "інвентаризацію" джерел з історії Української революції. Часи, коли можливості дослідників істотно обмежувалися різними допусками до фондів спеціального зберігання архівів і бібліотек, зарубіжних матеріалів давно відійшли у минуле. Скаржитися у цьому сенсі більше ні на кого і на що. Однак і відчутного прориву на принципово новий фактологічний рівень у працях з історії 1917–1920 рр. не сталося. Можливо, тут у нагоді стали б огляди джерел, що перетворилися нині на загальнодоступні, своєрідні "путівники" по фондах [22] (та й опублікованим документальним збірникам, чому були непогані приклади в минулому [23]) бодай із загальною оцінкою їх потенційних наукових можливостей.

Схоже, що подібна робота ще лише розпочинається [24].

Єдиний вид джерел, який потрапив у поле комплексної джерелознавчої оцінки – це періодична преса революційної доби [25].

Разом з тим виконана П. Губою аналітична робота базується на методиках, характерних більш для вчорашнього дня. Такі ефективні, загальноновживані сьогодні прийоми дослідження як контент-аналіз, історико-політологічний та журналістсько-лінгвістичний дискурси тощо автором не застосовуються, що істотно впливає на оцінку практичної цінності згаданих праць.

При оцінці рівня історіографічного освоєння досвіду Української революції важливо враховувати реакцію на публікації і дослідження не лише вітчизняних фахівців і читачів, а й науковців поза межами України. а тут варто визнати, що термін у 10–15 років – не такий уже значний, щоб подолати інерцію закорінених схем, підходів, тягар звичних стереотипів.

Так, складається враження, що, крім українських істориків, представники інших національних регіонів ще не доходять до більш-менш визначеної постановки питання про таку якість національно-визвольних процесів, яку б можна було характеризувати як національні революції. Зокрема, на вельми представницькій міжнародній науковій конференції в Москві (квітень 2001 р.), присвяченій історії реформ і революцій в Росії в ХХ столітті (її матеріали склали два ве-

ликих за обсягом томи [26]) лише учасники, котрі прибули з України, доводили, що в їхньому регіоні в 1917–1920 рр. певна частина подій і явищ вилилася у такий специфічний, самодостатній феномен, який правомірно іменувати національно-визвольною революцією [27]. Репрезентанти ж інших національних регіонів колишньої Росії (СРСР) зайняли споглядальну, очікувальну позицію.

Трапляються й факти негативного реагування, упередженого ставлення до наукових пошуків, в основі яких, мабуть, лежить централістська традиція й світобачення.

Так московський історик В. Булдаков, який вороже ставиться до самої ідеї революції, як тільки може, брутально характеризує те, що сталося в Росії в 1917 і наступних роках, з величезним цинізмом і неприкритою ненавистю характеризує революціонерів (майже незалежно від партійних уподобань та ідейно-політичних орієнтацій) [28], відверто глузує з приводу самої можливості національних революцій, природно, прагне спростувати міркування своїх українських колег, які дотримуються інших поглядів. Саме поняття національно-визвольна революція він багатозначно й зневажливо бере в лапки, а сутність процесів, які відбувалися в національних регіонах, вважає настільки неістотними, примітивними, теоретично необґрунтованими, політично неспроможними й безплідними, що їх тільки й можна розглядати на рівні мало не фізіологічних, стадних рефлексів (прикметна уже назва відповідного сюжету книги — “Этнические пасынки империи: “свои” против “чужих”) [29].

Навіть у тих випадках, коли В. Булдаков нагромаджує достатньо значний за обсягом, переконливий за змістом фактичний матеріал (наприклад, про українізацію, що розгорнулася в російській армії в 1917 р.), він прагне так тенденційно витлумачити, оцінити його, щоб відтворювана картина мала якомога непривабливий характер. “Націоналізація”, “українізація” армії, на думку московського історика (лапки — це також його витвір), позначена “характерным термином — уродцем революционной эпохи” стала “навязчивой идеей почти всех скороспелых националистов”, потім почала переростати в “психоз”, розгул “национально-освободительной демографии”, а в результаті “немногие солдаты-идеалиты скоро потонули в массе воспользовавшихся национальной

идеей шкурников и дезертиров”: “стихийно “украинизирующиеся” полки не случайно получали имена обиженных “москалями” казацких старшин и гетьманов”. “Развращающая роль этого повертия” (“эскалация этнической кичливости в армии”) привела до того, що “солдаты по-разному, но неуклонно нагнали...” [30].

“Винахідливість” у частині лайливих епітетів автор виявляє неабияку. Проте через роздратування щоразу рельєфніше проглядають прикриті науковістю шовіністичні мотиви. В. Булдакова гнівно обурює, що на революційні дії здатні й націонали (як вони сміли наважитися!? Потрапили в неволю — то й вічно будьте в ярмі!!).

Позначений настрої пронизує й спеціальну публікацію В. Булдакова, присвячену революційним подіям в Україні в XVII столітті і в 1917 р. [31]. Тут хіба що азартна нестриманість у різких висловлюваннях переходить у прямі образи української еліти, конкретних лідерів національно-демократичної революції, до яких у переважній більшості українців, попри критичні підходи до оцінок колишніх політичних діячів, зберігається загалом шановливе ставлення.

Вважаючи революційні події в Україні 1917–1921 рр. лише частиною тодішнього загальноросійського хаосу (“все было нелепо, алогично, случайно, смешное вполне естественно переплеталось с трагическим”), московський автор, вірний своїй позиції, твердить: “Если общероссийская одурь заставила поверить в ближайшее чудо мировой революции, то в малороссийской своей ипостаси она, естественно, доходила до мечтаний о “Великой Украине”...” [32]. То ж дослідник-“великорос” і намагається поставити на місце “малоросів” — подібні їх марення варті, в кращому разі, хіба що здивування та іронії.

Втім, мабуть, згадані публікації В. Булдакова швидше винятки з правила, а не позиція більшості російських істориків, які з довірою ставляться до новітніх пошуків своїх українських колег і готові до конструктивних наукових дискусій в рамках елементарного національного такту і політичної коректності.

Співпраця ж, обмін науковими досягненнями стають дедалі нагальнішими й неодмінно позитивно позначаються як на осягненні українського досвіду, так і в значно ширших,

загальноросійських масштабах, де регіональні події хоч і були географічно периферійними, накладали свій відбиток на цілісний процес, так чи інакше впливали на кінцеву політичну рівнодіючу. А відтак об'єднання зусиль неодмінно принесе обопільний ефект.

* * *

Здійснений вище аналіз основних тенденцій історіографічного освоєння досвіду Української революції впродовж останніх півтора десятиліть дозволяє зробити деякі висновки і певні міркування щодо подальшої розробки проблеми.

— Завоювання Україною незалежності, процеси наступних років створили неможливу до того, надзвичайно сприятливу ідейно-політичну ситуацію для дослідження історії національно-демократичної революції, привели до помітних наукових надбань. Однак, поряд з природною актуалізацією означеної тематики, дія кон'юнктурних підходів у даній сфері виявилася особливо сильною, привела до істотних деформацій, негативних нашарувань і, навіть, викривлень, спотворень історичної ретроспективи. Наростання критичних атак на феномен революції як засіб суспільного розвитку, на наріжні засади концепції національної революції і державності, стратегічним осереддям яких були курс на народоправство (соціалізм), уособлений у демократичній республіці і реалізація принципу федералістських стосунків у оновленій Росії, вилились у науково необґрунтовані оцінки, узагальнення, висновки, породили відрив штучно створених умоглядних схем від конкретно-історичної основи, ігнорування фактів і документів. Подолати нездорові підходи на сьогоднішній день, на жаль, не вдалося. Більше того, існують підстави (серед них на чільному місці — очевидна відсутність чіткої суспільної стратегії) для передбачень, що цей процес затягуватиметься й не так швидко, як того хотілося б, увільниться від негативних впливів непередбачуваної кон'юнктури.

— Далеко не кращим чином новітній історіографічний процес позначився на формуванні фахових якостей молодोї (почасти й не такої вже молодої) генерації сучасних дослідників. Безапеляційне засудження і позірне відкидання набутків радянської історіографії як потенційного чинника, а також некритичне залучення, засвоєння надбань зарубіжної діаспорної літератури, як практично істинних, об'єктивних,

виявилось типовим, дуже полегшеним шляхом до входження у наукове середовище, закріплення у ньому значного числа недостатньо освічених, зрілих, підготовлених кадрів. Для вироблення їх світоглядних позицій, справжніх наукових критеріїв діяльності очевидним негативом обернулося ствердження домінантних на сьогодні концепцій не шляхом відвертих інтелектуальних змагань, творчих дискусій, широких обговорень, а, здебільшого, через накидання, насадження поглядів, що уявлялися потрібними для нинішнього ідейно-політичного життя. Позначилася й ейфорія, невміння (почати — й небажання) реалістично оцінювати суспільні та наукові набутки.

Незважаючи на рішуче засудження марксистського класового підходу до історичного минулого, войовнича позиція чималого числа дослідників-дилетантів, при слабкому освоєнні ними наукової методології, дуже часто приводить на ті ж таки класові позиції як банальних заангажованих захисників певних корпоративно-станових інтересів (звісно, на історичних ристалищах). За таких обставин, природно, годі й сподіватися на прорив до істини.

— На заваді прогресу у вивченні подій 1917–1920 рр. стоїть штучно створений у свідомості розрив між соціальною і національною революціями, нерозуміння взаємозв'язку, механізму співдії між ними. Тому практично занедбано в останні десятиліття — півтора виявилася проблематика соціальної революції (тут описуються хіба що епізоди ворожого ставлення соціалістичних рухів, у першу чергу більшовицько-радянського, до національно-визвольних прагнень української нації). А без її розробки просто не збагнути сутності того, що відбувалося в українському національно-демократичному таборі.

Комплексне вивчення періоду 1917–1920 рр. як складової взаємодетермінованої системи революцій (з усіма їх своєрідностями, суперечностями, альтернативними розрахунками й стратегіями — нагальна потреба, яка диктується рівною мірою як життєвою, так і науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність.

— Дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України, так би мовити, “на паралелях” — у Наддніпрянській Україні й на

західноукраїнських теренах, особливо після створення ЗУНР і ухвалення Акта Злуки 22 січня 1919 р. Регіоналістський підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної, повної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті, протиставлення досягнень. Особливо це характерно для дослідників із західних теренів, котрі в своїх працях прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби саме в цьому регіоні, переоцінюють внесок у загальну справу його провідних діячів. Найнаочніше це виявляється в публікаціях про Українську Галицьку Армію.

— Все ще продовжується пошук власної системи координат для загальної концепції історії національно-демократичної революції. Незважаючи на те, що більшість фахівців визнають за пріоритетну точку відліку український інтерес, на практиці застосовують здебільшого невідповідні національній природі, чужі схеми: проросійські й антиросійські, пропольські й антипольські, німецькі й антинімецькі, проантантівські й антиантантівські тощо. Ті ж, де відправним моментом був би український інтерес, все ще доводять своє право на доцільність.

Однак, лише обравши відправним власний, національний чинник і послідовно слідуючи вимогам конкретно-історичного підходу, можна врешті збагнути, що в різних обставинах саме українська ідея, українська справа були путівною зорею, яка вказувала шлях, надихала на дії М. Грушевського і М. Міхновського, В. Винниченка і П. Скоропадського, С. Петлюру і Є. Петрушевича ... Це зовсім не значить, що всіх їх варто урівняти в оцінках історичної значимості, чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити їх протиставляти одного-одному, розводячи на різні полюси. Що ж до взаємостосунків, то слід прагнути неупередженості, вираженості, аргументованості, по-можливості, виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії, та ін.

Звісно, позитивний ефект має дати застосування подібних критеріїв не лише щодо згаданих політичних діячів, а й значно ширшого, по можливості, якнайширшого кола учасників національно-демократичної революції. На сьогодні у вітчиз-

няній історіографії оформилася парадоксальна ситуація, коли, здається, в Українській революції не було жодного помітного функціонера, якого б не спробували здискредитувати, звинуватити у багатьох гріхах як дійсних, так і, часто, вигаданих. Кінцевий ефект, не просто непривабливий, він неповноцінний і з морально-психологічної точки зору, несе в собі негативний етично-виховний заряд.

— Дуже важливим елементом досліджень, від якого залежить поглиблене, сутнісне формування наріжних параметрів сучасної концепції історії Української революції, залишається проблема співвідношення між процесами, які відносяться власне до революційних, і тих, які складають зміст уже дещо іншого явища — громадянської війни. Незважаючи на природну тісну взаємопов'язаність взаємодоповнюваність обох феноменів, тут заховані й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких епоха 1917—1920 рр. не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію і задовільне тлумачення, переконливу оцінку.

Так, чітке розмежування між революцією, як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни, і громадянською війною, військовою боротьбою за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як гадається, здатне додати додаткові аргументи для визначення моменту, коли власне революційність вичерпує свої потенції і переходить, трансформується у нову якість.

Тобто можна вести мову про нові підходи у кристалізації завершальної грані Української революції. Сьогоднішній різнобій у цьому аспекті (початок 1918 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 рр.) серед іншого, зумовлений і нехтуванням згаданого критерію.

Не вдаючись тут у деталізацію, слід зауважити — він дає серйозні підстави для того, щоб вважати заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. А далі домінантними були сутнісно інші процеси — війна, повстанство, об'єднавчий рух за утворення СРСР, уконституювання останнього тощо.

— Публікації сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме — ставлення до зовнішніх щодо Української революції факторів, які, за незначним винятком, кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі. З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип — вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним ворогом Української революції, української державності, українства була РСФРР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, посібником (агентом) яких була КП(б)У як обласна організація РКП(б). Відповідно — непримиренною — мала бути і лінія керівництва Української революції. Що ж до інших зовнішніх сил, сусідів, то ставлення до них було диференційованим і, як правило, менше категорично-ворожим, аніж до росіян, їх радянського (совітського) керівництва.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням анти-російські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, подальшого небезхмарного розвитку українсько-російських відносин, які часом доходили до загрозливо-конфліктної межі.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот знову брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити (ранжувати) не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбивалися на розвитку визвольних, державотворчих процесів в Україні. Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж навряд чи виправдано. Очевидно, подібні мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак, у подальших висновках-конструкціях варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі слов'янської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості та ін.).

— Звертає на себе увагу також нерівномірність інтересу і, відповідно, ступінь вивченості двох етапів революційного процесу — за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і при поділі загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно

менше, ніж тих, що розкривають перший період революції. Те ж певною мірою стосується і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому на різних ювілейних заходах.

І якщо в політичних акціях таку “асиметрію” можна ще зрозуміти, навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917–1920 рр., свідчить, передусім, про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби – кінець 1918–1920 рр.

– Досвід останніх півтора десятка років з повною силою засвідчив, наскільки важливі для історика не лише наукова, а й моральна позиція. Особливо високі вимоги до моральних якостей дослідника висуває вивчення переламних етапів суспільного розвитку, коли надзвичайної ваги набувають особистісні орієнтації в проблемах добра і зла, гуманізму й нелюдяності, честі й негідності, справедливості й паразитизму, істинності й нечесності. В моменти збудження, вирування пристрастей, коли людина нерідко потрапляє в екзистенціальну ситуацію і неодмінно має робити життєвий вибір (часто усвідомлюючи неможливість змінити, навіть вплинути на непідвладні процеси, принципового значення набуває, з якими мірками підходити до оцінки вчинків, індивідуумів, різних їх груп, глибинної мотивації, зумовленості кроків, поведінки).

Навіяна новітньою кон’юнктурою зневага до діячів, організацій, які в критичні моменти віддавали пріоритет загальнолюдським, національним інтересам і цінностям над особистими, жертвували індивідуальними вигодами заради суспільного прогресу, ставили завдання досягнення загального добробуту вище за власний, що пронизує чимало праць про події 1917–1920 рр., засвідчує: справді науковому розумінню минулого, його вираженням, ґрунтовним оцінкам це лише заважає, веде в бік від істинного, повноцінного знання.

Як з’ясувалося, поважне ставлення до історичних діячів, які зробили перші, найтрудніші, найскладніші й найвідповідальніші кроки до відродження нації у всіх сферах життя після довгих століть залежного, бездержавного існування, не прищеплюється самопливом, вимагає суспільної турботи.

Слід зауважити — виховання моральних якостей важливе не лише для молодих науковців, а й, як нагальний урок, витікає з поведінки тих, хто займається історичними дослідженнями уже тривалий час, однак, не маючи твердих принципів, ідейних переконань, з полегкістю змінює підходи при кожному новому кон'юнктурному політичному повороті. Наука від цього лише програє, дискредитується.

* * *

З вищевідзначеного витікають і ті нагальні, принципові завдання, на яких бажано й доцільно сконцентрували дослідницьку діяльність істориків. З найістотнішого можна спеціально виділити наступні моменти.

— Необхідно продовжити вивчення процесу історіографічного освоєння досвіду революційної доби 1917—1920 рр., надати цій роботі належної масштабності, комплексності, самодостатності, а результати втілити у серйозній монографії (монографіях), серії спеціальних збірників статей, присвячених окремим аспектам, зрізам, проблемам дуже складного, суперечливого періоду.

— Принципово важливо на справді науковому, теоретичному рівні, без будь-яких упереджень, ідеологічних розрахунків, кон'юнктурних впливів розв'язати питання про роль революцій у суспільному прогресі, у тому числі про роль національно-визвольних революцій у долі української нації.

Реалізація цього завдання може створити надійну методологічну, теоретичну передумову для спрямування зусиль фахівців у конструктивне пошуково-дослідницьке русло, концентрації уваги на визначальних напрямках, найвартісніших моментах історико-революційного досвіду.

— Для правильного, всебічного і ґрунтовного розуміння революційної епохи, зумовленості процесів і подій, закономірностей і їх розвитку, об'єктивної оцінки досягнутих неоднозначних результатів слід подолати очевидний крен останніх років у бік вивчення лише історії національно-демократичної революції, штучно абстрагуючи останню від соціальної боротьби, що з лютого 1917 р. мала загальноросійський характер, взаємоперепліталася в тому числі з іншими рухами, тими, що виникли на національних окраїнах, то зливаючись із ними, то рухаючись паралельними курсами, а то приходячи

у суперечності, різновекторність, антагоністичну непримиренність.

Тому, зважаючи на наявний прогрес у дослідженні національно-визвольної революції в Україні, яким значною мірою вже компенсовано колишній нігілізм до цього феномена, сьогодні можна і потрібно зробити спробу відтворення історичного процесу 1917–1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності. Звісно, подібна комплексна всеохоплююча праця не може бути простим, механічним зведенням до купи того, що колись було зроблено у вивченні Лютневої і Жовтневої революцій і того, що маємо на даний момент у осягненні Української революції. Апріорі важливо прагнути якісно нового результату, у процесі досягнення якого обидва головні складники мають “переплавитися”, допомагаючи зрозуміти складну детермінованість тих суспільних проявів, збагнути які за інших обставин нерідко дуже важко, часом практично неможливо. Головне ж, що на цьому шляху можна сподіватись на відтворення значно адекватнішої картини всього періоду 1917–1920 рр., аніж це було раніше.

– Предметом спеціальної турботи українських істориків має стати координація дослідницьких зусиль з фахівцями інших регіонів, інших національних утворень, що виникли на пострадянському просторі. Було б зовсім невинновано чекати, що закріплення не лише в українській, а й у світовій історіографії уяв про події в Україні як про національно-демократичну революцію слід чекати від зарубіжних фахівців. Однак їх реакція неодмінно буде позитивною, якщо відповідні праці дослідників України будуть достатньо переконливими, високоякісними, повноцінно науковими. Можливо тоді й представники інших національних регіонів, орієнтуючись на український приклад, підуть їх шляхом і, в разі наявності достатніх підстав, зможуть вийти на новий рівень кваліфікації революційних подій у відповідних регіонах. Тоді взагалі загальноросійська картина процесів 1917–1920 рр. може набрати значно іншого вигляду, ніж вона уявляється сьогодні.

Природно, при цьому має виявитися граничний науковий і, водночас, взаємний національний такт, повага до всіх аргументів, а не бажання реалізувати старі образи, інші емоції, покласти їх в основу досліджень.

– Надзвичайної ваги набуває об'єктивне, правдиве з'ясування питання про роль соціалістичної ідеї у революційному процесі 1917–1920 рр. в Україні. Переведення дискусій з політичної у суто науково-теоретичну площину дозволить не лише “пробитися” до глибинних підвалин тих воістину тектонічних зсувів, які відбулися в суспільній свідомості, захоплювали настрої мас, збуджували неймовірну енергію, піднімали на вчинки епохальних масштабів. Тільки так, вочевидь, можна буде пізнати й те, чому практично увесь цвіт нації, демократичної інтелігенції тією чи іншою мірою пов'язував у буревійний час свою долю з боротьбою за реалізацію цієї ідеї, яка ототожнювалася з торжеством соціальної і національної справедливості, справжнього гуманізму.

– На першочергову увагу заслуговує продовження предметного дослідження концепцій революцій, що сталися в 1917–1920 рр.

Є, зокрема, всі підстави вважати вкрай необхідним продовження і поглиблення вивчення концепції (платформи) Української революції. В новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим не виправданої неуваги, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси.

Створюється враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються заново розібратися у таких висхідних моментах концепції Української революції як безкласовість і безбуржуазність (за новітньою термінологією – нестратифікованість, неструктурованість) української нації, а без цього важко, неможливо зрозуміти сутність багатьох документів, що визначали поведінку політичних сил.

– У числі кардинальних проблем, що чекають на розв'язання, – співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, Радянської влади. Іншими словами, це місце і роль в концепції реформ (поступовості) і радикалізму (максималізму).

– Якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, а не поокремо, різні за сут-

ністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні 1917–1920 рр. Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних з них і невдач, поразок інших. Нагальна потреба демократичного суспільства – визначитись у своєму генному зв'язку з попередніми формами державності, у зв'язку з чим важливо дати чітку науково-політичну кваліфікацію утворенням, що існували в Україні в 1917–1920 рр. І якщо сьогодні можна говорити про більш-менш задовільне дослідження у розробці означених аспектів щодо доби Центральної Ради, УНР кінця 1917–початку 1918 рр., гетьманської Української Держави, то практично лише позначився прогрес щодо з'ясування політичного курсу Директорії. Мова, зокрема, про обґрунтування планів розбудови Республіки трудового народу на основі трудових рад із Трудовим Конгресом на чолі, про намагання прищепити на національний ґрунт альтернативний варіант загального виборчого права за західноєвропейськими (парламентськими) зразками, всупереч народоправчим (соціалістичним) тенденціям.

– На серйозний, можливо у чомусь навіть прискіпливий, аналіз давно чекає механізм формування і функціонування отаманщини як специфічної національно-революційної моделі масового руху, унікального тимчасового воєнно-адміністративного устрою, управління суспільними процесами.

У цьому зв'язку слід увільнити від неприродних нашарувань, надмірної героїзації, міфологізації феномен отаманщини як стихійний вияв протестно-бунтарських настроїв, у якому поєдналося інстинктивне прагнення до справедливості з відсутністю скільки-небудь надійного теоретичного оформлення перспектив, мети відчайдушної боротьби.

Достатньо логічною, вмотивованою і перспективною може виявитися і постановка питання у дещо іншій площині – про співвідношення між революцією як дійсно широким, справді масовим, глибоким рухом за досягнення прогресивних суспільних ідеалів і отаманщиною як уособленням збройною боротьби (вона може теж набувати досить значних масштабів) за досягнення вузькокорпоративних, або, навіть, корисливих особистих інтересів з неясними, невиразними або ж свідомо прихованими, замаскованими завданнями.

З історії добре відомо, що нерідко продовження військової боротьби пояснювалося не стільки надією на перемогу, з наступною реалізацією первісних програмних задумів, скільки безвихідністю становища, прагненням до самозбереження у єдино можливий спосіб, оскільки альтернативні варіанти виявилися на той час вичерпаними. У всякому разі, висловлене міркування досить сутнісно кореспондується з тією ситуацією, якою характеризувався розвиток подій в Українській Народній Республіці в 1919–1920 рр.

— Зовсім не можна вважати вичерпаною проблему співвідношення автономістсько-федералістських і самостійницьких начал, тенденцій, курсів в Українській революції. Тут надзвичайно важливо судити про уподобання, орієнтації і дії тогочасних керівників українського руху не з позицій пізніших етапів суспільного розвитку, а, не полишаючи конкретно-історичного контексту, намагатися зрозуміти мотивацію їх поведінки, яка у більшості була ніяк не спонтанною і необґрунтованою, а мала в основі національний інтерес, була розрахована на суспільний, національний прогрес.

— Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій Української революції, то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилися на долі визвольної боротьби. Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалася здебільшого тенденційно, однобоко.

Плідними можуть виявитися і нові підходи до “старої”, почасти навіть призабутої проблеми — про багатокорінність КП(б)У, про сучасне “прочитання” під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського націонал-комунізму.

— Є прямий сенс заново підійти до питання про результати революції, її уроки. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917–1920 рр. варто провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, вивірені) підрахунки всіх “плюсів” і “мінусів” того, що принесла буремна доба, співставити їх, принципово зважити, наскільки б “невигідно” це будь-кому не

видавалось. При цьому і оцінка всіх “плюсів” і “мінусів” теж має бути не примітивно-спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, який вивчається.

— Паралельно зі з’ясуванням позначених аспектів, очевидно, є підстави сподіватися на подолання сумної практики термінологічного різнобою: “національно-визвольна боротьба”, “визвольні змагання”, “державотворчі змагання”, “національно-демократична революція”, “національна революція”, “Українська революція” тощо. Навряд чи варто доводити, що це далеко не рівноцінні категорії, а їх довільне вживання не сприяє досягненню згоди науковців і політиків у таких принципово важливих питаннях, як причини феномена, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль і місце у вітчизняній та європейській (навіть і світовій) історії.

* * *

Як загальний висновок, гадається є достатні підстави констатувати: зосередження в останні роки уваги дослідників на історії Української революції як безпосередньому об’єкті, попри висловлені вище зауваження, принесло свої позитивні зрушення. Основні етапи, оцінки багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку — можливість, а з іншого — нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, їх піднесенню на якісно вищий рівень.

Література

1. *Кульчицький С.* Російська революція 1917 року: новий погляд. — К., 2003. — С. 5.
2. Там само. — С. 5-78.
3. *Андрусишин Б.І.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. — К., 1995. — 192 с.; *Ресент О.П.* Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. — К., 1996. — 265 с.
4. *Павлюк О.В.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). — К., 1996. — 187 с.; *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського співробітництва 1917–1921 рр. — Львів, 1997. — 68 с.; *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1920 роках. — К., 1998. — 240 с.; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К., 1998. — 548 с.

5. Див. *Овсій І.О.* Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року). Навч. посібник. — К., 1999. — 240 с.; Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — 736 с.
6. Див., напр. *Овсій І.О.* Назв. праця. — С. 151-188.
7. Нариси з історії дипломатії України. — С. 314-396.
8. *Сергійчук В.* Непізнаний світом його ж феномен // Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. — Львів, 2002. — С. 3-16.
9. *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — 397 с.
10. Див. згадані публікації *С.Литвина* про *С.Петлюру*, *О.Реєнта* про *П.Скоропадського*, *Р.Ковалю* та інших авторів про отаманів різного масштабу, а також, наприклад, видання: *Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С.* Володимир Винниченко: Життя. Діяльність. Творчість. — К., 1996. — 256 с.; *Тимошик М.* Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакційній та видавничій діяльності. — К., 1997. — 229 с.; *Тюрменко І.* Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). — К., 1998. — 228 с.; *В'ячеслав Липинський* в історії України (до 120 річчя з дня народження). — К., 2002. — 240 с.
11. *Бевз Т.А.* Н.Я.Григорієв — політик і вчений. — К., 2002. — 285 с.
12. Див. напр.: Реабілітовані історією. — К.—Полтава, — 1992. — 401 с.; Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К., 1994. — 256 с.; Героїзм і трагедія Холодного Яру. — К., 1996. — 316 с.; Українське державотворення. Невитрибуваний потенціал. Словник-довідник. — К., 1997. — 560 с.; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.; Події і особистості революційної доби. — К., 2003. — 268 с.
13. *Тинченко Я.Ю.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. Ч.І. Біографічно-довідкова. — К., 1995; *Стрельський Г.В.* Українська дипломатія національно-державного відродження 1917-1920 рр. в особах. — К., 2000. — 48 с.; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії у постатях. — К., 2001. — 278 с.
14. Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. — К., 2001. — 608 с.
15. *Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — 352 с.
16. *Мельниченко В.Ю.* Християн Раковський: Невідомі сторінки життя і діяльності. — К., 1992. — 159 с.
17. *Попович М.* Україна: незалежність здобута і втрачена // Київська старовина. — 2001. - № 1. — С. 14-26; № 2. — С. 25-37.
18. Див. напр.: *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К., 1996. — 192 с.; *Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А.* Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя. — К., 1997. — 208 с.; *Логвиненко І.А.* Политическая деятельность Украинской Центральной Рады. — Глобино, 2000. — 96 с.

19. Див.: *Мазепа І.П.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001. – 415 с.; ІІ. Зимовий похід. ІІІ. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – Дніпропетровськ, 334 с.; *Мазепа І.П.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – К., 2003. – 608 с.
20. *Дорошенко Д.І.* Історія України 1917–1923. В 2-х т. – К., 2002. – Т. І. Доба Центральної Ради. – 320 с.; Т. ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 287 с.
21. Див. напр. *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – 376 с.; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – 640 с.
22. Див., напр.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник – К., 2001. – 495 с.
23. Див., напр.: *Шаталіна Є.П.* История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20–30-х годов. – К., 1983. – 134 с.
24. Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1923 роки). Збірник наукових праць. – К., 1998. – 276 с.
25. *Губа П.І.* Свідчення історії буремних літ. Періодична преса як джерело вивчення історії здобуття державності та культурно-національного піднесення в Україні (1917–1920 рр.). – Черкаси, 1998. – 160 с.; *Його ж.* Українське відродження. Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. – Черкаси, 2002. – 263 с.
26. Россия в XX веке. Революции и реформы. В двух томах. – М., 2002. – Т.1. – 657 с.; Т.2. – 543 с. *Солдатенко В.Ф.* Роль революций в исторических судьбах Украины // Россия в XX веке. Революции и реформы. – Т. 1. – С. 96-102; *Кульчицкий С.В.* Украинская революция 1918–1921 годов: истоки, цели, иденый арсенал // там само. – Т.2. – С. 401-413.
27. *Солдатенко В.Ф.* Роль революций в исторических судьбах Украины // Россия в XX веке. Революции и реформы. – Т. 1. – С. 96-102; *Кульчицкий С.В.* Украинская революция 1918–1921 годов: истоки, цели, иденый арсенал // там само. – Т. 2. – С. 401-413.
28. *Булдаков В.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – 376 с.
29. Там само. – С. 140-156.
30. Там само. – С. 146-149.
31. Див.: *Булдаков В.* Семнадцатый год // Родина. – 1999. – № 8. – С. 104-107.
32. Там само. – С. 106-107.

ПОЛІТИЧНЕ КЕРІВНИЦТВО УСРР І КРЕМЛЬ У 1932 – 1933 РОКАХ: СПІВАВТОРИ ГОЛОДОМОРУ

1. Останній шанс більшовиків України

Коли йдеться про голод 1932 – 1933 років, дослідники так чи інакше мають відповісти на запитання, чиї дії спричинили інфернальні події і чи можна було їх відвернути? Інформацію для роздумів над цими запитаннями дають матеріали ІІІ конференції КП(б)У, що працювала 6 – 9 липня 1932 року в Харкові у приміщенні Державної опери. Серед 252 делегатів конференції з вирішальним голосом 158 осіб (або 62,7%) складали секретарі сільських районних комітетів [1, арк.6].

Саме ці люди разом з керівниками райвиконкомів були безпосередніми виконавцями директив центру. Вони розуміли, чим загрожують Україні хлібозаготівельні плани. Ім, зокрема, було відома постанова ЦК ВКП(б) від 23 червня 1932 року: “Обмежитись вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завозу хліба на Україну не здійснювати” [2, 190].

Однак в них жевріла надія, що ІІІ конференція, на яку прибули високі московські сановники в особі Вячеслава Молотова і Лазаря Кагановича, дасть тодішньому центральному керівництву точне уявлення про стан сільського господарства в Україні, можливо пом’якшить їхнє ставлення до України.

Багато очікували від конференції й безпартійні. Це, зокрема, засвідчує лист з Тирасполя, надісланий 18 травня 1932 року на адресу президії партійного зібрання. Процитуюмо уривок з цього листа: “Товариші! Про те, що ми переживаємо серйозні труднощі у сільському господарстві, про те, що є ряд кричущих безчинств, як перегинів, так і оковамилювання, гадаю, не слід описувати” [3, арк.10].

А далі автор листа, власне, зупиняється на конкретних недоліках. Ось що він, зокрема, пише: “Село потерпає від частих змін керівництва... Зверніть увагу на чехарду уповноважених з міста. Кожного разу приїжджає інший і намагається забезпечити тільки те, що в даний момент від нього вимагається. Наприклад, під час хлібозаготівлі уповноважені

йшли на те, щоб здати посівматеріали, не думаючи про посівкампанії... Село повинно мати авторитетного постійного партійця, а на факті ми бачимо, що кращі сили прагнуть із села втікати” [3, арк.10-11].

Певні надії покладало на конференцію і вище партійно-державне керівництво УСРР. Його члени також були добре обізнані з реальним станом справ на селі і не мали жодних ілюзій, до чого насправді йде. Вони точно знали те, що сучасні дослідники формулюють у такий спосіб: хлібозаготівлі з урожаю 1931 року слугували безпосередньою причиною голоду в Україні в першій половині 1932 року. Тоді кількість заготовленого у зимові місяці хліба становила менше третини від обсягу, заготовленого влітку й восени. Взимку 1932—1933 років було зібрано майже таку саму кількість хліба, що й попередньої зими, однак тепер вона становила дві третини від обсягу, зібраного у нормальний час. Чим пояснити те, що з українського села вдалося витиснути таку саму кількість зерна, як і раніше? Пояснення одне — нещадне і жорстке пограбування села [4, 306].

Не випадково Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Григорій Петровський писав генсеку ЦК КП(б)У Станіславу Косіору у 1932 році: “Через те важко складатись для районів Дніпропетровської, Одеської, Харківської, Київської і Вінницької областей і не тільки села, а й деяких робітничих міст, я вважаю за необхідне:

1. Написати доповідну записку до ЦК ВКП(б)...
2. Прохати ЦК ВКП(б) видати постанову про припинення хлібозаготівель на Україні...” [5].

Знаючи все це, стенограма III конференції, не зважаючи на те, що вона зафіксувала обов’язкові тогочасні політичні ритуали (як обрання “почесної президії”, “почесного голови” в особі Сталіна, привітання тощо), сприймається, як акт історичної драми.

На порядку денному конференції стояло одне питання: “Про підсумки весняної засівної кампанії, про хлібозаготівню та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”. Доповідь зробив С. Косіор, який — слід пам’ятати! — був членом Політбюро ЦК ВКП(б). Саме це чималою мірою визначало суть і навіть тональність його виступу.

Тут доречно нагадати і про той лист, який він надіслав Сталіну 26 квітня 1932 року. В ньому, зокрема, зазначалося: “У нас є окремі випадки і навіть села, що голодують, однаке це лише наслідок місцевого головотяпства, перегинів, особливо стосовно колгоспів. Всілякі розмови про “голод” на Україні слід категорично відкинути” [5]. І це писалося тоді, коли виконання хлібозаготівельного плану 1931 року, що затяглося до зими 1932 року, відчутно вдарило по тваринництву, започаткувало голод. Вже у першій половині 1932 року від цього голоду загинуло до 150 тис. селян [6]. Отже, партійні керівники УСРР ще з весни 1932 року пропонували вельми своєрідну оцінку ситуації: голод є, але розмови про голод слід “категорично відкинути”.

У доповіді С. Косіора була представлена точка зору ЦК КП(б)У на причини труднощів, що виникли. По-перше, серйозною, хоча й не головною причиною були названі складні кліматичні умови 1932 року (як відомо, складні кліматичні умови завжди заважали більшовикам керувати господарством колишнього Радянського Союзу). По-друге, труднощі весняної засівної кампанії пов’язувалися “з незадовільним керуванням організацією господарства колгоспів, проведенням торішньої осінньої збиральної і хлібозаготівельної кампанії”. По-третє, джерелом багатьох проблем була названа безгосподарність у колгоспах [7, 10-11].

“Збиральна, як і хлібозаготівельна кампанія, — підкреслював С. Косіор, — відбуватиметься в обставинах загостреної класової боротьби. Ця боротьба вже розгорнулася, надто там, де почалося збирання врожаю. Всілякі контрреволюційні елементи, куркульня, підкуркульники, що пролізли до колгоспів, використовуючи помилки минулого року, проводять тепер боротьбу проти скиртування хліба, поширюють всілякі чутки, агітують за розтягання хліба. Найменша розговтаність, бездіяльність з нашого боку — на руку ворогові. Нам, нашим сільським організаціям, треба негайно піднятися, взяти керування міцно в руки, мобілізувати всі свої сили, сили колгоспників, щоб дати згубну одсіч куркулеві і його агентурі і ні в якому разі не припустити ніяких втрат. Ми повинні так поставити всю свою роботу, щоб цілком зібрати врожай і забезпечити успішне виконання плану хлібозаготівель” [7, 17].

В доповіді фактично нічого не було сказано про хибність “воєннокомуністичних”, натискних, адміністративних методів керівництва аграрним сектором, які насамперед і спричиняли катастрофічний стан на селі. Керівники КП(б)у не хотіли про це говорити. Чому? Значною мірою це пояснює лист Голови Ради Народних комісарів УСРР Власа Чубаря до В. Молотова й Сталіна, який був надісланий до Москви ще до III конференції, а саме 10 червня 1932 року. Ось уривок з цього листа мовою оригіналу: “Ваши упреки в том, что мы, украинцы, не знаем, что делается на селе и, что мы не занимались как следует селом, целиком и полностью справедливы. Оптимистическая оценка положения нашего села перед посевной кампанией была ошибочной и базировалась больше на поверхностных впечатлениях ответственных работников, бывавших на селе (недостатка в количестве работников, сидевших месяцами на селе, не было), чем на анализе учетных данных статистики, оперативной отчетности по ряду заготовительных кампаний и изучения действительного положения дел в районах, где эти товарищи работали как уполномоченные.

Переоценка наших возможностей имела место в принятом нами плане хлебозаготовок, в плане мясозаготовок и др. Сейчас, перед новым урожаем, когда исчерпываются старые ресурсы, в период наивысшего напряжения сил для выполнения плана весенней посевной кампании, вскрываются с особой остротой все слабые места. Количество районов, находящихся в тяжелом положении, растет (очевидно, часть этого прироста идет за счет выявления ранее не выявленных, а часть за счет исчерпания внутрирайонных ресурсов к концу хозяйственного года). Сейчас уже можно считать минимум 100 районов (вместо 61, считавшихся к началу мая), нуждающихся в продовольственной помощи и срывающих план весеннего посева. Они же будут срывать обработку и уборку урожая технических культур и хлеба” [8, 206].

Отже, у Кремлі вважали, що українці надто “оптимістично” ставилися до можливостей села, а відтак самі собі створили проблему з голодом, що — повторимо — розпочався вже наприкінці 1931 року і на початку 1932-го. На думку московських вождів, самі керівники УСРР переоцінювали власні можливості у хлібозаготівлях.

2. Спроба “переграти” Кремль

Зрозуміло, у словах і “зізнаннях” В. Чубаря була гра — слід покаятися і раптом вдається умовити полегшити жорсткі умови хлібозаготівель. Не даремно наприкінці свого листа він писав: “Правильное ведение хозяйства нарушено у нас в УССР на таком большом участке, что требует внесения специальных коррективов в планы хлебозаготовок, мясозаготовок и других заданий в области сельского хозяйства, о чем придется входить в ЦК и Совнарком особо” [8, 212].

Характерно, що і в листі В. Чубаря і у ще одному надзвичайно цікавому документі — листі Г. Петровського до В. Молотова і Й. Сталіна без всіляких евфемізмів вживалось поняття “голод”, заборонене в офіційних відкритих публікаціях. Ось уривок з листа “всеукраїнського старости”: “В работе по посевной кампании в районах Прилуцком, Лохвицком, Варвинском, Чернухинском, Пирятинском и Мало-Девичком я стал, так сказать, лицом к селу, но это, конечно, не значит, что до этого времени мы, украинские коммунисты, не знали, что у нас делается на селе (хотя нас теперь и обвиняют в оторванности от деревни). Мы знали, что в хлебозаготовках у нас будет суровый нажим и горшки будут биты. По-моему, взявшись выполнить 510 млн. пудов хлебозаготовки на Украине, ЦК КП(б)У виноват в том, что он без возражения это сделал, подчиняясь **повелительной необходимости сохранить взятые нами темпы социалистического строительства** (Підкреслення моє. — Ю.Ш.), а также учитывая напряженное состояние международного положения. В этом смысле я понимал необходимость выполнения директивы ЦК ВКП(б) о хлебозаготовках, которая и была принята нами к неуклонному исполнению.

Однако, мы знали, что выполнение хлебозаготовок на Украине будет нелегкое, но то, что я теперь увидел на селе, говорит за то, что в этом деле сильно переборщили у нас, перестарались. Я был во многих селах этих районов и везде видел, что **порядочная часть села охвачена голодом** (Підкреслення моє. — Ю.Ш.). Немного, но есть и опухшие от голода, главным образом, бедняков и даже середняки. Употребляют такие суррогаты, что дальше некуда, да и суррогатов этих подчас нет. На больших собраниях по селам меня, конечно, ругают почем зря, бабы плачут, а бывает и мужики. Иногда

критика создавшегося положения заходит очень глубоко и широко — зачем создали искусственный голод, ведь у нас был урожай; зачем посевматериал забирали — этого не было даже при старом режиме; почему украинцам нужно при тяжелых условиях ехать за хлебом в нехлебные края, а не привозят хлеб сюда и т. д.

Трудно при таких условиях давать объяснения. Ругаешь, конечно, тех, кто наделал перегибы, но в общем вертишься, как карась на сковородке. На отчаянный крик о помощи посевматериалом и хлебом для продовольствия, я относительно посевматериала кое-что обещал, заставляю крестьян выискивать семена у себя на местах, а насчет продовольственной помощи хлебом, я не могу ничего обещать или обещаешь мало. Сейчас на почве голода по селам развиваются массовые кражи, главным образом, птицы — крадут кур, уток, забирают остатки картофеля, режут ночью телят и коров и съедают их” [8, 212-213].

Таким чином не підлягає сумніву, що ще до конференції партійно-державне керівництво в Харкові і у Москві чудово знало, що реально відбувається, але підкорялися, за словами Г. Петровського, “повелительной необходимости”. Проте підкорялися, як з’ясувалось, недостатньою мірою. Цим і була обумовлена присутність на конференції Л. Кагановича і В. Молотова, хоча С. Косіор запропонував офіційне обґрунтування приїзду відразу двох “сталінських соколів”: “Україна в Радянському союзі посідає дуже видатне, коли не сказати вирішальне, місце в галузі сільського господарства. Від того, як іде соціалістична реконструкція сільського господарства України, як розвивається колгоспне будівництво і як працює в цьому напрямі наша партійна організація, — залежить у значній мірі виконання народногосподарського плану цілого Радянського союзу. Ось чому ми сьогодні бачимо тут на нашій конференції і т. Кагановича і т. Молотова, яких відрядив ЦК ВКП(б), щоб разом з нами обговорити і накреслити заходи, щоб якомога швидше просунути вперед сільське господарство України, піднести продуктивність наших колгоспів, виправити цілу низку хиб, що є в нашій роботі на селі” [7, 5].

Це дуже важливий момент для розуміння багатьох колізій на III конференції. На її п’яти (з шести) засіданнях тривало

обговорення доповіді С. Косіора. В дебатах виступили 33 особи. Серед них були секретарі 18 райкомів партії, секретарі обкомів — М. Майоров, В. Чернявський, М. Демченко, Р. Терехов, а також В. Затонський, П. Любченко, Г. Петровський, М. Скрипник, В. Чубар, О. Шліхтер та інші делегати.

Деякі районні керівники робили спробу в своїх доповідях не тільки окреслити складність ситуації на селі, а й показати що не можна перекладати основну відповідальність за цю ситуацію на низові ланки, насамперед на нещодавно створені райони. Не випадково у надрукованому у 1932 році у Харкові стенографічному звіті III конференції були вилучені або ретельно відредаговані саме ті фрагменти з виступів районних керівників, які мали критичну спрямованість або привертати увагу високого керівництва до наявних проблем. Саме на ці виступи, зокрема, доцільно звернути увагу дослідникам при роботі з архівним варіантом стенограми.

Ось що говорив, зокрема, представник Смілянського району Г. Фомін: “До питання про безпосередню допомогу районам з боку ряду відповідальних працівників, навіть окремих членів уряду, які приїждять для надання допомоги районам. Я не хочу говорити персонально, але вважаю, що окремі (товариші), приїжджаючи до нас, не тільки не допомагали районам, не тільки не вивчали економічні умови районів для того, щоб конкретно допомогти, а створювали умови, що деморалізували райони... У нас був такий уповноважений, котрий сидів небагато, але наробив надзвичайно багато справ і викликав панічний стан окремих сільських керівників. Товариш приїздив у село і замість ділової роботи, замість ділових вимог казав: “Я тебе ось посаджу на 24 години, зніму штани і посаджу на сніг, тоді ти план виконаєш” (шум).

Голоси: Хто це? Назви прізвище.

Тов. Фомін: Якщо потрібно буде, та назву.

Голос: Ти скажи, хто? (шум у залі).

Фомін: Я гадаю, що вимагати не варто, а якщо потрібно буде, то я напишу про це заяву у ЦКК або у президію конференції. (Шум).

Голос: А ти вважаєш непотрібною цю справу зараз, ти замазуєш.

Фомін: Я не замажую, я називаю факти, які були не тільки у нашому районі, а й у ряді інших районів.

Голос: Ти назви його прізвище.

Фомін: Його прізвище Поляков. (Шум) [9, арк.21-22].

У офіційно друкованій стенограмі конференції цей фрагмент виглядає так: “Далі про уповноважених. Я вважаю, що керівництво уповноважених, що надсилаються, повинно бути гнучке. Уповноважені повинні конкретно допомагати в здійсненні директив партії щодо сівби і хлібозаготівель. А товариші приїзять і часто-густо нічого конкретного районній організації не дають, бо не знають умов району. Звичайно, це стосується не до всіх уповноважених” [7, 44].

А ось що було вилучено з виступу представника Драбівського району П. Шерстова: “Драбівський район перебуває у дуже важкому стані. Там було забрано увесь посівний матеріал, відбувалось масове побиття колгоспників та колгоспниць, у трьох кімнатах засідав штаб буксирних бригад, де вимагали хліб, підписку на позику, виплату всіляких податків. Внаслідок і завдяки цим спеціальним штабам, буксирним бригадам, створили(ся) несприятливі політичні настрої” [9, арк.24].

З друкованого варіанту стенограми було вилучено й інший фрагмент виступу П. Шерстова. Ось він: “Я хотів би запитати тов. Косіора — я нова людина, у нас посіяно 11 тисяч га буряку, на 28-е число ми прорвали 38%, цього замало, безумовно, замало, але уявіть собі таку картину, коли народ пухлий, коли є велика кількість людей, які лежать і не встають.

(**Косіор:** Який це район?)

Драбівський район.

(**Косіор:** Ви нас не лякайте, ви краще про роботу розповідайте).

Я про роботу й розповім.

На сьогодні, коли бракує харчів, колгоспнику нічого дати. У більшості випадків колгоспники йдуть напівголодні працювати” [10, арк.210].

Щоправда, до надрукованої версії стенограми потрапив не менш цікавий момент з виступу П. Шерстова, який яскраво ілюструє методи і рівень тодішнього кривництва: “Тут т. Косіор цілком правильно зазначив, що центральні організації не знали району, райони не знали колгоспів і сіл. Я наведу один приклад: працюючи в іншому районі, де, окрім лісу, нічого нема, я одержав блискавку з Наркомпостачання: за

24 години заготувати й відвантажити моркву й капусту. ми цього зробити не могли, бо ні того, ні того в нас нема. Через кілька днів одержуємо телеграму про виклик представників заготівних організацій: “Чому не виконуєте нарядів?”

Косіор: Який це район?

Шерстов: Олевський.

Цю капусту та моркву треба було відвантажити в Ленінград, а ми самі для постачання одержуємо з інших районів” [7, 45].

Можна лише уявити, як нелегко було наважитися районним керівникам відверто сказати такого роду речі у присутності найвищого начальства — членів Політбюро ЦК ВКП(б).

Вони наважилися і, зрозуміло, були піддані критиці. “На жаль,— відзначив, наприклад, В. Затонський, — на цій конференції у деяких виступах представники кількох районів плакалися перед нами. А як вони провадили партійну лінію в себе, що вони зробили, щоб не було таких втрат під час збирання хліба, що вони зробили для кращого обробітку землі, кращого осіннього засіву, для організації праці, — про це вони нічого не казали” [7, 90].

М. Демченко також повчав районних керівників: “Серед найменш стійких і загартованих партійців, особливо в тих районах, що мають найглибші прориви, невдачі викликають певну розгубленість і бажання спертися на “об’єктивні причини”... Ця позиція є абсолютно хибна, шкідлива і переростає в опортунізм найгіршого гатунку, не кажучи вже про те, що така позиція є абсолютно безплідна, вона не дає змоги мобілізувати парторганізацію та робітничо-колгоспні маси на переборення труднощів” [7, 91].

Напередодні конференції члени Політбюро ЦК КП(б)У відвідали багато районів України і зібрали великий матеріал, який і було покладено у основу їх виступів на конференції. М. Скрипник, зокрема, говорив: “Я не згоден з тими товаришами, які з теперешніх сільськогосподарських кампаній головну свою увагу віддають питанню хлібозаготівель. Не треба себе гіпнозувати тим, скільки треба взяти хліба з нашого врожаю. Треба зібрати повнотою все те, що ми засіяли. Коли ми зуміємо перебороти труднощі збиральної кампанії, коли питання боротьби з втратами зрозуміємо, як питання

політичне і господарське, у нас вистачить хліба цілком і повнотою і для виконання плану хлібозаготівель...” [7, 104].

Характерно, що і у виступі М. Скрипника містилися положення, що не увійшли до друкованого стенографічного звіту III конференції. Ось одне з них: “Багато товаришів підмінюють одне політичне питання другим. Замість питання про те, що є причиною наших проривів, вони зараз ставлять інше питання — хто є причиною наших проривів. Сама постановка цього питання невірна. Ми мусимо вияснити, що є причиною наших проривів. Ми люди, живемо і боремось, і, значить, помилки, які є, мають причини. Ми — ЦК КП(б)У, ні в якому разі не знімаємо з себе відповідальності за цілу працю цілої нашої парторганізації. Ні в якому разі не знімаємо, тому що причиною є неповне розуміння, неповне усвідомленні глибини політичних процесів, які відбулись” [9, арк.186].

З притаманною йому обережністю спробував привернути увагу до проблем села і Г. Петровський: “Треба одверто сказати, що деякі райони перебувають у скрутному харчовому стані. Ви знаєте, товариші, що у нас багато хліба лишилося на полях. І причина тут та, що наша організація праці в колгоспах, масова політична робота була не на потрібній висоті... Я проїздив кілька сіл; питаю секретаря — чи давно ви тут? Говорить, місяців 2—3, а голова — місяців — 3—4. Звісно, це неправильно. Коли на селі буде така плінність керівного активу, то ми не доб’ємося стійкості і в самих колгоспах” [7, 110-111].

3. Лінія Москви

Однак і обережні спроби декого з керівників УСРР, а особливо представників районів, вказати на складність ситуації у сільському господарстві України не розчулили двох сталінських посланців, які брали участь у роботі конференції — Вячеслава Молотова і Лазаря Кагановича. Останній, звертаючись до делегатів конференції, говорив: “Ви повинні підготувати й розгорнути роботу, щоб цілком виконати план хлібозаготівель, рішуче переборюючи всі і всілякі демобілізаційні, а часто капітулянтські, правоопортуністичні настрої щодо хлібозаготівель. Ви повинні на селі, в районі переламати настрої деяких активістів, що сьогодні у вас демобілізовані” [7, 156].

У виступах Молотова і Кагановича було не просто значно звужено спектр факторів, що загострили ситуацію в Україні. Ці виступи, по суті, засвідчили, що центр однозначно зайняв жорстку позицію щодо українського селянства.

У своїй промові В. Молотов, зазначивши, що план хлібозаготівель не виконаний і що “у ряді районів унаслідок помилок, припущених під час хлібозаготівель, утворився важкий харчовий стан”, піддав гострій критиці райкоми партії, а також ЦК КП(б)У.

“Тепер, — підкреслював В. Молотов, — є намагання затерти хиби роботи в сільському господарстві на Україні, зваливши негативні факти останньої хлібозаготівної кампанії на Україні на “зовнішні” причини, на розмір хлібозаготівного плану і т. ін. Треба дати рішучу одсіч цим антибільшовицьким спробам” [7, 117]. Головне питання, за твердженням В. Молотова, полягало в тому, як розверстати план хлібозаготівель і як проводити цей план.

Дуже влучну характеристику місії В. Молотова та Л. Кагановича дав один з британських дипломатів, який у своєму повідомленні від 18 липня 1932 року зазначив: “Хоча Молотов і Каганович люб’язно присолодили пігулку невдоволення центрального уряду, вихваляючи помітні досягнення українських більшовиків у галузі промисловості, з їхніх виступів було зрозуміло, що вони прибули головним чином для того, щоб дати українській партійній організації сувору прочуханку” [11, 154].

Ще більш цікаво те, що вже на схилі життя В. Молотов неодноразово зустрічався з письменником Феліксом Чуєвим, згадував минуле. Ось уривок з їхньої розмови:

— У письменницькому середовищі говорять про те, що голод 1933 року був спеціально організований Сталіним і всім вашим керівництвом.

— Це говорять вороги комунізму!..

— Але ж чи не дванадцять мільйонів загинуло від голоду у 1933-му...

— Я вважаю ці факти не доведено, - стверджує Молотов.

— Не доведено?..

— Ні, ні ні в якому разі. Мені доводилося в ті роки їздити на хлібозаготівлі. Так що я не міг пройти повз такі речі. Не

міг. Я тоді побував на Україні двічі на хлібозатівлях, в Сичово, на Уралі був, в Сибіру — як же, я нічого не бачив, чи що? Абсурд! Ні, це абсурд” [12, 453].

Це й справді абсурд, оскільки у виступі на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 3 серпня 1932 року ніхто інший, як В. Молотов, сказав: “Ми стоїмо справді перед приви́дом голоду і до того ж у багатих хлібних районах” [13, 112].

Втім, повернімося до III конференції. В заключному слові С. Косіор знов піддав критиці виступи деяких секретарів райкомів партії, підкресливши: “Не всі ще усвідомили відповідальність за виконання завдань... З такими настроями треба рішуче поквитатися. Після всього того, що говорилося на конференції, після виступів тт. Молотова і Кагановича і вашого одностайного схвалення цих виступів ми повинні по-більшовицькому розгорнути роботу і забезпечити швидко подолання тих труднощів, які переживають окремі райони України” [7, 145, 147].

Делегати конференції ухвалили резолюцію, яку 9 липня 1932 року затвердив пленум ЦК КП(б)У і якою “до безумовного виконання” приймався встановлений для України план хлібозаготівель — 356 млн. пудів по селянському сектору. Оскільки ніякого “безумовного виконання” не могло бути, план почали скорочувати. Вже 17 серпня 1932 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію Сталіна “про скорочення плану хлібозаготівель на Україні на 40 млн пудів як виняток для районів України, що особливо постраждали, з тим, щоб колгоспам районів, що особливо постраждали, зняти половину плану, а індивідуалам — третину”. 28 серпня перелік районів було затверджено на політбюро ЦК ВКП(б). При цьому було зазначено, що “скорочення плану припадає переважно на бурякові райони” [14, 290].

Взагалі план тричі скорочувався, а до 1 листопада 1932 року від селянського сектора України надійшло лише 136 млн. пудів хліба [15, 33].

4. “Безумовне виконання”

Наведені цифри варто порівняти з обсягами експорту хлібу з СРСР до Європи. У 1930 році було вивезено 48 млн. пудів зерна, у 1931-му — 51, у 1932-му — 18, у 1933-му — 10 [16, 276]. За умов голоду, що розпочався, знаючи, що помирають мільйони власних громадян, політичне керівництво

СРСР експортувало хліб, мотивуючи це потребами індустріалізації. Всіх, хто не розумів “державних потреб”, нещадно карали.

Коли на ланах з’явилися “перукарі”, тобто селяни, які ножами “стригли” колоски, щоб вижити, відповідь влади не забарилася: 7 серпня 1932 року з’явився відредагований особисто Сталіним Закон про охорону соціалістичної власності (закон “про п’ять колосків” або “сім-вісім”, як його називали), яким за розкрадання передбачались розстріл або десять років ув’язнення. На початок 1933 року за цим законом було засуджено 54 645 осіб, з них розстріляно 2000 [17, 4; 16, 276].

Втім, карали не лише селян, а й самих комуністів-місцевих керівників. За будь-яку спробу протистояти жорстким директивам “згори” секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів та інших місцевих працівників виключали з партії та віддавали до суду як зрадників і організаторів саботажу.

Так, у 1931 році і в першій половині 1932 року в Україні було замінено 80% секретарів райкомів партії [18, 147].

І тут час спеціально сказати про антиукраїнськість голоду початку 30-х років. Як відомо, Роберт Конквест у книзі “Жнива скорботи” наполягав на тому, що “голод запланувала Москва для винищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян винищили не тому, що вони були селянами, але тому, що вони були українцями-селянами”. Дотепер триває дискусія про те, чи справді голод мав характер геноциду щодо українського народу, але прикметною є така деталь: голод не зачепив сусідні з Україною області Росії. Ось чому потерпілі від голодування українські селяни (ті, які могли пройти через встановлені кордони) ходили туди міняти і купувати хліб.

Те, що московське керівництво було невдоволено ситуацією в першу чергу в Україні, яскраво засвідчує лист Сталіна до Л. Кагановича, написаний 11 серпня 1932 року: “...Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия,

а парламент, карикатура на парламент. Вместо того чтобы руководить районами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП(б) и требованиями райкомов и вот долаживался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужества пойти в нужный момент против течения, не может быть настоящим большевистским руководителем. Плохо по линии советской. Чубарь — не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретається не мало (да не мало) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей...

...Поставить себе целью превратить Украину в кратчайший срок в настоящую крепость СССР; в действительно образцовую республику. Денег на это не жалеть” [14, 273-274].

Невдовзі розпочалося “выправление положения” в Україні. Зокрема, наприкінці жовтня 1932 року (на виконання рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 року) в Україні розгорнула свою роботу “надзвичайна комісія” на чолі з В. Молотовим. Вже 30 жовтня останній повідомив Сталіну: “Довелося жорстко критикувати Українську організацію і особливо ЦК КП(б)У за демобілізованість у заготівлях” [13, 100]. В. Молотов надав новий імпульс здійсненню репресій проти колгоспного активу, партійних і радянських працівників. ЦК КП(б)У почав публікувати списки партійців, директорів радгоспів, голів колгоспів та уповноважених по хлібозаготівлях, яких виключали з партії й віддавали до суду за невиконання плану хлібозаготівель.

“Надзвичайна комісія” на чолі з В. Молотовим з листопада 1932 до січня 1933 року вичавила з селян ще близько 90 млн. пудів. Значною мірою за рахунок того, що в україн-

ських селах у складі спеціальних бригад по видобуттю зерна діяло 112 тисяч активістів, які одержували певний відсоток від награваного зерна і харчів (і тим кормилися, а відтак виживали).

Наприкінці 1932 року в Україну приїхали Павло Постишев і Лазар Каганович, з ними повернувся і Всеволод Балицький, який працював заступником Голови ОГПУ СРСР. Почався новий тур “наведення порядку” в УСРР. В. Балицький висунув версію про те, що в Україні існує “організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок” та зробив висновок про “безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов’язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом” [19,189].

Розвиваючи теорію про існування в Україні селянської змови (а на 20 листопада 1932 року в Україні було заарештовано 766 працівників сільського господарства, в тому числі голів колгоспів, директорів радгоспів, керівників середньої ланки), Балицький 5 грудня 1932 року видав “Оперативний наказ ГПУ УСРР № 1”, яким поставив підлеглим “основне та головне завдання — нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі” [19,189].

5 листопада 1932 року В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич надіслали директиву обкомам партії, вимагаючи від них термінових і рішучих дій по виконанню закону від 7 серпня 1932 року “з обов’язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів” [13, 101]. 18 листопада ЦК КП(б)У за участю В. Молотова ухвалив постанову “Про заходи по посиленню хлібозаготівель”, яким посилювались репресії проти селян України. Зокрема, щодо одноосібників, які не виконують план хлібоздавання, дозволялось застосовувати натуральні штрафи по м’ясозаготівлям у розмірі

15-місячної норми і річної норми картоплі. І при тому треба було здавати хліб. Куркулів просто репресували по статті за “контрреволюційні злочини” [13, 101].

Однак “відповідальними” зробили не лише певні категорії селян, а все українське село. Ось лише одне документальне підтвердження. 20 листопада 1932 року В. Молотов телеграфує С. Косіору з Генічеська: “До цього часу в районах діє розпорядження про продаж всюди сірників, солі і керосину. Є про це телеграма Бляхера від 9 листопада. Слід терміново це відмінити і протезити виконання” [13, 102].

А ось іще одне свідчення того, якими методами діяла влада. Це свідчення належить В. Балицькому: “За 4 місяця после начала хлебозаготовок до 15 ноября было арестовано по хлебозаготовительным делам 11 тыс. чел. За месяц с 15 ноября по 15 декабря — 16 тыс. чел., в том числе 435 партийцев, 2260 чел. из колхозного аппарата, в том числе 409 председателей и 441 бухгалтер и счетовод, а также 107 предсельсоветов. К расстрелу тройкой приговорено 108, но еще на рассмотрении 100 человек. За 2 последние декады в ямах и черных амбарах (7 тыс. ям и 100 амбаров) найдено 700 тыс. пудов хлеба. Единоличники прячут у колхозников, особенно тех колхозов, которые выполнили хлебозаготовки...”

Последние 2—3 дня на Харьковщине мы применили новую форму воздействия. Приходит в колхоз сотрудник ОГПУ в форме и ведет беседу с председателем, членами правления о сдаче хлеба. Разговор настойчивый. В результате колхоз “Червонный Господарь” за 2 дня повысил хлебосдачу с 58% плана до 96%, “Нов[е] Життя” с 54% до 80% и т. п. Думаем, это распространить и на другие области” [19, 191].

20 листопада 1932 року Раднарком УСРР ухвалив рішення про запровадження натуральних штрафів: “До колгоспів, що допустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м’ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспом м’яса як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників”.

6 грудня ухвалено постанову ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі”. Це рішення спричинило збільшення жертв голодомору.

19 грудня 1932 року ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР знов повертається до питання про хлібозаготівлі в Україні. Вони визнають ситуацію незадовільною і доручають “виправити” її Л. Кагановичу та П. Постишеву як “окремо уповноваженим” [2, 295].

Про те, який стиль наведення порядку вони сповідували, яскраво свідчить телеграма, що її Лазар Каганович надіслав Сталіну вже 21 грудня 1932 року: “Вечером 20 и 21 декабря на заседании Политбюро ЦК КП(б)У наметили ряд практических мер по усилению хлебозаготовок. В виду того, что значительная часть уполномоченных отсиживается, покрывает бездеятельность, а порой прямое предательство районных работников, разослали решительное предупреждение всем уполномоченным, а 10 наихудших сняли с работы и дело об их пребывании в партии передали в ЦКК. Из десяти снятых 7 были посланы ЦК КП(б)У и 3 обкомами.

38 основных районов Украины должны еще дать 32 мил. пудов хлеба — свыше 40% оставшегося к заготовке без гарнца хлеба по республике. Еще 50 мощных районов должны дать около 30% оставшегося к заготовке хлеба. Из 38 основных районов — 21 в Днепропетровской и 15 в Одесской областях. На этих районах сосредоточиваем наше внимание. Подобрали еще 40 руководящих работников уполномоченными в эти основные районы, а около сотни крепких военных и харьковских работников им в помощь. Одновременно нажимаем на районы, где осталось выполнять немного.

Так как есть большая опасность, что Киевская, Винницкая область снизят темпы и затянут выполнение оставшихся 7—8% плана, послали им категорическую директиву закончить план в ближайшие дни. Еще более решительную телеграмму послали Донецобкому.

Крайне неблагополучно с Харьковской областью. Харьковчане не мобилизовались на выполнение плана. Единичники области должны сдать еще около 6 мил. пудов. Сложилось впечатление, что обком пасует перед этой задачей. Пришлось сердито поговорить с Тереховым. Предложили более энергично взяться за хлебозаготовки, в частности у единичников.

По нашему настоянию отменены 2 постановления ЦК КП(б)У от 29 ноября и 15 декабря, которые, по нашему мне-

нию, дают основание местным организациям придерживать хлебозаготовки под видом закрепления и создания колхозных фондов и повторной проверки ресурсов совхозов. Подробно расскажу по приезду.

Сегодня постановили арестовать и отдать под суд с опубликованием в печати четырех наиболее злостно срывающих хлебосдачу директоров совхозов.

Косиор по своему желанию выезжает вновь в Днепропетровск, Чубарь в Чернигов. Хатаевичу поручили наблюдение за Харьковом.

В 4 часа я выехал в Одессу. Привет. КАГАНОВИЧ” [20, 69-70].

Сталін на цій телеграмі написав: “Хорошо!” [13, 109].

Коли голод вразив значну територію, на якій мешкали мільйони людей, вже неможливо було зробити “таємницю” з цієї трагедії. Голодуючі проривались через харчові кордони, їхали до Росії за хлібом, залишали у великих містах дітей, розповідали про те, що коїться на селі, знесилені, помирали прямо на міських вулицях.

Влада доволі рано відреагувала на це у загальнодержавних масштабах. Ще 15 листопада 1932 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення “Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів” у якому зазначалося, що з метою “розвантаження Москви та Ленінграда та інших великих міських центрів СРСР від зайвих, не зв’язаних з виробництвом і установами, а також від куркульських, кримінальних і інших антигромадських елементів, що переходять в містах, визнати за необхідне:

1) Ввести єдину паспортну систему по СРСР з відміною всіх інших видів посвідчень...

2) Організувати в першу чергу у Москві та Ленінграді апарат обліку та реєстрації населення, регулювання виїзду та в’їзду.

3) Для вироблення конкретних заходів як законодавчого, так і організаційно-практичного характеру, створити комісію...” [21, 104-105]

27 грудня 1932 року ухвалено спільну постанову Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому СРСР про запровадження паспортної системи та обов’язкову прописку паспортів. Цей “новорічний подарунок” був адресований

в першу чергу селянам, хоча мільйонам українських селян паспорти вже не були потрібні. Спорожнілі українські села заповнювали переселенцями з Росії, а тому, що сталося, знайшли “незаперечне” пояснення: у організації голоду звинуватили “шкідників”, “прихованих петлюрівців” і “українських націоналістів”.

Не випадково трагічну ситуацію 1932 року сталінське керівництво використало для активного згортання політики “українізації”. Зокрема, 14 грудня 1932 року Сталін разом з В.Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв’язку із проведенням хлібозаготівельної кампанії. Цей документ вимагав “правильного проведення українізації” в Україні й поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими та іншими “контрреволюційними” елементами [22, 109-110]. Це означало не лише кінець, хоч і контрольованої, але все-таки політики “українізації”, а й початок антиукраїнських “чисток”, масштаб яких все ще належить повною мірою виявиться у 1933 році.

(Далі буде)

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 385.
2. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.
3. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 376.
4. *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”.— К., 1991.
5. Эта жуткая правда // *Сельская жизнь*. — 1990. — 4 августа.
6. *Кульчицький С.* 1933 рік: сталінський терор голодом // *Урядовий кур’єр*. — 2002. — 8 листопада.
7. Третя конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р. Стенографічний звіт.— Харків, 1932.
8. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. *За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала*. — К., 2001.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 379.
10. ЦДАГОУ, ф.1, оп.1, спр. 377.
11. Україна: голод 1932—1933 років // *Всесвіт*. — 1989. — № 11.
12. *Чуев Ф.И.* Молотов. Полудержавный властелин. — М., 1999.

13. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. — К., 2000.
14. Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931 — 1936. — М., 2001.
15. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. — К, 1989.
16. Радзинский Э. Сталин. — М., 1997.
17. Земля, экология, перестройка // Литературная газета. — 1989. — 25 января (№ 4).
18. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. — Мюнхен, 1979.
19. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. — К., 2002.
20. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001.
21. “Изменения паспортной системы носят принципиально важный характер”. Как создавалась и развивалась паспортная система в стране // Источник. — 1997. — № 6.
22. Шаповал Ю.І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИТУЛКУ МИКОЛАЇВСЬКОГО БЛАГОДІЙНОГО ТОВАРИСТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Досвід роботи благодійних організацій, що діяли на теренах України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., виявляється цінним для діяльності громадських благодійних об'єднань сьогодні. Однак історія громадської благодійності в Україні, ще недостатньо висвітлена і потребує спеціального дослідження.

Серед нечисленних робіт, автори яких вивчали зазначену тему, слід виділити монографії Ф.Я. Ступака [25; 26]. У своїх наукових працях він розглядає історію становлення феномена благодійності, вперше в українській історіографії висвітлює діяльність благодійних товариств Києва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Також можна назвати працю О.М. Доніка, у якій він дослідив філантропічну діяльність громадських об'єднань під час Першої світової війни [19].

Питання діяльності деяких благодійних об'єднань південного регіону, зокрема міста Миколаєва, порушують у своїй праці О.Ф. Ковальова та В.П. Чистов [20]. Автори подають стислий огляд філантропічної діяльності деяких товариств.

Проблемам становлення благодійності Півдня України присвячено роботу З.С. Орлової та О.І. Шинкаренка [21]. У ній висвітлюється історія філантропії на Херсонщині. Дослідження охоплює період з початку ХІХ і до кінця 20-х рр. ХХ ст.

Становленню і діяльності різноманітних громадських благодійних об'єднань Херсонської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були присвячені дисертаційне дослідження і ряд праць автора цієї статті [1– 4]. Однак, незважаючи на це, проблеми громадської благодійності у регіонах, у тому числі і у місті Миколаєві, потребують подальшого дослідження.

Серед добродійних об'єднань Миколаєва найпомітніше місце посідало у другій половині ХІХ ст. Миколаївське благодійне товариство, що було засновано в березні 1845 р. (спочатку мало назву “Жіноче благодійне товариство”). Воно

було найбільшим у місті як за кількістю членів, так і за фінансовими можливостями і перебувало у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ. За традицією, що склалася в справах філантропії, на чолі правління Миколаївського благодійного товариства стояли дружини військових губернаторів, а з 1900 р. — градоначальників. Без сумніву, це позитивно позначалося на стані справ цієї організації.

У Статуті 1873 р. зазначалося: “Благодійне товариство має за мету надання коштів для поліпшення морального і матеріального становища місцевих бідняків, а також догляд незаможних людей похилого віку та безпритульних сиріт усіх станів”. Серед інших цілей передбачалося надавати одяг, їжу та притулок тим, хто не має можливості придбати їх своєю працею; піклуватися про виховання сиріт і дітей незаможних батьків; надавати бідним медичну допомогу; розмішувати людей похилого віку та безнадійно хворих у богодільні; відкривати, в міру можливості, школи, притулки, богодільні, лікарні та інші благодійні заклади [1, 132].

Товариство складалося з почесних та дійсних членів усіх станів, кількість яких не обмежувалася.

Капітал об’єднання складався з щорічних внесків його членів, одноразових пожертвувань як членів, так і сторонніх осіб, грошима та речами, прибутків з рухомого та нерухомого майна товариства та ін. Крім того, для збільшення своїх коштів товариству, з дозволу міської влади і дотриманням установлених правил, дозволялося організовувати прилюдні читання, вистави, концерти а також розіграші у лотереї речей, що були пожертвовані об’єднанню, але на загальну суму не більше 1500 крб.

Як вже було сказано вище, головною метою товариства була допомога бідним, незаможним людям усіх станів та надання житла тим, хто його не мав. Саме для цього об’єднання утримувало притулок, який було відкрито ще у 1865 р. В ньому доглядали бідняків від немовлят до людей похилого віку. Немовлят частіше за все доставляла місцева поліція, або просто підкидали до дверей притулку невідомі особи. Таких немовлят при першій можливості передавали до притулку вихованців Херсонського земства. Люди похилого віку шукали притулок головним чином тому, що не мали засобів до існування, або тому, що досягли стану крайньої безпорадності.

Останні, часто хронічно хворі, потрапляли з миколаївської міської лікарні.

З часом будівля притулку стала непридатною для подальшого використання і правління намагалося знайти іншу. 18 березня 1874 р. міська дума передала безкоштовно і назавжди Миколаївському благодійному товариству у власність ділянку землі під притулок та сад біля нього. Ділянка знаходилася у місцевості поблизу Спаського урочища та мала загальну площу 80 сажнів [5, 1-6; 6, 1]. У наступному році загальні збори об'єднання вирішили споруджувати новий будинок для притулку, у якому б могло розміститися до 100 осіб похилого віку та стільки ж дітей. Крім того, планувалося влаштувати також дитячий садок на 16 немовлят, куди б відомі товариству і міській управі батьки могли приносити своїх дітей для догляду за ними в той час, поки вони знаходилися на роботі. Також планувалося влаштувати особливе відділення на 7 ліжок для породіль та церкву на 250 осіб. На все це будівництво товариство зібрало 5000 крб. і будматеріалів на суму у 4000 крб. [5, 22].

Цій справі всіляко допомагав військовий губернатор Миколаєва М.А. Аркас. У вересні того ж року за сприянням міської управи товариство отримало кредит на 12 тис. крб. від Миколаївського міського громадського банку. Нове приміщення притулку було відкрито через 5 років – 28 грудня 1880 р. [5, 12],

Через десять років, у 1890 р., у притулку товариства вже перебувало 335 осіб, утримання яких обійшлося в 17 907 крб. 92 коп., або в середньому по 50 крб. на особу [8, 18].

Серед благодійників, які допомагали об'єднанню, були такі особи: К.К. Ратник, який передав дерев'яну капітальну горку з усіма приналежностями (1000 крб.); Я.М. Флорін віддав до церкви притулку ікону св. князя Олександра Невського (200 крб.); Т.П. Фішер для дівчат притулку пожертвувала 60 теплих пальт та іншого одягу на 250 крб.; полковник О.П. Мочалін забезпечив притулок 600 пудами вугілля (138 крб.); член правління І.А. Баптизманський – 11 мішками борошна і 20 пудами гречаної крупи (70 крб.) та різними харчами на загальну суму 2171 крб. Миколаївська міщанська управа для всіх дітей притулку надала сорочок на 70 крб. [8, 18].

У 1890 р. серед постійних надходжень товариства були: членські внески; субсидії від Миколаївського громадського

управління; від земства Херсонської губернії; Миколаївського міщанського товариства; прибуток від оренди будинків, які належали товариству, і лавки на базарі; прибуток від вапняної печі, що також належала товариству.

Крім цих надходжень, товариством планувалося отримувати гроші і від влаштування різних гулянь на бульварі, вистав, концертів, базарів, вечорів, приватних благодійників. Велика частина зібраних коштів йшла на притулок при об'єднанні.

Інформацію про кількість вихованців у притулку товариства у 1890 р. можна отримати з наступної таблиці:

	Кількість хлопців похилого віку		Кількість дітей		Кількість належників		Разом
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	
На 1 січня 1890 р.	69	98	77	71	24	23	362
Відбувся протягом року	17	23	25	15	27	11	118
Разом	86	121	102	86	51	34	480
Платарів	20	19	—	2	14	8	63
Відбувся	19	16	28	13	6	8	90
Залишилося до 1891 р.	47	86	74	71	31	18	327

Здіюних вихованців правління направляло вчитися до місцевих навчальних закладів та до приватних осіб: в Миколаївський морехідний клас – 1, повітове училище – 3, Миколаївську ремісничу школу – 6 [8, 20].

30 квітня 1891 р. правління благодійного товариства звернулося до Миколаївського військового губернатора з проханням дозволити, як і раніше, влаштовувати на бульварі з 9 травня, щотижня у четвер, гуляння з двома хорами музики та платою за вхід: з дорослих – 10 коп., дітей – 5 коп. [13, 1]. Такі прохання надсилалися і пізніше [17, 2; 18, 9].

На початок 1900 р. кількість членів товариства зросла: нараховувалося 16 почесних та 210 дійсних членів. Серед них були Микола Миколайович та Ольга Іванівна Аркаси [22, 2]. Головою товариства в той рік була обрана К.М. Тикоцька, її помічницями – М.М. Леонова та О.Д. Іванова.

Як і у попередні роки, у 1900 р. головним напрямком допомоги бідним мешканцям Миколаєва було утримання притулку.

Склад вихованців притулку був таким:

	Кількість людей похилого віку		Кількість дітей		Кількість підлітків		Разом
	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	
На 1 січня 1900 р.	43	81	104	66	15	16	325
Протягом 1900 р. померло	20	27	30	15	20	9	121
Разом	63	108	134	81	35	25	446
Протягом 1900 р. померло	10	14	—	2	11	7	44
Протягом 1900 р. вибуло	2	2	13	11	6	1	35
Разом	12	16	13	13	17	8	79
Залишилося у притулку на 1 січня 1901 р.	51	92	121	68	18	17	367

за соціальним станом ці вихованці розподілялися так [22, 10]:

Стан	Кількість людей похилого віку	Кількість дітей	Кількість підлітків
Офіційовані і незайняті	12	—	—
Дворичні і поміщицькі домогосподарі	4	9	2
Бізнес	2	—	—
Міщани	57	83	17
Селяни	6	27	5
Військові та інші	90	74	2
Підлітків	—	7	30
Немає вказано статусу	—	4	—
Невизначені громадяни	—	11	4
Разом	171	215	60

За віросповіданням поділ мешканців притулку був таким:

	Кількість людей похилого віку	Кількість дітей	Кількість підлітків
Протестанти	166	213	60
Римо-католики	4	—	—
Лютеранство	1	2	—

Правління благодійного товариства приділяло особливу увагу прищепленню вихованцям практичних навичок до різних видів ручної праці. Так, 48 хлопців старшого віку,

починаючи з 12 років, навчалися у ремісничих майстернях, створених ще у 1898 р. за ініціативою колишнього виконуючого обов'язки Миколаївського військового губернатора, контр-адмірала О.В. Федотова. Підлітки навчалися слюсарної, токарної, столярної справ та ковальського ремесла під керівництвом двох вчителів-майстрів. Загальний нагляд за майстернями здійснював член правління М.І. Колесников. Крім навчання, вихованці в майстернях займалися ремонтом меблів притулку та різних речей, що значно зменшувало витрати товариства на його утримання. Більш того, майстерні приймали замовлення від місцевих торговців. Для кращого засвоєння учнями основ ремесел їм також викладалося креслення.

В першій рік заснування майстерень, у 1898 р., в них навчалось 27 хлопчиків, в 1899 р. — 37, у 1900 р. — 48 [22, 12].

Крім майстерень для хлопців, існувала також швейна майстерня для дівчаток. Працювало в ній 15 дівчаток під керівництвом досвідченої швачки. Вони виконували приватні замовлення (шили дамські сукні). Завідувала справами цієї майстерні член правління А.Д. Іванова, яка, крім того, разом з членом правління П.Є. Горєцьким відповідала за забезпечення одягом усіх людей похилого віку чоловічої статі і хлопців, які перебували у притулку. Член правління В.Г. Штукенберг керувала заняттями з рукоділля та відповідала за забезпечення одягом усіх жінок та дівчаток, які доглядалися у притулку.

Інші діти молодшого віку двома вчительками навчалися грамоти. Найбільш здібні діти, як і раніше, вчилися у різних навчальних закладах Миколаєва, а саме: дві дівчинки — у другій жіночій гімназії; п'ять дівчаток — у дівочому училищі для дочок нижніх чинів Морського відомства; один хлопчик — у технічному залізничному училищі; чотири хлопці — у чотирикласному класному училищі; один хлопчик — в Російській типо-літографії; дві дівчинки-сироти безкоштовно вчилися у навчальному закладі члена правління товариства В.Г. Штукенберга.

Загальний нагляд за викладанням письма дітям, купівлею книжок та іншого навчального приладдя здійснювали члени правління Катерина Іванівна та Дмитро Олександрович Кір'якови.

Для кращої організації роботи притулку та нагляду за діяльністю його адміністрації було влаштовано чергування членів правління, які відвідували притулок і своїми вказівками контролювали діяльність керівництва.

У церкві притулку відправляв службу священник о. Іоанн Бузков. Обов'язки церковного старости більше 12 років виконував член благодійного товариства Г.П. Нечитайлів. Навчання усіх дітей притулку церковному співу продовжував вести за незначну плату вчитель співів І.П. Кошелев, який керував і церковним хором, що складався з дітей притулку.

Члени товариства, лікарі А.К. Філіпович, Г. Ертберг і В.М. Федоров надавали безкоштовну медичну допомогу мешканцям притулку, відвідуючи їх по черзі двічі на тиждень, а у разі необхідності і додатково. У більш тяжких випадках хворих відправляли до міської лікарні.

Влітку 1900 р. вихованці притулку, з дозволу Головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря, були розміщені у просторах Крицьких казармах, де вони зміцнювали своє здоров'я заняттями на свіжому повітрі.

Наглядачем притулку з 1898 р. працював надворний радник Василь Миколайович Цац. Допомогала йому його дружина Марія Кирилівна, яка завідувала вихованням дівчат притулку і доглядала за відділенням немовлят.

Утримання притулку у 1900 р. складало 25 773 крб. 24 коп. З них – 1974 крб. 99 коп. було витрачено на значний ремонт будівлі притулку (перебудова печей, перетирка стін, стель, фарбування підлог, віконних рам, дверей та ремонт замків в усіх дверях, фарбування даху). Роботи ці виконувались за спостереженням доглядача притулку та чергових членів правління. Також було влаштовано нову купальню замість старої (1428 крб. 34 коп.), якою, окрім вихованців притулку, за окрему плату користувались і сторонні люди. З кінця липня, коли її будівництво було закінчено, і до кінця року за її допомогою вдалося заробити 74 крб. 46 коп.

Головним джерелом надходження коштів на утримання притулку було, як і раніше, улаштування гулянь, вистав, вечорів та ін. Багато членів правління брали активну участь у підготовці таких заходів. Серед них – М.М. Леонова, А.Д. Іванова, В.Г. Штукенберг, П.Е. Горецький, А.В. Фрост, О.І. Флорова та інші [22, 15, 17].

З кінця 1899 р. розпочалася робота з відкриття при притулку, у вигляді експерименту, відділу, який займався збором старих речей. Ініціатива створення такого відділу належала попередній голові товариства Марії Матвіївні Леоновій. З 1 березня 1900 р. відділ почав працювати, на його роботу було виділено 1000 крб. У 1901 р. завідування цією справою перейшло до Марії Матвіївни Леонової. Інформація про роботу цього відділу щотижня друкувалась у газеті “Южанин”.

Все майно товариства у 1900 р. оцінювалося у 113 258 крб. 87 коп. що разом з недоторканим капіталом складало суму у 193 558 крб. 87 коп. [22, 40].

На 1 січня 1903 р. у складі товариства нараховувалося 8 почесних, 216 дійсних, а на 1 січня 1904 — 9 почесних та 209 дійсних членів товариства. Серед дійсних членів товариства перебували Микола Миколайович та Ольга Іванівна Аркаси. Головою об'єднання була Олена Василівна Енквіст.

Продовжував працювати і притулок. У звіті об'єднання за 1903 р. можна побачити, як розподілялися за станом мешканці притулку [12, 425]:

СТАН	Місцевість народи потомство дітей	Місцевість родити	Місцевість поховання
Об'єднання і родити і поховання	12	3	1
Діти і родити і поховання	8	3	—
Діти і родити і поховання	1	—	—
Діти і родити	37	73	39
Діти і родити	9	24	17
Діти і родити і поховання	34	67	19
Діти і родити і поховання	—	9	1
Діти і родити	—	1	13
Діти і родити і поховання	—	12	1
Діти і родити і поховання :			
Діти і родити і поховання	131	202	11
Діти і родити і поховання	9	1	—
Діти і родити і поховання	1	1	—

штат закладу складався з: настоятеля домашньої церкви Божої Матері “Усіх скорботних радість” о. Володимира Зде-товецького, доглядача — осавула козацьких військ М.А. Фе-

дотова, вчителя школи хлопців, вчителя музики, вчителя співів, двох майстрів (слюсарної та столярної справи), вчительки школи дівчаток, кастелянші, закрійниці, що працювала у швейній майстерні, наглядача, швейцара, кухарки, прачок та ін.

26 жовтня 1903 р. сталося дуже важлива подія у житті притулку — в присутності градоначальника, представників міського управління, правління товариства, інспектора народних училищ і багатьох запрошених осіб — було офіційно відкрито для дітей старшого віку міністерську народну школу, яка працювала згідно статуту 1828 р. З утворенням такої школи вихованці отримували освіту, і всі, хто її закінчував, користувалися такими ж правами і пільгами, як і випускники земських шкіл та шкіл Міністерства народної освіти. Товариство взяло на себе всі витрати з утримання школи в перший рік її існування.

У наступні роки об'єднання розраховувало на субсидії від Міністерства народної освіти та Херсонського земства, про що було подане відповідне клопотання. Школа була поділена на дві відділення — одне для хлопчиків, друге — для дівчаток. На навчальні посібники було витрачено 339 крб. 87 крб. Заняття у школі проводилися вчителями А. Богдановим та М. Васильєвим.

Правління вважало, що освітня діяльність дітей є однією з головних цілей товариства, для досягнення якої воно не зупиниться перед матеріальними труднощами. Об'єднання за свої кошти вчило дітей в різних навчальних закладах. У 1903 р. це були: у другій жіночій гімназії — одна дівчинка, в приватній жіночій гімназії С.Г. Зінової — дві, в училищі для дочок нижніх чинів Морського відомства — шість; у міському шестикласному училищі — три хлопчики, в середньому механіко-технічному училищі — шість і у фельдшерській школі Морського відомства — два.

Правління продовжувало підтримувати столярну і слюсарну майстерні, у яких навчалися хлопці, та швейну для дівчаток. Перші дві не покривали витрат на своє утримання, але дозволяли правлінню направляти своїх вихованців на заводи та до адміралтейства.

Керівники об'єднання також намагалися розширити ці майстерні та залучити до їх діяльності приватних замовників.

З цією метою було заплановано ввести навчання з палітурної та шевської справи.

Що ж стосується діяльності швейної майстерні, то вона отримала прибуток від шиття суконь 443 р. 35 коп., причому дівчата, які працювали в ній, після виходу з притулку одержували певні відрахування від зароблених ними грошей.

Крім занять у школі і майстернях, деякі вихованці притулку навчалися під керівництвом К.А. Біянки грати на різних духових інструментах. З хлопців було утворено хор, який виступав не тільки перед вихованцями, але у літній час — на бульварі під час різноманітних гулянь, що надало надходжень 300 крб. Для кращого дозвілля дітей, улітку влаштовувалися прогулянки за місто, під час Різдвяних свят — свято з ялинкою та ін.

У 1903 р. для усіх вихованців притулку правління постановило ввести другий комплект одягу, взуття та постільної білизни. Це було зроблено для поліпшення гігієни дітей. Велика увага приділялася і харчуванню вихованців. Суворий нагляд здійснювався як за процесом приготування їжі, так і за підбором продуктів. Контроль за харчуванням дітей здійснювали на громадських засадах лікарі П.І. Гончаров та А.О. Матусовський.

Влітку 1903 р. правління провело у приміщенні притулку капітальний ремонт з метою поліпшення санітарного стану окремих кімнат. На це було витрачено 10 165 крб. 58 коп. 3000 крб. з цієї суми пожертвувала особа, що захотіла залишитися невідомою, решта була покрита грошима, одержаними від продажу акцій, що належали товариству. Загальний нагляд за ремонтом та остаточною приведенням у порядок приміщень притулку та його інвентаря здійснювали члени правління О.І. Косяков та М.Г. Афанасьєв. Допоміг також і командир 58-го Празького полку, полковник М.А. Пряслів, який дозволив під час проведення ремонту розмістити вихованців у казармах полку.

Цікаво, що після проведеного ремонту восени та у взимку 1903 р. значно зменшилася кількість дітей, які зверталися до лікарів. Утримання притулку обходилося у 25 286 крб. 67 коп. А разом з сумою коштів, які пішли на ремонт (10 165 крб. 58 коп.), загальна сума витрат у 1903 р. складала 35 452 крб. 25 коп. [12, 426].

Дуже часто товариству не вистачало грошей на утримання притулку і проведення різних благодійних акцій, і тоді воно вдавалося до збору пожертв шляхом публікації оголошень у місцевих газетах [9, 1; 11, 1]. А після проведення вечорів, вистав і концертів з благодійною метою детально інформувало Миколаївського градоначальника про те, скільки грошей було зібрано на користь спілки [6, 9]. Кошти, отримані з таких заходів, давали змогу товариству утримувати притулок і допомагати бідним поза ним.

Однак цих коштів було недостатньо, і тому товариство продовжувало влаштовувати народні гуляння, свята, лотереї та ін. У 1903 р. вони дали 3460 крб. прибутку, а дитячі вечори – 1181 крб. 77 коп. [7, 1; 12, 427-429; 13, 1-22; 14, 1; 15, 6].

На 1 січня 1909 р. у складі Миколаївського благодійного товариства нараховувалося 13 почесних та 212 дійсних членів. Головою об'єднання перебувала Євфрасія Кирилівна Зацаренна, а її помічницею – Марія Матвіївна Леонова.

У тому ж році у притулку Благодійного товариства доглядалося: людей похилого віку – 140, підлітків – 139, немовлят – 175, разом – 454 особи. Соціальний стан осіб, що перебували тут, можна побачити з наступної таблиці [23, 11]:

Стан	Кількість людей похилого віку	Кількість підлітків	Кількість немовлят
1. Офіцери та їх сім'ї (всього членів)	8	2	—
2. Дворяни та їх сім'ї (всього членів)	4	11	1
3. Мещани	54	42	17
4. Селяни	17	45	18
5. Військові та їх сім'ї (всього членів)	55	30	8
6. Буржуазія та їх сім'ї	1	1	—
7. Інші	—	4	128
8. Невідомо	1	4	3

За віросповіданням мешканці притулку розподілялися так: православних – 149, римо-католиків – 5.

Штат притулку у 1909 р. складався з 11 осіб. З початку року і по 1 липня наглядачем притулку була удова дворянина Олена Іванівна Пулевич, а з 1 липня – відставний статський радник Сергій Григорович Магуза.

У 1909 р. у двокласному приходському училищі навчалось 46 хлопчиків та 35 дівчаток, разом — 81 учень. Училищем завідував, за призначенням інспектора народних училищ, вчитель Іван Олексійович Раковенков. На утримання училища Міністерство народної освіти виділило з Миколаївської скарбниці 600 крб. і Миколаївського благодійного товариства — 780 крб., разом — 1380 крб. Ці гроші використовувалися так: законовчителю — 120 крб., вчителю співів — 120 крб.; завідувачому училищем — 600 крб.; другому вчителю-вихователю — 480 крб.; на навчальні та письмові приладдя — 191 крб. 77 коп. Разом же утримання училища у 1909 р. коштувало товариству 1811 крб. 77 коп. [19, 12].

Заняття в училищі за встановленою програмою та наглядом інспектора народних училищ проводилися законовчителем О.А.Лашенком, викладачами І.А.Раковенковим, Е.Г.Прокопенком і вчителем співів М.Ф.Васильєвим.

Вчительською та учнівською бібліотекою завідував викладач І.А.Раковенков під наглядом членів навчально-виховної комісії, що була обрана зі складу правління. Крім занять, у 1909 р. для учнів двокласного училища при притулку влаштовували освітні прогулянки з метою ознайомлення дітей з природою, а також було впроваджено навчання елементарної гімнастики під керівництвом наглядача з запасних унтер-офіцерів, а також проводилися під наглядом вчителів ігри на відкритому повітрі.

Витрати на харчування вихованців притулку у 1909 р. становили 45 крб. 96 коп. в рік на одну особу (по 12 коп. на добу), а взагалі кожна дитина, яка перебувала у притулку, обходилася Благодійному товариству у 102 крб. 37 коп. Утримання притулку у цьому ж році коштувало 24 363 крб. 44 коп. Загальні ж витрати товариства складали 28 306 крб. 06 коп. [23, 15]. Всі ці витрати перевищували надходження об'єднання, і тому на 1 січня 1910 р. товариство мало борг у 12 022 крб. Така сума пояснюється також і тим, що спілка не отримала від Миколаївського міщанського товариства 1500 крб. Правління постійно шукало різні засоби надходження коштів до каси організації. Так, у 1909 р. товариство отримало від Херсонського земства субсидії в 1500 крб. (але на наступний, 1910 рік, цю субсидію було вже зменшено до семисот карбованців). Крім того, грошові надходження

були: з ковзанки; від купальні; за гру притулкового оркестру; від проведених влітку гулянь та лотерей-алеґрі; з вистави, влаштованої у цирку 8 травня; від спектаклю, який відбувався в театрі Я.Я. Шеффера, — разом на суму 4722 крб. 82 коп. [23, 30].

На 1 січня 1910 р. у складі Благодійного товариства нараховувалося 13 почесних та 221 дійсних членів, а на 1 січня 1911 р. — 13 почесних та 223 дійсних членів [24, 1]. Головою правління у 1910 р. була Зінаїда Михайлівна М'язговська, заступницею голови — Марія Матвіївна Леонова.

Протягом 1910 р. у притулку доглядалося: людей похилого віку — 148, підлітків — 131 та немовлят — 150, разом — 429. Як вони поділялися за своїм станом та віросповіданням, можна побачити з таблиці [24, 12]:

	Кількість людей похилого віку	Кількість підлітків	Кількість немовлят
1. Офіцери та їхні члени родини	9	1	—
2. Дворяни та їхні члени родини	6	13	8
3. Мещани	52	32	19
4. Селяни	15	47	20
5. Бідняки та їхні члени родини	63	26	5
6. Буди	—	1	—
7. Невідомого стану	2	11	98
8. Інші	1	—	—
Разом	148	131	150
Віросповідання			
Протестанти	146	129	150
Римо-католики	2	2	—

у 1910 р. у двокласному приходському училищі при притулку навчалося 46 хлопців та 25 дівчаток, а разом — 71 учень. Училищем завідував Іван Олександрович Раковський. Діти вивчали початкове читання, Закон Божий, російську і слов'янські мови, арифметику, чистописання, малювання, історію, географію, елементарну геометрію.

У 1910 р. вибуло з училища з різних причин 19 дітей, з яких 3 дівчинки були влаштовані у дівоче училище та 2

хлопчика до портової ремісничої школи, а інші — або взяті своїми рідними, або відправлені в услужіння. Училище вважалось двоштатним, тобто Міністерство надавало кошти на заробітню платню двом вчителям.

Вчителі училища вели заняття з 8.30 ранку і до 12.30 годин дня. Після обіду всі учні займалися ремеслами, потім — гімнастикою, музикою та співами. У порівнянні з попередніми роками навчально-виховна робота значно поліпшилася: школу і майстерні діти відвідували з задоволенням і вчилися непогано. Навіть якихось спеціальних дисциплінарних стягнень викладачі школи не використовували.

На утримання училища Міністерство народної освіти з Миколаївської скарбниці відпускало 600 крб., Благодійне товариство давало 780 крб., а разом — 1380 крб., з яких сплачували: завідуючому училищем — 600 крб., вчителю-вихователю — 480 крб., законовчителю — 120 крб. та вчителю співів — 120 крб. На навчальні посібники та письмові принадлежности — 138 крб. 10 коп. Разом же утримання училища у 1910 р. обійшлося товариству у 1758 крб. 10 коп. [24, 14].

Як і раніше, найбільш здібні учні вчилися у навчальних закладах поза притулком, а саме: у Миколаївському міському шестикласному училищі — 2 хлопчики, у портовій ремісничій школі — 5 підлітків, у професійному училищі при Третій жіночій гімназії Зінової безкоштовно — 2 дівчинки, у училищі для дочок нижніх чинів морського відомства — 6 дівчаток. Крім шкільного навчання, деякі з хлопчиків (близько 40 осіб) навчалися грати на різних духових інструментах, а також 28 підлітків опановували столярне і токарне ремесла під керівництвом майстра Ф.І. Грушецького і під наглядом члена правління М.І. Колеснікова.

У 1910 р. утримання одного вихованця притулку коштувало товариству на рік 109 крб. 43 коп. (на 7 крб. 06 коп. більше, ніж у 1909 р.). На 3760 крб. 51 коп. дорожче обійшлося і утримання самого притулку у порівнянні з 1909 р. Всього ж витрат у 1910 р. було зроблено на загальну суму 32 833 крб. 40 коп. а надходження дорівнювали 29 169 крб. 35 коп. І це, незважаючи на титанічні зусилля правління по знаходженню коштів. Були проведені гуляння та лотереї, що принесло 2298 крб. 96 коп. Вечори та спектаклі, влаштовані головою правління спілки З.М. М'язговською при сприянні членів

правління, дали чистого збору 2396 крб. 54 коп. Гуляння, влаштоване 27 травня у Спаську, принесло 663 крб. 35 коп. Надійшло також пожертвування на влаштування ялинки у притулку і на розговіння вихованців на суму 1775 крб. 55 коп., і було отримано допомогу від Херсонського земства на 1910 р. — 700 крб. Але не внесло обіцяної субсидії Миколаївське міщанське товариство на утримання міщан у притулку Миколаївського благодійного товариства. Було недоотримано: від купальні, що належала притулку, 100 крб. через епідемію, від вечорів, що не вдалися, — 600 крб., від гулянь на бульварі — 300 крб. Крім того, були і перевитрати: на ремонт будівлі притулку — більше 1000 крб., на термінові ремонти приміщень у Спаському Адміралтействі — 146 крб., на ремонт у притулку екіпажу та зброї — більше 70 крб., на ліки — більше 50 крб., на харчі — більше 400 крб., на інші непередбачені витрати — більше 698 крб. Все ці витрати привели до того, що борг об'єднання за 1910 р. склав суму у 3664 крб. 05 коп. [24, 18].

Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX ст. у Російській імперії почали формуватися громадські благодійні об'єднання як відповідь на нагальні потреби суспільства. Одним з таких об'єднань було Миколаївське благодійне товариство, головним напрямком роботи якого було надання відповідного догляду дітям та людям похилого віку, котрі були нездатні себе обслуговувати. Товариство, використовуючи в роботі індивідуальний підхід та надаючи таку допомогу, робило свій посильний внесок у поліпшення матеріального становища бідних.

Джерела та література

1. Гузенко Ю.І. Благодійні товариства Миколаївщини наприкінці XIX — на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — на початку XX ст.: 36. наук. пр.: Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 130 — 132.
2. Гузенко Ю.І. Діяльність “Товариства взаємної допомоги прикажчиків-християн міста Миколаєва” у 1894–1914 роках // Наукові праці. — Т. І. — Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998. — С. 31 — 35.
3. Гузенко Ю.І. Миколаївське “Товариство взаємодопомоги” (1904–1913 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. Вип. 7. — К.: Рідний край, 1999. — С. 90 — 93.
4. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX — на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис... канд.

іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. — К., 2004. — 240 с.

5. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО), ф. 216, оп. 1, спр. 179. — 22 арк.

6. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 394. — 23 арк.

7. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2687. — 8 арк.

8. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2728. — 27 арк.

9. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 234. — 1 арк.

10. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 301. — 153 арк.

11. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 624. — 1 арк.

12. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 703. — 454 арк.

13. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 743. — 25 арк.

14. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 1192. — 3 арк.

15. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 1288. — 19 арк.

16. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 1804. — 41 арк.

17. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 12599. — 15 арк.

18. ДАМО, ф. 229, оп. 1, спр. 12685. — 34 арк.

19. *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 — 1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: 36. наук. праць. — Вип. IV. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. — С.155 — 183.

20. *Ковалева О.Ф., Чистов В.П.* Очерки истории культуры Южного Прибужья. От истоков до начала XX века. Книга первая. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. — Николаев: Тетра, 2000. — 252 с.

21. *Орлова З.С., Шинкаренко О.І.* З історії благодійництва на Херсонщині. — Державний архів Херсонської обл. — Херсон, 2000. — 24 с.

22. Отчет “Николаевского благотворительного общества” за 1900 г. — Николаев, 1901. — 40 с.

23. Отчет “Николаевского благотворительного общества” за 1909 г. — Николаев, 1910. — 53 с.

24. Отчет “Николаевского благотворительного общества” за 1910 г. — Николаев, 1911. — 71 с.

25. *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (друга пол. XIX — поч. XX ст.). — К.: Хрещатик, 1998. — 207 с.

26. *Ступак Ф.Я.* Київські благодійні медичні товариства (друга пол. XIX — поч. XX ст.). — К., 1998. — 86 с.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА МИКОЛАЇВЩИНІ (1917–1954 РР.)

Останні десятиліття української історичної науки характеризується значним сплеском інтересу до історії православної церкви в Україні. Метою дослідників, а історією церкви зацікавилися не лише професійні історики, а й філологи, мистецтвознавці, культурологи, значна частина краєзнавців тощо, є вивчення не лише сухих фактів, а й визначення місця та ролі православної церкви в історії та духовному розвитку минулих поколінь.

Напередодні лютневої революції 1917 року православні церкви Миколаївщини належали до Херсонської єпархії (грец. *eparchia* – володарювання, управління – церковно-адміністративний округ на чолі з єпископом), окрім Балтського повіту Подільської губернії, до території якого відносилася північно-західна частина Миколаївської області – Первомайський, Кривоозерський і Врадівський райони, що входили до єпархії Подільської і Брацлавської.

6 (19) листопада 1913 року було створене Миколаївське вікаріатство Херсонської єпархії, до підпорядкування якого увійшла більша частина церков Миколаївщини. Єпископом Миколаївським було призначено 8 (21) грудня 1913 року Алексія (Дмитра Баженова, 1872–1938), але місцеперебуванням архієрея був Херсон.

Після революційних подій лютого 1917 року, Св. Синод звернувся з посланням, в якому призвав “вірних чад православної церкви” підтримати Тимчасовий уряд. Синодальним указом 7–8 березня було відмінено поминання під час церковної служби імператора і встановлена вимога “підносити моління про благовірний Тимчасовий уряд” [47, 66]. Зовсім інша картина вимальовувалася в Україні, де вже у травні 1917 року з заявкою про автокефалію Православної церкви виступили Полтавський з’їзд духовенства, а надалі й Волинський та Чернігівський з’їзди. Але Південь України: єпархії Катеринославська, Таврійська та Херсонська не виявили належного зацікавлення до національного моменту в церковному житті [44, 65]. Зрусифіковане в своїй більшості, воно

більше мріяло про Всеросійський церковний собор у Москві, очікуючи від нього оновлення всього релігійного життя. В бурхливі часи 1917 року духовенство Півдня перебувало у стані очікування, в надії на збереження єдиної РПЦ. Загалом у середовищі духовенства України всіх рівнів, в принципі, був досить незначний відсоток свідомих прихильників української національної ідеї [65, 27].

Влітку 1917 р. в Одесі пройшов єпархіальний з'їзд духовенства й мирян, на якому була поставлена вимога широкої участі мирян та нижчого духовенства в церковному житті через систему Рад (від парафіяльних до єпархіальних і врешті Церковного Собору) та виборність духовенства (з єпископатом включно). Також було поставлене питання щодо можливості вживання української мови у проведенні літургій. Щодо виборності з'їзд прийняв стверджувальну постанову, а стосовно мови – вона була визнана не придатною для проведення літургій [65, 90, 97].

15 серпня у Москві було урочисто відкрито Всеросійський церковний Собор, а його головою було обрано митрополита Московського Тихона (Белавіна), який 4 листопада був обраний Патріархом Всія Русі.

Відразу ж після виборів розпочався конфлікт РПЦ з новим урядом Росії – Совнаркомом на чолі з В.І. Леніним. Були випущені декрети, спрямовані проти християнських общин. Декрет від 4 грудня 1917 року позбавив РПЦ всіх земельних володінь; 11 грудня богословські учбові заклади були закриті, їх будинки і бібліотеки конфісковані; 18 грудня цивільна реєстрація замінила церковний шлюб і, нарешті, декретом від 20 січня 1918 року церква була відокремлена від держави та школа від церкви. Зауважимо при цьому, що на теренах України ці декрети не мали сили, тому що більшовицький уряд Росії фактично, не бажаючи того, сприяв усамотійненню українського духовенства і остаточному оформленню УПЦ, а Південні єпархії фактично опинились у політичній ізоляції. На протипагу більшовицьким декретам усі рішення Помісного Собору в Москві 1917 – 1918 рр. були чинними і в Україні. Більше того, на Всеукраїнському Соборі 1918 р. вони були визнані обов'язковими [65, 37].

Деяка частина священства Миколаївщини навіть не визнавала законів і розпоряджень новостворених українських

урядів. Наприклад, у відповідь на прохання члена Миколаївської Міської Управи Олександра Грачова від 17 вересня 1918 року передати школу Скорбященської церкви на баланс міста, протоієрей Дмитро Стоянов відповів, що йому невідомі розпорядження Українського Уряду і його обурює, так званий, “батьківський комітет”, представники якого з’явившись, почували себе “як удома”, а не в офіційному місці: в шапках, цигарками в зубах, збуджуючи повітря “преніями” тощо [5, арк.111-112].

29 вересня 1917 року на єпархіальному з’їзді на місце архієпископа Назарія Кирилова (1850–1928) було обрано Платона Рождественського (1866–1934), якому довелося активно маневрувати у вирії зміни влад. Офіційне затвердження призначення відбулося 9 (22) лютого 1918 р. В Одесі він практично не перебував і єпархією тимчасово управляв Єлисаветградський єпископ Прокопій Титов (1877–1937), який 26 січня (8 лютого) 1918 р. очолив вікаріатство Миколаївське та Херсонське

До Одеси Платон прибув лише 6 (21) грудня 1918 р. з Києва. Прибувши до Одеси, яку захопила Добровольча армія й порядкувала там під покровительством військ Антанти, архієпископ Платон не лише розказував і описував “несотворимі речі про українські “звірства”, як наприклад, вигадку про те, що “з голови митрополита Антонія з наказу української влади, вищипано по одному волоскові усю рослинність, аби тим сплюгавити православну його ієрархічну сутність до вигляду католицького ксьондза” (про це він повідомляв листом атенського митрополита)”, а й намагався залучити до роздмухування антиукраїнської істерії міжнародні чинники [1, 25]. І, як показали подальші події, небезуспішно. Зокрема, Платон звернувся до французького віце-консула Енно з проханням, аби той взявся захищати інтереси Православної Церкви в Україні.

7 (30) січня 1919 р. митрополит Платон від імені Одеської єпархії висловив протест Директорії з приводу арешту Антонія, Євлогія й Никодима, одночасно звинувативши Директорію в руйнуванні Церкви шляхом домагання автокефалії. Згодом в Одесі почало діяти Вище церковне управління в Україні в складі Священного Собору єпископів (Синоду) та Вищої Церковної Ради.

Військово-політичне становище в Україні в 1919 р. залишалося вкрай напруженим і непередбачуваним. Це змусило Платона, разом з деякими іншими представниками вищої ієрархії – архієпископом Кишинівським Анастасієм, вікарієм Київським, єпископом Чигиринським Никодимом, митрополитом Київським Антонієм (Храповицьким) і архієпископом Волинським Євлогієм (Георгієвським) втекти через Константинополь до Сполучених Штатів, побоюючись арештів та репресій з боку радянської влади, що було дуже слушно на цей момент [58, 157].

Головні напрямки радянської політики щодо православ'я. Вилучення церковних цінностей (весна – літо 1922 р.)

Із встановленням остаточно в 1920 р. радянської влади на Миколаївщині в історії православної церкви почався новий та важкий етап. Держава відокремилася від церкви, роблячи все можливе, щоб якнайшвидше знищити сліди минулої єдності і взаємопроникнення. В результаті ломки російської імперської державної і політичної системи повністю змінився правовий статус релігійних організацій.

Конституційні положення щодо релігії були започатковані Декретом Ради Народних Комісарів РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” (23 січня 1918 р.), а в Україні – Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду 22 січня 1919 р., який повністю наслідував декрет РСФРР. Декрет проголошував відокремлення церкви від держави, школи від церкви, заборонив викладання релігійних віровчень в усіх державних, громадських і приватних навчальних закладах, скасував релігійні клятви та присяги, забезпечував вільне виконання релігійних обрядів, якщо вони не порушують громадського порядку і не супроводжуються посяганням на права громадян та ін. Декрет також визнавав, що ніякі церковні та релігійні громади не мають права володіти власністю (ст. 13). Все майно існуючих на Україні церковних і релігійних громад оголошувалося народним добром, але передавалося за особливими постановами влади в безоплатне користування відповідним релігійним громадам. У такий спосіб Декрет позбавив релігійні громади правоздатності юридичної особи, залишивши за ними право відправляти лише релігійні обряди.

3 січня 1920 р. Рада Народних комісарів УСРР доповнила декрет постановою про позбавлення прав юридичної особи і передала регулювання церковних питань Народному Комісаріату внутрішніх справ.

Ставлення держави до церкви і релігійних культів закріплювалося Конституцією Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10 квітня 1919 р., декретом Всеукрревкому “Про землю” від 5 лютого 1920 р., спеціальною інструкцією Наркомюсту УСРР від 10 листопада 1920 р. На підставі вказаних документів видавалися сотні постанов, наказів, роз’яснень, інструкцій ВУЦВК, раднаркому УСРР, наркоматів – юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти тощо, а також виконкомів різних рівнів, у яких так чи інакше вирішувалися питання, пов’язані з функціонуванням релігійних організацій [3, 15-16].

Наприклад, вже 16 червня 1920 року на засіданні-раді колегії губнаросвіти вирішувалося питання про втілення в життя Декрету “Про відокремлення школи від церкви”, зосередивши увагу про *видалення із шкільних закладів ікон*. Було вирішено “Прийняти широкі заходи та доручити тов. Абрамову викоринити ікони із шкіл” [9, арк.119].

Не дивлячись на те, що радянська влада на Миколаївщині панувала вже більше року, Губернську Комісію по втіленню в життя Декрету було створено лише 8 березня 1921 року, згідно рішення Колегії Миколаївського Губюста: “Заснувати при Адміністративному Підвідділі Губюста комісію проведення в життя декрету інструкції про відокремлення церкви від держави.

До складу комісії входять: представник від Губюста у якості голови і представника Губвідділу Управління, Губкома, РВК і Радпрофа. Головою Комісії призначити [представника] Відділу Юстиції тов. Данченка і на допомогу йому юристів Т.Т. Матвєєва і Феодосьєва...” [10, арк.52; 3, 16].

Саме ця Комісія і займалася впровадженням в життя славнозвісного Декрету “Про відділення церкви від держави, а школи від церкви”, який заклав підвалини антирелігійного радянського законодавства основними заходами якого були:

- 1) позбавлення церков їх майна;
- 2) вигнання релігії зі школи і суспільного життя;

3) створення надзвичайних перешкод у існуванні релігійних організацій;

4) позбавлення духовенства громадянських прав.

Саме у цих напрямках розвивалося і удосконалювалося антирелігійне законодавство радянської держави протягом 20–30-х років.

З іншого боку, більшовицький режим боровся і прихованими способами, використовуючи, насамперед, таємну поліцію — спочатку ВУНК, а згодом — ДПУ (ОДПУ). Головну “розробку” вирішено було проводити у напрямку боротьби зсередини, тобто розколу православної церкви. Цей метод був запропонований московськими більшовиками і привезений до України головою ВУНК М.І. Лацісом, який, прибувши у квітні 1919 р. з Москви, підписав наказ про застосування *особливих* методів боротьби з релігійною контрреволюцією, в якому новопризначений керівник спецслужб УСРР налаштовував своїх підлеглих на тривалу і обережну роботу, визнавши водночас, що релігію “мечем не скорити” [56, 229]. І хоча цей наказ не уточнював, — як вказує одна із дослідників історії церкви Наталя Рубльова, — у чому саме полягала “*особливість*” нових методів [56, 229], але подальша реалізація політики КП(б)У щодо православних конфесій яскраво свідчить про використання так званого принципу “розділяй та володарюй”. Це підтверджує циркулярний лист Катеринославської ЧК до всіх повітових комітетів (подібні циркуляри спускалися зверху до всіх губернських комітетів ЧК) від 10 серпня 1921 року, в якому зазначається: “Наше завдання: устрашати чорносотенні елементи “священства”, захищаючи священників, що визнають Радянську владу, проводячи тенденцію (обережно) про виборність єпископів на патріархальних з’їздах, дозволяючи такі тільки при наявності співчуваючого нам елемента, і саме головне — посилена вербовка інформаторів із духовенства, матеріально зацікавлюючи його, однак, твердо враховуючи, що ніякого радянського духовенства ми не створюємо, а тільки використовуємо взаємні звиди поміж різними частинами духовенства, для того, щоб вони самі себе знищували, при чому ми робимо, таким чином, тимчасову поступку масі...” [4, арк.2]. У подальшому ми розглянемо як даний принцип впроваджувався щодо православної церкви на Миколаївщині.

Спочатку більшовики вирішили підірвати силу РПЦ економічно, використавши страшний голод, що вибухнув відразу після закінчення громадянської війни у другій половині 1921 року і охопив значні території колишньої Російської імперії. У травні 1922 року у степових губерніях України вже голодувало 3,8 млн. чоловік, а по всіх губерніях — до 5,6 млн. чоловік, що становило 25 відсотків їх мешканців [53, 35].

Православна церква не залишилася байдужою до такої трагедії. Ще влітку 1921 року патріарх Тихон, інші православні ієрархи шукали можливість участі релігійних організацій у боротьбі з голодом. Патріарх провів кілька богослужінь, під час яких закликав віруючих робити пожертвування грошима, коштовностями, які мали піти на допомогу голодуючим.

22 серпня 1921 р. патріарх Тихон опублікував офіційну відозву до віруючих, у якій закликав допомогти голодуючим [54, 272–273], після якої у храмах серед віруючих розпочався збір коштів.

Але голод продовжував забирати сотні й сотні людських життів і тому у грудні 1921 р. РНК РСФРР запропонувала церкві жертвувати кошти та продовольство для врятування голодуючих [53, 39].

Одночасно все наполегливіше почали звучати заклики найбільш нетерплячих борців з релігією відібрати всі церковні цінності для обміну їх за кордоном на хліб. Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні від 21 січня 1922 року, слухаючи питання “Про обкладення церков золотом та сріблом на користь голодуючих” прийняло постанову: “Дати директиву губкомам п’яти голодуючих губерній (Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської й Одеської) провести агітацію за збір золота і срібла з церков для закупівлі насіння для голодуючих” [71, арк.15].

Інше підґрунтя кампанії вилучення церковних цінностей дає нам лист В. Леніна: “для нас саме даний момент представляє із себе не тільки винятково сприятливий, але і взагалі єдиний момент, коли ми можемо з 99-а із 100 шансів на повний успіх розбити ворога на голову і забезпечити за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть. Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі, трупів, ми можемо (і тому

повинні) провести вилучення церковних цінностей із самою скаженою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням якого завгодно опору. Саме тепер і тільки тепер величезна більшість селянських мас буде або за нас, або, у всякому разі, буде не в змозі підтримати скільки-небудь рішуче ту жменьку чорносотенного духівництва і реакційного міського міщанства, що можуть і хочуть випробувати політику насильницького опору радянському декрету.

Нам будь-що-будь необхідно провести вилучення церковних цінностей самим рішучим і найшвидшим образом, чим ми можемо забезпечити собі фонд у кілька сотень мільйонів золотих карбованців (треба згадати гігантські багатства деяких монастирів і лавр). Без цього ніяка державна робота взагалі, ніяке господарське будівництво зокрема і ніяке відстоювання своєї позиції в Генуї особливо, зовсім немислимі. Взяти у свої руки цей фонд у кілька сотень мільйонів золотих карбованців (а може бути і кілька мільярдів) ми повинні будь-що” [54, 281-282].

23 лютого ВЦВК прийняв постанову про вилучення церковних цінностей, згідно з якою в місячний термін здня опублікування у пресі спеціальні комісії мали вилучити із церковного майна всі предмети із золота, срібла і коштовного каміння, “які суттєво не впливають на інтереси самого культу, і передати у фонд Наркомфіну за спеціальним призначенням у фонд Центральної комісії допомоги голодуючим” [53, 39].

Для планомірного проведення заходу, організації точного обліку і передачі органами Наркомфіну цінностей постанова передбачала утворити у кожній губернії місцеві комісії допомоги голодуючим із числа представників губвиконкому, губфінвідділу. Вилучення коштовних речей передбачалося проводити з обов’язковим залученням, представників віруючих.

Із відозвами до духовенства та віруючих допомогти голодуючим зверталися на місцях архієреї УПЦ. У зверненні “Улюбленим во Христі Чадам Херсоно-Одеської Єпархії” Одеського архієпископа Феодосія від 5 квітня 1922 року підкреслювалося: “Улюблені во Христі брати та сестри. Поспішіть прийти на допомогу стражденним й умираючим від голоду. З коштовних речей, що зберігаються в наших храмах, усе зайве передайте на покупку хліба умираючим голодною

смерттю. Не почитайте гріхом або образою святині, якщо срібна лампада, що горіла перед св. іконою, перетвореться вхліб, що зміцнить ослабілі сили людини. Храми наші не залишаться без лампад і свічників, тільки б жваво було в наших душах почуття любові до Бога...

Отже “зміцнить занепалі руки й ослабілі коліна” голодуючих людей і не бентежтеся незвичною формою жертви. Від такої жертви церква не зубожіє (як хлібороб не стане жебраком від того, що він кидає насіння в землю) тому що наступить час, коли посіяне повернеться з лишком. *Смирений Архієпископ Феодосій, Керуючий Херсоно-Одеською єпархією*” [16, арк.174-зв.]. Отже православна церква також не залишилася осторонь від голодної трагедії.

Не залишалося осторонь і миколаївське духовенство.

6 березня в аудиторії при Різдво-Богородичному соборі відбулося засідання об’єднаного зібрання членів парафіяльних рад церков м. Миколаєва, скликане за ініціативою духовенства. На зібранні було присутньо 99 осіб духовенства і членів парафіяльних рад м. Миколаєва. Головував гр. Г.О. Васильєв.

Ознайомивши присутніх з суттю питання та постановами Центральної влади з цього приводу, головуючий указав на те, що за обов’язком християнського милосердя і прикладом патріарха Тихона, віруючі не можуть відмовитися піти назустріч владі у справі допомоги голодуючим і попросив присутніх спокійно і ясно висловитися по питанню про вилучення церковних цінностей, щоб голос загальних зборів представників усіх приходів позбавив окремих віруючих можливості витлумачувати як кому хочеться вимоги влади.

Після детального і всебічного обговорення питання, підсумовуючи усі висловлені думки і побажання, голова поставив на балотування нижченаведене положення:

1) Чи бажають представники парафіяльних рад м. Миколаєва піти назустріч голодуючим?

— Пропозиція прийнята одноголосно, без заперечень, у позитивному змісті.

2) Чи згодні збори присутніх представників приходів віддати з церковних цінностей усе те, що парафіяльні ради і приходи знайдуть потрібним?

— Одноголосно винесли позитивну відповідь.

3) Чи бажають збори, щоб обрані тут представники у Виконком заявили там, що комісія з членів парафіяльних рад повинна мати право вирішального голосу в комісії з вилучення церковних цінностей?

— Пропозиція прийнята одноголосно.

Більшістю голосів обрані представники по одному від 10 приходів м. Миколаєва і з ними благочинний церков Миколаївського Округу [74].

Процес вилучення цінностей був занадто важливим для центральних органів влади щоб не бути детально регламентованим. Ще в січні 1922 р., ймовірно, як результат таємних інструкцій, “Обов’язковою постановою” було проведено повну інвентаризацію усього церковного майна серед релігійних організацій Миколаївщини: “На виконання декрету Раднаркому УСРР про відокремлення Церкви від держави (Собр. Узакон. Укр. — №3. — 1919 р. ст.37) і на додаток обов’язкової постанови, опублікованої у № 244 газети “Красный Николаев” 1921 р. [Губвиконком] ухвалив:

1. Усе церковне майно, якось: храми, костьоли, кірхи, монастирі, синагоги й ін. молитовні будинки є народним надбанням.

2. Усі церковні служителі і представники релігійних культів... що мають у своєму фактичному веденні усе перераховане та інше майно, зобов’язані в присутності представника місцевої влади скласти в 3-х екземплярах опис інвентарного майна, що знаходиться в дійсний час у згаданих приміщеннях і представити такі описи в Губ. або повіткомісії по відокремленню церкви від держави при Відюстах по приналежності.

3. Описи майна молитовних будинків, розташованих у селах, направляються у повітові Ліквідаційні комісії через Волвиконком.

4. Кількість богослужбового майна по описі повинне бути не менше того, що значаться по старих інвентарних книгах; у випадках приховання речей винні будуть віддані суду Ревтрибуналу. У випадку втрати якого-небудь богослужбового майна, що значиться по старим інвентарним книга, повинне бути обговорене про причини нестачі майна” [14, арк.23].

Пізніше, з оголошенням російського Декрету про вилучення цінностей, на Засіданні Президії Миколаївського

Губвиконкому 4 березня 1922 р. було вирішено провести додаткову ревізію: “Для взяття на облік усіх цінностей, що знаходяться у церквах, монастирях і молитовних будинках усіх релігій, організувати Комісію у складі 3-х осіб: Головою Комісії затвердити тов. Коваленко Завгубвідділом Управління (орган внутрішніх справ при Губвиконкомі. — *О.Т.*) і членами: Голову губчека та Голову Г.С.П.С.” [11, арк.46; 3, 19-20].

Рішення про вилучення цінностей в церквах було прийнято на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 31 березня 1922 р. Питання про вилучення було першим на порядку денному (слухали циркуляр РКП(б) і було вирішено: “Циркуляр підтвердити і розіслати з тією зміною, що замість підготовчих секретних комісій керівництво вилученням цінностей покладається безпосередньо на Бюро Губкому, зважаючи на те, що вилучення вже фактично почалося” [42,25].

Таким чином, українські центральні і місцеві органи влади відштовхувались у своїй роботі від постанови ВЦВК про вилучення цінностей, російського декрету ВЦВК про вилучення цінностей від 13 (26) лютого 1922 р., а відповідне рішення ВУЦВК було прийнято (після рішення Політбюро ЦК КП(б)У!) 8 березня 1922 р. [29, 138].

Процес вилучення цінностей був досить детально регламентований у таємній інструкції №199 секретаря ЦК КПУ О. Косіора від 4 квітня 1922 р. до усіх губкомів України (див. документ № 1).

В Миколаєві рішення про загальне вилучення було прийнято 24 квітня Миколаївським повітовим відділом Управління і розіслано таємний циркуляр №023 про “початок з 25 квітня вилучення цінностей із храмів усіх віросповідань для звернення їх на боротьбу з голодом і засівання полів” [13, арк.153].

На Президії Виконкому 29 квітня 1922 р. було вирішено “Для вилучення цінностей із храмів створити особливу Комісію у складі Голови виконкому т. Довбні, заступник голови Комдопголу т. Потапенко і Фінагента т. Гласенко при неодмінній участі священнослужителів і Голів Церковних Рад, якій негайно приступити до вилучення цінностей, суворо керуючись постановою ВУЦВКа від 8 березня, закінчивши цю роботу до 7 травня ц/р.” [13, арк.153].

Для вилучення цінностей по території Миколаївського повіту “було створено Комісію у складі: Голова — т. Ковальчук, від Відділу Управління Виконкому — т. Твердохліб, від Повіткомдопголу — т. Беркут, від Губфінвідділу — т. Смолянський, від ГРКІ — т. Козлов” [15, арк.49].

Також було прийнято рішення “закінчити вилучення до 10 травня в першу чергу у найбільш значних центрах повіту: м. Очакові, Н. Бузі, Н. Одесі..., а також в найбільш голодних місцевостях, що прилягають до м. Миколаєва. Для проведення вилучення в намічених ударних районах просити Повітком виділити відповідальних політпрацівників; членам Комісії слідкувати за ходом вилучення” [15, арк.49].

Для роботи безпосередньо на місцях було створено Волосні Комісії. До їх складу входили: голова Волвиконкому, по одному представнику від Волвиконкому і ВолКНС, за обов’язковою участю священнослужителів і представників церковної ради [15, арк.49].

Вилучення цінностей лише в кінці квітня було пов’язано з тим, що органи влади, побоюючись заворушень, вирішили розпочати кампанію лише після Пасхальних свят. Про це свідчать інструкції щодо вилучення. Наприклад, циркулярне розпорядження ВУЦВКА № 26 від 18 квітня 1922 р. про обов’язкове вилучення ікон з неповними окладами після Великодніх свят; № 28 від 18 квітня про вилучення цінностей, тимчасово залишених в церквах після Пасхальних свят; № 31 від 21 квітня про надання двотижневого терміну для заміни віруючими дорогоцінних богослужбових речей на металеві щоб не зірвати богослужіння у святкові дні і т.п. — саме так влада намагалась не допустити масових активних виступів проти вилучення саме перед Пасхальним тижнем. Разом з тим місцеві органи влади страждали тим, що неповне вилучення цінностей буде розглядатись як злочин, а винні в ньому підлягали б суду військового трибуналу [29, 138].

Перше вилучення церковних цінностей у Миколаєві відбулось 29 квітня 1922 р. в церкві притулку Благодійного товариства, в приміщенні якого зараз розташовується історичний факультет МДУ.

З 30 квітня по 10 травня 1922 р. Церковні цінності в Миколаєві були вилучені з наступних церков: Леонідо-Феодосіївській при місцевій лікарні (1–2 травня), Олександро-

Невській церкві при морському шпиталі (5–6 травня), в церквах Марії Магдалини, Єдиновірчеській, Агрипино-Симеонівській, Ново-Купецькій та інших (8–9 травня). В цілому кампанія по вилученню завершилась до 10 травня 1922 р. Про що місцева влада повідомила в пресі [29, 138].

Але на цей момент було вилучена лише частина цінностей, тому у м. Миколаєві кампанія завершилась до 1 червня, Миколаївському повіті – до 16 липня, Херсонському повіті – 15 липня, Єлисаветградському – до 20 липня, Дніпровському – до 10 липня із ймовірним припущенням. Вся кампанія, за винятком затримки матеріалів по Покровській волості, завершилась до 1 серпня, здача і відправка цінностей – до 21 вересня [29, 138].

Намагання якомога швидше відрапортувати про вилучення цінностей, вал бюрократичних документів, жорстка лінія центральних органів влади і самоуправство місцевих приводили до драматичного й навіть трагічного розвитку подій. Деякі з них відбулись на території Миколаївської губернії.

Насамперед – вбивство червоного агітатора Бармашової в с. Засілля Херсонського повіту – подія, яка мала всеукраїнський резонанс. Справа відкрито розглядалась Миколаївським ревтрибуналом і широко висвітлювалась пресою. Попереднім слідством було встановлено, що 1 травня 1922 р. комісія по вилученню цінностей зіткнулась з опором з боку місцевих жінок. Місцева жителька, член КП(б)У, агітатор Бармашова виступила не лише на захист комісії, а й з пропозицією негайно вилучити цінності і зняти церковні дзвони. Майже одночасно натовп жінок став її бити. Представники місцевої влади намагались заховати її в дитячому притулку, але натовп знайшов її і там. Шукаючи порятунку, Бармашова втекла з притулку, але була перехоплена натовпом і вбита. Безпосередньо у вбивстві приймали участь 15 жінок. Під час суду з'ясувалось, що сільських схід розглядав питання про заміну церковних цінностей іншими дорогоцінними речами, що дозволялося вище означеним циркуляром №31. Представники місцевої влади в особі голови волвиконкома Чередниченко, і колишнього голови Рощина взяли з казенних коштів 74 млн. крб. для таких потреб, використали їх для купівлі срібла, яке намагались здати замість церковних

цінностей. Внаслідок проведення перехресного допиту було встановлено, що залишок казенних коштів створився внаслідок продажу посівного матеріалу не по фіксованим державним розцінкам в 150 тис. крб. за тону, а по ціні 250 тис. крб. Сума в 74 млн. була розподілена між двома священиками М. Слободянниковим і С. Подольським, на долю священика Слободянникова (37 млн. крб.) і було куплено срібло. Сільський схід розпочався з ударів в церковні дзвони, доручив зібрати народ таким чином голова місцевої міліції Леляєв, а спровокував напад на Бармашову — Рошчін.

По цій справі 8 звинувачених було засуджено до розстрілу — Чередниченко, Слободянников, Леляєв, безпосередні вбивці — Холодилькіна, Барковська, Циганкова, сестри Ганна і Пелагея Васильєви. Інші звинувачені були засуджені до різних термінів примусових робіт або виправдані.

Під час перебування в Миколаєві голів ВЦВК і ВУЦВК М. Калініна і Г. Петровського 18 червня 1922 р. сестрам Ганні та Пелагеї Васильєвим і Циганковій міра покарання була змінена на 5 років позбавлення волі. У відповідь на таке рішення селяни-незаможники Кременчуцького повіту Черкаської губернії звертаються з вимогою розстріляти усіх 8 звинувачених. Все ж таки було страчено саме 5 осіб. Вирок трибуналу було виконано до 1 жовтня 1922 р. [29, 139].

Таким чином, ми бачимо, як із кримінальної справи по вбивству комнезаможниці Бармашової було створено політичний показовий процес, який свідчить, що частину звинувачених, зокрема священників Засільської Миколаївської церкви було до справи притягнуто майже за вуха — Миколу Слободяннікова, за “невтручання у процес вилучення церковних цінностей” засудили до розстрілу(!).

При цьому хотілося б зупинитися на особі священика Миколи Слободяннікова і його подальшій долі. За вищезазначеним твердженням миколаївського дослідника Ю. Дем’яненка вирок було виконано до 1 жовтня 1922 року. Але це не відноситься до Миколи Слободяннікова. Дослідження останніх десятиліть з історії православної церкви та ролі органів ВЧК-ДПУ-НКВС показують, що процеси 1922 року, на яких духовенство обвинувачувалося в “опорі вилученню церковних цінностей”, були направлені не лише на створення “показового” народного суду над ворогами “молодої

пролетарської республіки”, а й на створенні потужної мережі інформаторів та таємних співробітників (сексотів) у середовищі духовенства та віруючих.

Використовуючи вироки суду, духовенство змушували йти на співробітництво із органами ДПУ. Ймовірно, теж саме трапилось і зі священником Слободянниковим, який влітку – восени 1922 року звільняється від покарання і стає священником Леонідо-Федосіївської церкви (на території лікарні) у місті Миколаєві [12, арк.50]. Тобто не лише уникає вищої міри покарання, а й піднімається по кар’єрній драбині, отримуючи місце священника у губернському центрі.

Надалі його доля пов’язується із “обновленським” рухом, в якому він прийняв активну участь, увійшовши до “Миколаївського Губернського Комітету прогресивного білого духовенства”. Автор припускається думки, що Микола Слободянников грав роль інформатора, повідомляючи органи ДПУ про настрої всередині церковного середовища.

В 1927 році, разом із багатьма священниками Миколаєва, він підтримує “Декларацію” митрополита Сергія про лояльність до радянської влади та невтручання у політичні події [8, арк.321-323], і порвавши, таким чином, із обновленською церквою, переходить до іншого табору. Характеризуючи цього священника газета “Красный Николаев” писала: “...лучше всех устроился поп Слободяников. Он повел свою “политику” так, что путем склок обдурил всех “мертвецов” (прихильників митрополита Сергія. – О.Т.) и занял пост благочинного. Вообще этот церковник не дает себя в обиду и ловко приспособливается к различным “климатическим” условиям. Он уже был и обновленцем, но там он не обрел необходимых выгод — карман постепенно пустел. Тогда Слободяников стал искать выгодное и тепленькое местечко. В этих целях он пустил в ход уловки, а потому и стал руководителем “мертвецов” на Николаевщине” [59]. Ми бачимо, що “жертва” політичних репресій виявилася насправді досить яскравим пристосованцем, який, на відміну від інших засуджених у 1922 році, уникнув покарання, пішовши на угоду із власною совістю.

Значного розголосу серед селянства набули події у селі Отбедо-Василівка Снігурівського району. Під час вилучення церковних цінностей 26 квітня 1922 року селяни повстали

проти влади. Завершився цей день у селі антиурядовими виступами. Вилучення церковних цінностей було зірване, був побитий місцевий міліціонер Єгоров. Представники місцевих органів радянської влади були налякані таким розвитком подій, що намагались представити їх перед повітовою владою як початок масового збройного повстання, мотивуючи своє рішення про встановлення в волості військово-революційної влади, затриманні заручників із числа “куркульського елементу” і роззброєнні місцевого населення лише мітинговою заявою церковного старости про збір населення біля церкви, і, начебто, організацію збройного опору вилученню цінностей [29, 139].

Того ж дня було видано наказ голови Василівського Волосного ревкому Снігурівського району про оголошення у волості військового стану у зв’язку з виступом селян села Василівки при вилученні церковних цінностей. Зокрема в наказі говорилося: “Взяти з числа куркульських елементів 50 чоловік заручників. Якщо коло церкви з’являться озброєні селяни і буде дзвін на сполох, заручники будуть розстріляні на місці” [76, 225].

Розібравшись в реальній обстановці, у тому, що населення села не має зброї і, невідповідності тези про куркульське повстання з дійсним перебігом подій. Херсонський повітовий виконком 29 квітня 1922 р. прийняв рішення повернутись до органів влади, характерних для мирного часу, тобто — до волвиконкому, заарештувати священика і церковного старосту і доставити їх в Херсон, а після цього — вилучити матеріальні цінності [29, 139].

Намагаючись уникнути розгляду справи, місцеві керівники волвиконкому та міліції наказали вбити усіх 4 заарештованих “при спробі втекти” [29, 139].

У 2002 р. настоятель місцевої церкви о. Валентин розповів народний спомин про ці події: “Вирвавшись з натовпу, уповноважений [Єгоров] втік і привів загін червоноармійців.

Батюшка... почувши дзвін, прийшов. Зараз же його й арештували. Схопили тоді ж старосту Бунчука і сина його Микиту. Попечителя Кирила Приймака забрали вночі. Поліна Кирилівна [донька Приймака] згадувала, що коли червоноармійці прийшли арештувати батька, то влаштували пірушку (перед тим вони по Снігурівці трусили самогон і були п’яні).

Вночі приїхала підвода за арештованими (візниця і розповідав подробиці пізніше). По дорозі Микита скочив з підводи і втік. Стріляли навздогін, а ніч — темна, не попали. Розсердившись, що той утік, червоноармійці почали знущатись над батюшкою. Прохор Бунчук став захищати священика, кинувся в бійку, і його застрелили одразу. А тих мучили.

Кирилу Приймаку одрізали голову. Отець Сергій не противився. Йому посікли руки, пальці шаблями. Одрізали ніс, вуха і зуби повибивали. Кишки намотували на барабан колодязя. І він так помер.

Так-сяк позакопували їх на Кримках (неофіційна назва лісистій низини на північно-східній окраїні Снігурівки)” [2].

У 1990—91 рр. три гроби було переховано в церковній огорожі, з південної сторони від храму і зроблено епітафію: “Здесь покоятся убиенные в 1922 г. Священник отец Сергей Штенько, попечитель церкви Кирилл Евтихиевич Прыймак, староста церкви Прохор Устинович Бунчук. Души их во благих водворятся”. Причому правдивість історії підтверджує факт знайдення голови поза труною [2].

Дослідник Ю. Дем’яненко, основуючись на документальних джерелах, вказує прізвища двох вбитих — настоятеля церкви Різдва Христового протоієрея Штенько Сергія Васильовича та псаломщика тієї ж церкви Сидоренко Трохима Петровича [29, 139].

Менш кривавий інцидент стався в с. Ковалівка Миколаївського повіту. Віруючі разом із священиком зібрались біля церкви і намагались не допустити вилучення цінностей. Але натовп було розсіяно загоном міліції, організатори виступу заарештовані.

У місті Миколаєві при вилученні цінностей з Олександроневської церкви була така ж спроба перешкодити вилученню, але прийнятими заходами інцидент був ліквідований [76, 225]. 27 квітня “трійка”, відповідальна за вилучення цінностей з цієї церкви, не змогла потрапити до будівлі тому що церква виявилась зачиненою. “Трійка” навідала церковного старосту Бойко С.П., але дома його не застала, залишивши лише записку з вимогою з’явитись наступного ранку у церкву і відчинити її.

Наступного дня комісія змарнувала кілька годин, очікуючи появу старости. Тим часом біля церкви зібрався натовп при-

хожан, які осуджували спробу вилучення цінностей. В середині дня до церкви прийшла дружина церковного старости – Бойко Д.С., відкрила церкву і... комісія була змушена покинути церкву внаслідок ударів в набатний дзвін і збільшення кількості прихожан.

Того ж вечора Миколаївський адмінвідділ прийняв рішення про арешт священика (який фактично ніякого відношення не мав, на чому наголошувала навіть місцева газета), старости і його дружини і передачі справи в губревтрибунал [41].

Наступного дня були заарештовані церковний староста Бойко С.Г, його дружина – Бойко Д.С. (до 1917 р. обидва були членами монархічної організації “Спілка російського народу”), священик Рибальченко К.Г, деякі віруючі.

Під час слідства раптово захворіла на тиф і померла Д.С. Бойко. Її поховали 19 травня 1922 р. Вона вважалась головною підозрюваною в організації спроби опору вилученню цінностей і, враховуючи такі обставини, губернський ревтрибунал прийняв рішення про зміну характеру справи, трактуючи її вже не як опір вилученню цінностей, а лише як приготування до такої спроби. Тому справу було вирішено закрити за відсутністю складу злочину [29, 140].

Опір був вчинений владі в с. Болгарка (околиця Вознесенська), в с. Арбузинка, с. Покровське Костянтинівської волості [76, 225-226]. У відповідь на заклик місцевих священиків до безпосереднього опору при реквізиції цінностей селяни Лисогірської волості Первомайського повіту вдалися до спроб не допустити комісію до вилучення церковних скарбів і закидали загін червоноармійців камінням [70, арк.118; 76, 226].

Кампанія по вилученню цінностей в Миколаївській губернії завершилась пізніше встановленого терміну внаслідок суперечливих дій самої влади. На 8 засіданні Центральної Комісії з вилучення церковних цінностей 31 травня 1922 року М. Скрипник доповідаючи про хід проведення кампанії, зазначив, що “не дивлячись на закінчення терміну вилучення, тобто 25 травня, по Катеринославській та Миколаївській губерніях вилучення не завершено”. На що було прийнято рішення: “Зажадати від голів губкомів пояснення про невиконання завдань Республіки, що виразилося в незавершенні в строк вилучення церковних цінностей, на

предмет притягнення винних до суду Ревтрибуналу” [72, арк.9].

Серед причин Голова Комісії по Миколаївській губернії називав наступні:

1) Неналагодженість зв'язку, що багато заважало правильній роботі, тому що додаткові розпорядження, що надходять пізніше, і накази, що негайно посилялися в повіт, попадали на місця з великим запізненням — ледве не через два—три тижні, і особливо, до віддалених районів.

2) Відсутність на місцях потрібних відповідальних працівників, що могли б на допомогу голові, працюючому майже одному, проводити ті, або інші кампанії, тому що дійсна кампанія збіглася з [такими] кампаніями, як посів-кампанія й інші, і нарешті,

3) відстрочка, що надається віруючим на два тижні, на предмет обміну необхідних для здійснення обряду цінностей, іншим однорідним металом, аналогічної ваги, тому що існуючі по цьому розпорядження, перепроваджені на місця, спізнювалися [15, арк.670; 3, 30].

Загальні матеріальні результати вилучення цінностей по Миколаївській губернії (станом на 24 червня 1922 р.) були наступні: золота — 19 золотників 11 долей, срібла — 237 пудів 39 фунтів 825 золотників 80 долей, коштовностей: діамантів — $1\frac{7}{8}$ карат $\frac{2}{15}$ шт., перлів — 15 золотників 2 долі, алмазів — 133 шт., аметистів — 3 шт., бірюзи — 1 шт., гранатів і бірюзи (бутончиками) — 20 шт.; польського срібла — 1 фунт 35 золотників, срібної монети — 116 крб. 10 коп., 1 золотий брелок з 7 алмазами — 1 золотник 75 долей, 2 корони з 16 діамантами на 2 карати 81 долю [72, арк.29]. При цьому кампанія у повітах ще не була завершена.

Кампанія з вилучення церковних цінностей, як стверджує сучасний український дослідник В. Пашенко, не виправдала себе ні економічно, ні морально-психологічно. Голодуюче населення одержало лише незначну кількість очікуваного хліба. Негативним результатом цієї кампанії стала втрата багатьох безцінних пам'яток культури культового походження, що повело за собою втрату більш значну — дегуманізацію суспільства.

Таким чином, допомога голодуючим і кампанія із вилучення церковних цінностей були лише невеликою частиною

плану, направлено на знищення наймогутнішої релігійної організації колишньої Російської імперії – Руської Православної церкви.

(Далі буде)

Джерела та література

1. Андрусишин Б.І. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР). – К., Либідь, 1997.
2. Василівські мученики, або Як нищили релігійну духовну спадщину // Український Південь. – 2002. – №17. – С.7.
3. Власенко В.О. Російська Православна церква на Миколаївщині у 20 – 30-х рр. XX ст. / Дипломна робота спеціаліста (Рукопис). – Миколаїв, 2004.
4. Державний архів Дніпропетровської області, ф.П-1, оп.1, спр.230.
5. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.216, оп.1, спр.3974.
6. ДАМО, ф.П-1, оп.1, спр.48.
7. ДАМО, ф.П-26, оп.1, спр.17.
8. ДАМО, ф.Р-118, оп.2, спр.281.
9. ДАМО, ф.Р-152, оп.1, спр.13.
10. ДАМО, ф.Р-152, оп.1, спр.157.
11. ДАМО, ф.Р-152, оп.1, спр.159.
12. ДАМО, ф.Р-156, оп.1, спр.109.
13. ДАМО, ф.Р-156, оп.1, спр.154.
14. ДАМО, ф.Р-156, оп.1, спр.211.
15. ДАМО, ф.Р-156, оп.1, спр.670.
16. ДАМО, ф.Р-158, оп.1, спр.271.
17. ДАМО, ф.Р-161, оп.1, спр.832.
18. ДАМО, ф.Р-992, оп.3сч, спр.43.
19. ДАМО, ф.Р-992, оп.3сч, спр.45.
20. ДАМО, ф.Р-2066, оп.1, спр.92.
21. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.П-3, оп.1, спр.390.
22. ДАОО, ф.П-3, оп.1, спр.660.
23. ДАОО, ф.Р-1915, оп.1, спр.14.
24. ДАОО, ф.Р-1915, оп.1, спр.19.
25. Дебош в Касперовской церкви // Красный Николаев. – 1925. – 14 мая (№1303). – С.4.
26. Дела религиозные // Красный Николаев. – 1925. – 16 декабря (№1484). – С.2.
27. Дела церковные // Красный Николаев. – 1922. – 14 октября (№534). – С.2.
28. Дела церковные // Красный Николаев. – 1923. – 31 января (№621). – С.2.
29. Дем'яненко Ю.М. Вилучення церковних цінностей на Миколаївщині в 1922 році // Історія. Етнографія. Культура. Нові до-

слідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. — Миколаїв, 2002. — С.138-141.

30. Живая Церковь // Красный Николаев. — 1922. — 13 октября (№533). — С.2.

31. Живая Церковь в Николаеве // Красный Николаев. — 1922. — 8 сентября (№504). — С.2.

32. Живая церковь на Николаевщине: Лед сломан // Красный Николаев. — 1922. — 2 сентября (№499). — С.2.

33. Жмых Ф. “Тихоновцы” (по церковным переулкам) // Красный Николаев. — 1924. — 24 января (№912). — С.3.

34. Журнал Московской Патриархии (далі — ЖМП). — 1944. — №12. — С.17.

35. ЖМП. — 1945. — №4. — С.72.

36. За церковной оградой. Дела Ново-Купеческие // Красный Николаев. — 1924. — 5 сентября (№1097). — С.3.

37. Заковоротний Д. Малиновый звон на заре... // Вечерний Николаев. — 1999. — 7 января.

38. Заковоротний Д.И. Храмы Николаева, 2001.

39. Заковоротний Д.И. Храмы Прибужья. — Николаев: Изд-во ЧП “Гудым И.А.”, 2004.

40. Игумен Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним. — Книга 3. — Тверь, 2001.

41. Изъятие ценностей в Николаеве // Красный Николаев. — 1922. — 29 апреля (№395). — С.1.

42. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник. — К., 2002.

43. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943—1946. — К.: 1998.

44. Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900—1917 років. — К., 1996.

45. Окружной съезд обновленческого духовенства // Красный Николаев. — 1924. — 28 августа (№1090). — С.3; — 29 августа (№1091). — С.4.

46. Осипова И.И. “Сквозь огонь мучений и воду слез ...”. Гонения на Истинно-Православную Церковь: По материалам следственных и лагерных дел заключенных. — М. : Серебряные нити, 1998.

47. Осипова И.И. Церковь и Временное правительство// Вопросы истории. — 1964. — № 6. — С.65-76.

48. Отголоски тихоновщины в Николаеве // Красный Николаев. — 1923. — 12 мая (№701). — С.2.

49. Отцы-епископы // Красный Николаев. — 1922. — 17 сентября (№512). — С.1.

50. Патриотическая деятельность Воронежской епархии // http://www.vob.ru/eparchia/history/histor/vov_2.htm

51. Пашенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського

руху в Україні // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — №1. — С.51-58.

52. *Пащенко В.О.* Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20–30-і роки ХХ століття // Автореф... д.і.н.: 07.00.02 (Вітчизняна історія). — К., 1993.

53. *Пащенко В.О.* Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років. — К., 1994.

54. *Регельсон Л.* Трагедия Русской Церкви. 1917–1945. — М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1996.

55. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001.

56. *Рубльова Н.* Невідома ділянка “антирелігійного фронту”: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — №1/2 (6/7). — С.228-243.

57. Русское православие: веки истории. — М., 1989.

58. *Силантьев В.И.* Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. — Харьков, ХГПУ, 1998.

59. Служители культа и... медяков // Красный Николаев. — 1929. — 17 февраля (№2439). — С.3.

60. Старец Варсонофий // svet77-77.narod.ru/varson.html

61. Суд над епископом Прокопием // Коммунист. — 1923. — 27 ноября (№270). — С.2.

62. *Тригуб А.П.* Начало “обновленческого” движения РПЦ в Николаеве (1922–1923 гг.) // “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.” IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. — Миколаїв, 2002. — С.141-142.

63. *Тригуб О.П.* Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20–30-і рр. ХХ ст.) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск IX. — Херсон, 2002. — С.91-96.

64. Увольнение на покой // Коммунист. — 1922. — 19 сентября (№214). — С.2.

65. *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). — К., Либідь, 1997.

66. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАГОУ), ф.5, оп.2, спр.2106.

67. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.3095.

68. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.3191.

69. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.3195.

70. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.1450.

71. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.1453.

72. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.995.

73. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.998.

74. Ценности храмов спасут голодающих. Духовенство Николаева об изъятии ценностей. // Красный Николаев. — 1922. — 26 марта (№369). — С.2.

75. Чрезвычайный съезд викариатства в Николаеве // Красный Николаев. — 1923. — 29 июня (№740). — С.3.

76. *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті — 50-ті роки ХХ століття. — К.: Тетра, 2000.

77. *Шкаровский М.В.* Нацистская Германия и Православная Церковь (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР). — М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, Общ-во любителей церковной истории, 2002.

78. *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939—1964 гг.). — М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, Общ-во любителей церковной истории, 2000.

79. *Шкаровский М.В.* Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. — СПб.: Научно-информационный центр “Мемориал”, 1999.

80. *Штриккер Г.* Русская Православная Церковь в советское время (1917—1990). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. — В 2 т. — Т.1. — М., 1995.

ПОВОЄННИЙ РУХ РЕПАТРІАНТІВ ТА РЕЕМІГРАНТІВ НА БАТЬКІВЩИНУ

Історія повернення на Батьківщину репатріантів й реемігрантів та їх долі в СРСР є надзвичайно складною і суперечливою. Вивчення однієї з найбільш нерозкритих в історіографії проблем допоможе краще зрозуміти складний історичний шлях тоталітарної системи, що залишила по собі у свідомості та психології людей значний слід та має безпосереднє відношення до багатьох політичних і соціальних проблем, які стоять сьогодні перед Україною. Обмежений обсяг викладу матеріалу статті та багатоаспектність теми не дозволяє провести повний аналіз навіть у лаконічній формі, тому звернемося до її розгляду на прикладі лише двох південних областей України — Миколаївській та Херсонській.

В офіційній радянській історіографії праці з означеної теми відсутні. Лише на початку 90-х років обережно звернувся до неї російський вчений В.М. Земсков. У 1990, 1995 рр. на сторінках журналів “История СССР” та “Социологические исследования” були надруковані його публікації “К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы”, “Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.)”. Фрагментарно торкнулися перебігу цих процесів на Півдні України М.М. Шитюк та Т.М. Пронь [1]. Питання про повернення на батьківщину реемігрантів історичною наукою взагалі не вивчено. Проте в трьохтомній документальній збірці “Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади” (Львів, 1998 р.) можна віднайти статистичні дані щодо реемігрантів із Франції, переселенців з Болгарії та Чехословаччини. Зауважимо, на територію південного регіону зазначених осіб завозили не з Чехословаччини, а з Румунії (що правда в документах їх також відносили до репатріантів). Відстороненість науковців від проблем пояснюється тим, що в СРСР до кінця 80-х років усі документи з порушених питань були суворо утаємничені.

Внутрішня логіка державного управління, ще задовго до закінчення війни, продиктувала необхідність збереження

основної державної ознаки — населення та повернення на батьківщину громадян, які невірливо опинилися за її межами у якості політичних в'язнів рейху (концтабірників), військово-полонених, “іноземних робітників” (остарбайтерів), поплічників окупантів, “біженців”. За даними, наведеними В. Земсковим, у середині 1945 р. залишилися живими 5 із 10 мільйонів громадян СРСР, які потрапили за кордон [2, 27]. Після закінчення війни перед мільйонами співвітчизників, які знаходилися у ворожій неволі постало питання повернення до Радянського Союзу. Їх звичайно хвилювало як їх прийме Батьківщина, що на них чекає? Але найбільше вони жахалися думки, що уряд СРСР може відмовитися від них і лишити радянського громадянства. Туга за рідним краєм і рідними пересилювала страх. Усі політв'язні, переважна більшість цивільних осіб та військовополонених, не залежно від того будуть вони покарані чи ні, мали тверде бажання повернутися. На початку жовтня 1944 р. при Раді Народних Комісарів СРСР було створено Відділ Уповноваженого у справах репатріації на чолі з генерал-полковником Ф.І. Голіковим (колишній керівник радянської військової розвідки) [3, 3]. 4 жовтня РНК СРСР прийняла рішення про повернення на Батьківщину (репатріацію) депортованих радянських громадян з Німеччини, Польщі, Фінляндії, Франції, Румунії та інших країн. Таке рішення розповсюджувалося й на тих, хто багато років не проживав у державі, але хотів жити в Радянському Союзі (реемігранти). Це була з одного боку, — прагматична спроба влади в максимально короткий строк подолати демографічну кризу, з іншого, — міжнародна політична демонстрація відданості радянських людей комуністичним цінностям та ідеалам. Хоча, Сталін та його оточення мали певні перестороги, ставилися з великою недовірою та підозрою до таких осіб, але свідомо пішли на цей крок, як зазначає В.М. Земсков, щоб не допустити після війни нової еміграції, яка (на їх думку. — доп. Т.П.) перетворилася б у зброю антирадянської політики в руках певних кіл за кордоном та відновити чисельність населення країни, що понесло величезні втрати [2, 27].

Усіма питаннями стосовно організації повернення радянських громадян на батьківщину займалися спеціально створені репатріаційні місії. Варто наголосити, що перша хвиля

репатріантів була найпотужнішою, прорадянськи налаштованою. Лише протягом перших трьох місяців після початку діяльності репатріаційних місій на Херсонщину повернулося 1620 осіб [4, арк.6], на Миколаївщину — 1346 [5, арк.12]. Повернення репатріантів супроводжувалося величезними труднощами обумовленими суцільною розрухою, чисельними перешкодами з боку країн-союзників. Репатріаційні місії, крім організаційної роботи, вели надзвичайно напружену ідеологічну боротьбу, щоб переконати співвітчизників повернутися додому. Вони запевняли їх, що “... Радянська країна пам’ятає і турбується про своїх громадян, які потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийняті дома як сини Батьківщини...” [3, 6]. На жаль це було не зовсім так. На південь України репатріантів неодноразово перевозили морським шляхом. Після доставки у портові міста їх транспортували далі в інші місцевості. Один із англійських моряків розповів репатріанту В. Оболенцеву про те, що бачив, як зустрічають з музикою, квітами і великою радістю французів у Марселі, а пароплав з “русскими”, яких вони привезли в Одесу “розгружали з 6 ранку до 4 вечора, ніхто їх не вітав, тільки жителі Одеси, проходячи мимо новоприбулих, кидали на них дикі погляди” [2, 30]. Тавро “репатріанта” довгий час сприймалося громадськістю як “ворог народу”. Повинною в тому була двомірна позиція держави. Не виконавши однієї з основних своїх функцій — не захистивши громадян від зовнішньої загрози та примусового виселення вона знімала з себе і перекладала на них відповідальність, прирікала на моральні страждання. Співробітникам радянських місій з репатріації не легко було відповідати на питання переміщених співвітчизників. Йдучи на зустріч наполегливим проханням цих служб, уряд СРСР прийняв ряд відповідних постанов. 6 січня 1945 р. постановою “Про організацію прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян” [4, арк.12]. Раднарком СРСР посилив відповідальність відділів облвиконкомів у справах репатріації за стан справ у цьому питанні. Вже з червня 1945 р. облвиконкомами були широко організовані урочисті зустрічі з квітами, музикою і транспарантами прибуваючих після “фільтрації” у місця проживання репатріантів [2, 30]. Ці заходи частково полегшили становище громадян, що повернулися додому.

Багато депортованих під час війни потрапили в зону діяльності англо-американських військ, тому повернути їх було набагато складніше. Після Кримської конференції 11 лютого 1945 р. існуючі деякі штучні перешкоди вдалося ліквідувати і прискорити процес повернення. До 1 серпня на Миколаївщину 1945 р. повернулося 5438 осіб (2871 – чоловіків, 2262 – жінок, 300 – дітей) [6, арк.50]. До 1 квітня 1946 р. їх чисельність зросла до 19478 осіб (9719 – чоловіків, 9759 – жінок, 1011 – дітей) переважно за рахунок колишніх в'язнів таборів Німеччини. Більша частина з них (15690 чол.) поселилась у районах, що відійшли до Херсонської області [6, арк.50]. На січень 1946 р., до Херсонської області повернулося 20808 осіб (8041 чоловіків, 11548 жінок та 1219 дітей до 16 років) насильно вивезених у період окупації [4, арк.1, 64]. У вересні чисельність репатріантів збільшилася до 25179 осіб [7, арк.64]. Змучені довгими поневіряннями люди з великим нетерпінням чекали повернення на Батьківщину. З прибуттям на місце намагалися якомога швидше включитися в роботу та виправдати довіру. В оперативних зведеннях Херсонського облвиконкому повідомлялося: “настрій репатріантів добрий, здоровий, переважна більшість з великим патріотичним бажанням поспішає влаштуватися на роботу, стати активними учасниками відбудови народного господарства і приймає активну участь у політичному житті” [4, арк.310]. Слід визнати, що доля багатьох репатріантів склалася трагічно (особливо офіцерів), однак більшість з них уникала репресій. Основна маса репатріантів проходила перевірку і фільтрацію у фронтових та армійських таборах і збірно-пересильних пунктах (ЗПП) Наркомату оборони (НКО) і перевірочних фільтраційних пунктах (ПФП) НКВС, військовополонені частково проходили цю процедуру у запасних військових частинах. Людей похилого віку і жінок з дітьми перевіряли у 5-ти дений строк за спрощеною процедурою, після чого їх терміново відправляли до місця проживання.

Спочатку репатріантів працевлаштовували у так звані робочі батальйони, а після закінчення усіх перевірок передавали в постійні кадри підприємств [8, арк.50]. За підрахунками М.М. Шитюка всього через “фільтраційні табори” на Миколаївщині пройшла 71 тисяча чоловік, на Херсонщині 48 тисяч [9, 352]. У квітні 1946 р. у сільському господарстві

Миколаївщини працювало 10438 репатріантів, 5872 на промислових підприємствах. На Херсонщині репатріантів переважно розселили у сільській місцевості. У вересні 1946 р. 5036 таких повернених працювало у промисловості і 17806 у сільському господарстві [6, арк.50; 10, арк.64; 4, арк.12]. Прийом і влаштування здійснювалися на кошти місцевого бюджету. До обов'язкового переліку послуг входила санітарна обробка прибулих, надання безкоштовної медичної та одноразової грошової допомоги (особливо потребуючим), ремонт обладнання приміщень, блоків для харчування, а також Ленінських або Червоних кутків, харчування на збірних пунктах і забезпечення продуктами в дорозі, видача одягу та взуття в разі потреби та влаштування на роботу [11, арк.8; 4, арк.12]. На репатріантів працюючих на промислових підприємствах і в сільській місцевості, як і на всіх громадян розповсюджувалося чинне трудове законодавство, надавалися відповідні права та пільги. Колишні репатріанти — військовополонені користувалися пільгами передбаченими для демобілізованих військових. Однак, на практиці вони потерпали від постійних утисків. Упереджене ставлення до них з боку місцевого керівництва та населення змінювалося дуже повільно.

З весни 1947 р. кількість прибуваючих репатрійованих радянських громадян значно скоротилася. Об'єктивно створена ситуація змушувала керівництво держави вирішувати це завдання. Численні переговори призвели до того, що з часом у відповідності з міждержавними домовленостями більшу частину репатріантів, навіть незалежно від їх бажання було повернено до Радянського Союзу. Виключення становили жінки, що вийшли заміж за іноземців і мали дітей від цього шлюбу. З політичних міркувань влада робила все можливе, щоб переконати якомога більше людей повернутися на Батьківщину. Відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 17.02.1947 р. обкоми КП(б)У, відділи репатріації облвиконкомів організували листування прибулих репатріантів з рідними та знайомими, які побоюлися повернутися. В індивідуальних і колективних листах вони повинні були спростовувати чутки про те, що громадян, які повернулися, піддають репресіям, висилають до Сибіру або розстрілюють, розповідати про те, як їх зустріла Батьківщина, як влаштувала, яку надала допомогу, як вони користуються правами радянських громадян. Для

більшої переконливості фотографувалися спеціально підібрані об'єкти [12, арк.99; 13, арк.17]. Забігаючи наперед, відмітимо, що масова репатріаційна хвиля протривала недовго і скінчилася раніше, ніж того хотіло радянське керівництво. Повернення репатріантів перетворилося у найбільшу зовнішню проблему влади щодо населення на кілька років поспіль. На це вказує невсучасна діяльність відділу в справах репатріації при Раді Міністрів УРСР по організації закордонного листування [14, арк.62]. Особливо перевага надавалася листам, які надходили зі США, Англії, Канади, Австралії, Бразилії, Франції. З'ясовуючи прізвища людей, що перебували в інших країнах, відділ репатріації чинили тиск на їх близьких для того, щоб вони написали листа та переконали рідних повернутися.

Показовим у цьому відношенні є лист В.І. Вишковського до сім'ї доньки у Франції. В ньому батько розповів доньці як вони заможно живуть та працюють, скільки отримують сільгосппродукції на трудовні, перелічив яку живність мають у господарстві — корову, телицю й кабана з яким не знають що робити і тому чекають її приїзду [14, арк.113]. Відділ репатріації лист не сподобався. Деякі факти, на їх думку, могли бути не вірно витлумачені у Франції. Лист було відправлено для переоформлення [14, арк.114].

Бачачи, як громадяни опиралися повертатися до замкненого суворого життя в радянській державі Рада Міністрів УРСР надавала значну підтримку тим, хто залишався на постійне проживання в сільській місцевості. Вони звільнялися строком на 2 роки з часу вселення від обов'язкових поставок державі сільгосппродуктів і продуктів тваринництва, одержували грошову позику для обзаведення майном та індивідуального будівництва в розмірі до 10 тисяч карбованців строком на 10 років, з погашенням, починаючи з третього року після вселення [4, арк.12]. Все це безсумнівно, сприяло заохоченню повертатися на Батьківщину розсіяних під час війни співвітчизників.

Міграційні припливи репатріантів не припинялися і контролювалися владою до кінця 70-х років [15, арк.25-26]. Про це свідчать інформаційні відомості, що регулярно направлялися до Києва облвиконкома [16, арк.9] та їх рішення про розгляд заяв від бажаючих повернутися [17, арк.2].

Однак, повернемося до 1946 року. Репатріанти прибували в регіон не тільки з-за кордону, але й з інших областей України [18, арк.107]. Серед прибулих були і ті, що повернулися із-за кордону за паспортами радянських консульств, але вони не мали ніякого відношення до органів репатріації [14, арк.3].

Поряд з репатріантами, у кінці 1946 р., на територію України, зокрема південні області, почали прибувати переважно росіяни і в незначній кількості українські реемігранти з Франції, які виїхали туди в силу різних причин до 1939 року та переселенці з Болгарії й Румунії [19, 205]. Підготовку до їх прийому і працевлаштування виконавчі органи влади розпочали заздалегідь, отримавши 25 липня 1946 р. наказ Ради Міністрів УРСР “Про підготовку заходів по прийому і працевлаштуванню прибуваючих з Франції громадян української національності”. На Херсонщину було направлено сто таких сімей, з них 100 чоловік було працевлаштовано на підприємствах і поселено у підготовлених гуртожитках Херсону, інших розселили у 18 радгоспах області [20, арк. 14; 8, арк.58, 62, 67]. Основна маса прибулих реемігрантів була задоволена своїм переселенням до Радянського Союзу, хоча й не очікувала побачити таку велику розруху.

Разом з ними почали приїжджати бажаючі переселитися в СРСР з Болгарії. У 1946 році через Одеський порт прибуло 1309 реемігрантів, росіян за національністю, 380 з яких було розселено на території Херсонської області та 185 – Миколаївської [19, 207]. Вони одержали дозвіл на поселення у Миколаївській, Одеській або Херсонській областях [21, арк. 21-23]. Проте, незважаючи на це часто самовільно переїжджали в інші області. Наприклад, серед прибулих 381 сімей (1896 чол.) російських рибаків на Херсонщину були не тільки жителі с. Татаріца але й переселенці з Болгарії, що прибули сюди з Рівненської і Миколаївської областей. Щоб запобігти надмірним витратам та максимально наблизити прибуваючих до місця постійного проживання перевезенням реемігрантів одночасно займалися й інші Південні порти. Неодноразово, впродовж 1946 – 1947 рр. пароплав “Карл Маркс” доставляв до Херсону і Миколаєва громадян, переважно росіян і частково українців за національністю не тільки з Болгарії але й з Румунії. Для прикладу наведемо дані на 15 жовтня 1947 р. Того дня представник відділу репатріації Південної групи

військ майор В.М. Чечуга доставив на пароплаві 867 громадян, уродженців м. Тульча, поселень Черкеська Слава та Серекья Тульчинського повіту Румунії [20, арк.37-60, 65-69]. 123 сім'ї у кількості 534 чоловіка були висаджені і передані відповідним органам у Херсонському порту, інші 333 особи відправлені до Миколаєва. У їх складі переважно були росіяни, 88 українців та 1 болгарка. Всіх прибулих розмістили по радгоспам “Каховський №2”, “Скадовський №2”, “Комінтерна”, “Горностаєвський”, ім. Р. Люксембург, Свято-Троїцького та Голопристанського районів Херсонщини і тільки 6 (5 росіян і 1 українець) потрапили до Херсону [20, арк.61]. Всього за підрахунком автора, з Болгарії на Херсонщину прибуло 1993 особи (406 сімей), з Румунії — 1073 (241 сім'я) [22, 253]. Слід наголосити, що ніхто з громадян Болгарії раніше в Радянському Союзі та навіть у колишній царській Росії не проживав, але виявили бажання переселитися. Деякі переселенці навіть надали документи про свою належність до комуністичної партії Болгарії. В основному вони працевлаштувалися і поселилися у рибрадгоспах та рибколгоспах Голопристанського, Херсонського сільського та Каховського районів. Дехто сезонно працював на комишитовому заводі. Цій частині прибулих було особливо важко. Через систематичну заборгованість Сільгоспбанк практично не видавав позики. Крім того, багато переселенців не змогли доцільно використати 182 тис. крб. державної позики, яка була видана напередодні грошової реформи 1947 р. [21, арк.37, 60, 79; 23, арк.46]. На Миколаївщину було завезено 750 сімей реемігрантів із Румунії. 70 сімей рибалок розселили у прибережних рибрадгоспах Тілігуло-Березанського (суч. Березанський), а інші 680 сімей у не приморських районах — Широколанівському (суч. Миколаївський), Веселинівському, Снігурівському. Серед них були землероби, теслярі [6, арк. 82]. Житлового фонду не вистачало. Тільки для того, щоб розселити останніх потрібно було 136 будинків, ще 414 потребували капітального ремонту. Але процес переселення на цьому не скінчився. У 1948 — 1949 рр., згідно плану, з Румунії сюди прибуло ще 250 сімей (1000 чол.) селян і українських рибалок [24, арк. 66-67].

Широкомасштабна політична пропаганда радянського способу життя, що розвернулася в перші повоєнні роки, все-

лила надії на краще майбутнє і в серця багатьох громадян української діаспори, що проживали в країнах Латинської Америки.

Найбільше реемігрантів повернулося з Аргентини. За досить обережними підрахунками можна припустити, що вони становили сумарно близько 220–250 чоловік в обох областях. За тодішніми мірками їм влаштували непоганий прийом, надали житло, забезпечили роботою [25, арк. 238–240]. Здавалося, що могло бути прекрасніше? Не вистачало однієї умови – суспільство мало бути вільним від гримастоталітаризму. Дуже швидко попередні ілюзорні сподівання людей розвіялися життєвою реальністю і вже через кілька років колишні реемігранти з Аргентини склали найбільший відсоток зворотних закордонних мігрантів [25, арк. 235–239]. У подальшому, кардинально змінити ситуацію, попри використання державою різних механізмів заохочення не вдалося. Лише поодинокі перебиралися на постійне місце проживання із Швеції, Австралії, Англії та навіть Китаю [26, 9–10]. Отже, реемігранти цієї хвилі не склали чисельного доповнення до населення краю. Інша справа репатріанти. Піднятий і зорганізований владою міграційний рух репатріантів дозволив значній частині співвітчизників повернутися на батьківщину до рідних і близьких, знайти своє місце в суспільстві. Їх повернення на територію краю відповідало тому, чого хотіла й домагалася компартійна влада. Репатріанти на перших порах відіграли вагомий роль у вирішенні демографічної проблеми та стали значним наповнюючим джерелом трудових ресурсів обох областей. Хоча, незабаром, саме ця категорія громадян була перенаправлена на роботу в райони прирівняні до Крайньої Півночі – до Мурманської, Архангельської, Тюменської, Читинської, Іркутської, Сахалінської областей, Красноярського, Приморського та Хабаровського країв, Комі АРСР, Бурятської та Якутської АРСР. На початку 1970-х років на Херсонщині залишилося проживати всього 34 сім'ї (93 чол.) репатріантів та 77 сімей (263 чол.) реемігрантів [25, 235]. Отже держава максимально контролювала та впливала на цей процес. Розробка цієї багатопланової теми вимагає окремих досліджень. Дана стаття лише спроба автора визначити нішу істотних прогалин, що мають місце в дослідженні історії України.

Джерела та література:

1. *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. — К.: “Тетра”, 2000. — 533 с.; *Пронь Т.М.* Утворення Херсонської області — початок нового етапу в історії заселення Південного регіону України (1944—1959 рр.) // Південний архів. Збірник наукових праць. — Вип. 12. — Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. — С. 250-257.
2. *Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944—1951 годы // История СССР, 1990. — №4.
3. *Земсков В.Н.* Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944—1956 гг.) // Социологические исследования. — 1995. — №5.
4. Державний архів Херсонської області (далі — ДАХО), ф. Р-1979, оп. 12, спр. 11.
5. ДАМО, ф. Р-992, оп. 2, спр. 233.
6. ДАМО, ф. Р-992, оп. 2, спр. 448.
7. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 12, спр. 15.
8. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 12, спр. 25.
9. *Шитюк М.М.* Вказ. праця.
10. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 12, спр. 75.
11. ДАМО, ф. Р-992, оп. 2, спр. 127.
12. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 12, спр. 150.
13. ДАХО, ф. Р-710, оп. 7, спр. 4.
14. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 12, спр. 106.
15. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 12, спр. 220.
16. ДАХО, ф. Р-3451, оп. 2, спр. 3.
17. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 10, спр. 1084.
18. ДАМО, ф. Р-992, оп. 2, спр. 233.
19. Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи і матеріали, спогади: У 3 т. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. / *Ю. Сливка та ін. (упоряд.)* — К., 1998. — Т.2: 1946—1947.
20. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 2, спр. 84.
21. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 2, спр. 437.
22. *Пронь Т.М.* Вказ. праця.
23. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 5, спр. 44.
24. ДАХО, ф. Р-992, оп. 2, спр. 1135.
25. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 9, спр. 23.
26. ДАХО, ф. Р-1979, оп. 10, спр. 551.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНО–ІСТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ І ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ

Поняття культурно-історичної традиції являє собою з одного боку властивість культури, яка відбиває форму взаємодії з нею людини, з іншого — елемент історичної свідомості, її буденно-практичну форму, яка співіснує разом з науковою формою історичної свідомості, що в свою чергу має прояв у вигляді концепцій та підходів, сформованих історичною наукою. Взагалі історичну свідомість розуміють як “сукупність міфологічних, фольклорних, історико-художніх і наукових цінностей, кількість яких і зміст відповідають системі видів духовної діяльності суспільства в історичному поступі” [29,181]. Воно містить в собі “знання історії, узагальнення історичного досвіду, уроків історії, відношення до подій, до історичного процесу, оцінку фактів, переконання [13, 120]. Хоча традиція уособлює буденно-практичний рівень історичної свідомості, який, як правило, зводиться до емоцій, уявлень, суб’єктивної оцінки того, що було, для неї залишається місце і в науці — знані доведеному, обґрунтованому, вивіреному.

Хоча визнається багатоманітність традицій, в культурно-історичній традиції часто вбачають джерело моральності і духовності: “вони дають точку духовної і моральної опори. Цією опорою може бути міф, казка, переказ, політичний маніфест, уможглидний проект, естетичний образ, напуття батька чи матері, клятва” [14, 29].

Будучи складовою історичної свідомості, в якій сполучені три модуси історичного часу — минуле, теперішнє і майбутнє, культурно-історична традиція покликана поєднувати минуле і майбутнє. З давніх часів не лише мислителі, філософи, суспільні діячі, але й звичайні люди бажали, звертаючись до

минулого, знайти вирішення питань їх сьогодення. “Функціонування нашої історичної пам’яті не зводиться до виконання задач інформативного або, скажімо, епічно-оповідного характеру, навпаки – воно завжди обтяжене задачами оцінного характеру, задачами з’ясування значень, змісту того, що відбулося для нашого сьогоденішнього буття. Тобто: минуле для нас – це інобуття наших сьогоденішніх проблем, від чого воно в нас, між іншим, і не сприймається як деяка завершеність, як даність...” [18, 168-169], – ці слова, написані на початку 70-х років залишаються актуальними для нашого часу. Час з його іпостасями минулого, теперішнього та майбутнього живе в людині, яка неминуче убирає до себе культурну спадщину, яка транслюється традицією. Культурно-історична традиція нерозривно пов’язана з національним менталітетом, типом культури, геополітичними і етнічними тяжіннями тощо, втілюючи собою якщо ні вічність, то в будь-якому разі тривалі, стабільні, малозмінні стани (суспільства та його свідомості, ціннісних орієнтацій), інерцію спокою, укладу, віри.

Дослідження культурно-історичної традиції представлено в монографіях і статтях В.В. Авер’янова, В.Б. Александрова, А.Н. Антонова, Д.Д. Благого, Є.Т. Бородіна, Ю.В. Бромлея, І.А. Биченкової, В.Б. Власової, Ю.В. Давидова, І.В. Данилової, В.В. Ільїна, А.А. Казанського, Е.С. Маркаряна, В.Д. Плахова, Л.С. Сичової, Е.В. Соколова, А.Г. Спиркіна, І.В. Суханова та інших. Вона розглядається в трьох основних аспектах: традиція як порядок, традиція як процес, традиція як повнота системи існування тієї чи іншої спільноти. Перш за все, традицію визначають як порядок наслідування, що забезпечує через певні правила, обов’язки, міру точне відтворення сутності успадкованого, його змісту. Вона не є чимось абстрактним, невловимим, це завжди конкретний порядок: модель, зразок, ціннісний, духовно-емоціональний, символічний “стереотип”. Окрім того, що традиція є формою соціокультурного наслідування, яке організоване таким чином, щоб забезпечити адекватне відтворення змісту, що в ній вкладений; традицією називають і сам процес організованого таким чином наслідування. Традиція як повнота системи існування тієї чи іншої спільноти або “повна традиція” включає до себе окрім власне традиції (як її внутрішнього принципу, тобто впорядженого наслідування): розроблену систему

моделей наслідування, яка забезпечує збереження кожної моделі, що входить до неї; світогляд, тобто систему уявлень, які підтримують традицію інтелектуально, у тому числі ідеологічно; інститути і організації, які забезпечують послідовний і правильний процес наслідування, такі як: систему виховання, систему освіти, систему рекрутування та ініціації спадкоємців традиції [1].

У довіднику А.І. Кравченка виокремлюється дві основні форми передачі традиції — практична імітація (повтор дій) та фольклор. При цьому зазначається, що адекватність передачі досягається багатократними повторами, системами символів, текстів (міфологія) та дій (ритуал) [19, 577]. А. Самієв виокремлює три способи пізнання суспільством свого минулого, які по суті відбивають форми передачі традиції — фольклор, мистецтво та наука [32, 4].

Формами передачі культурно-історичної традиції зумовлене виокремлення **міфологічного та реального її змісту**. Міфологічний зміст культурно-історичної традиції пов'язаний з початковими елементами історичної свідомості. Міф являє собою фантастичне відображення дійсності, що виникає в результаті оживлення природи в первісній свідомості [23, 497], а міфологічна свідомість, окрім того, що визначається єдністю духовного і природного, позбавлена категорії часу — минуле, теперішнє і майбутнє представлені в свідомості первісної людини в єдності, у неподіленій формі [32, 12]. Міфологічне сприйняття дійсності характерне для людської природи і в наші дні. Воно має прояв, перш за все у вибіркового баченні подій, фактів: люди бачать те, що хочуть бачити, і не бачать того, чого бачити не хочуть. Отже міфологічний зміст культурно-історичної традиції полягає у тому, що, з одного боку, минуле, теперішнє і майбутнє неподільні, минуле нібито накладається на теперішнє, отже у міфологічному змісті культурно-історична традиція пов'язана лише з минулим життєвим досвідом людства. Окрім того, міфологічний зміст культурно-історичної традиції позбавляє її об'єктивності. Він знаходиться у прямій залежності від нашого її сприйняття, уявлення, думки про неї, від міри розвитку і стану нашої історичної свідомості.

Але реальність все ж існує об'єктивно. Історія існує і діється незалежно від того як ми її інтерпретуємо: “Ми так чи

інакше залежимо від минулого, і якщо ми не хочемо його знати, заміняємо знання про нього різного роду міфологемами, ця залежність не усувається” [27, 64]. Отже реальний зміст культурно-історичної традиції виключає будь-яке однобічне, суб’єктивне, перекручене тлумачення фактів, подій, напівправду та замовчування так званих “неприємних” явищ. Він знаходиться за межами оціночної складової нашої історичної свідомості. Але це не означає, що традиції не слід знати, вивчати, виховувати, що з ними не потрібно рахуватися та їх не потрібно розуміти. Це означає лише те, що вони містять протидію проти маніпулювання ними.

Окрім того, реальний зміст культурно-історичної традиції полягає ще у тому, що не будь-яка традиція здатна до відтворення у майбутньому. Тільки якщо ця традиція продуктивна тобто здатна перетворюватись в контексті суспільно нового, сприяючи його розвитку, вона набуває стійкості. Традиція, яка перешкоджає розвитку суспільства, поступово виживає себе. Та традиція, що має властивість до відтворення, стає механізмом зміни самої культури. Як зазначив Гаддамер: “традиція не просто збереження, а передача, перекладення. Вона передбачає, що ніщо не залишається незмінним, законсервованим, а панує прагнення зрозуміти та виразити старе по новому” [8, 318].

Ця думка також знаходить підтвердження у традиціології Е. Маркаряна, який вважає, що динаміка культурних традицій з’являється як механізм відтворення та змін самої культури, її слід розглядати в світлі загальних еволюційних властивостей життя, серед яких фундаментальною є здатність живих систем до акумуляції та передання життєвого досвіду від покоління до покоління, здатність до оптимізації та використання цього досвіду для адаптації до середовища з метою самозбереження, що створює можливості для їх подальшої еволюції [24, 34].

Д. Благой продовжує цю думку, вважаючи, що еволюційний розвиток традицій може змінюватись на революційний стрибок, вибух, який є для неї свого роду випробуванням на міцність. Якщо це випробування вона витримає, через певний проміжок історичного часу, традиція знову знаходить нове життя, розвиваючись за нових історичних умов, починає приносити нові чудові плоди [5, 30].

Багато сучасних дослідників акцентують увагу на можливості примирити ідею традиції з ідеями розвитку, вдосконалення. Закладаючи в історико-культурний ґрунт свою сутність, традиції підлягають змінам росту, розвитку, зберігаючи цю сутність, але змінюючи відповідно з історичною обстановкою, що змінюється, форми її прояву. Прикладом може слугувати відомий розподіл К. Леві-Строса культур на “холодні” (що обмежуються відтворенням себе) та “гарячі” (що розвиваються). Більшість вчених ХХ сторіччя називають як “холодні”, так і “гарячі” культури, а також різноманітні внутрішні тенденції, з яких сплітається становлення цих культур “традиціями”.

Традиції зазвичай асоціюються зі специфічними стереотипами поведінки, характерних для специфічних етнічних та регіональних утворень, народів та народностей. Хоча окремі дослідження звертаються до загальних традицій сучасної цивілізації глобального рівня. Предметом даного дослідження є культурно-історична традиція українського народу не як механічного набору індивідів, а як єдиного, в усьому своєму різноманітті, співтовариства людей, об’єднаних спільною історією, культурною традицією та спільною долею.

Українська культурно-історична традиція – явище шойно відтворне. Вона ніби то піднялась з небуття і прагне заповнити духовний простір держави, що стверджується. В минулому українська культурно-історична традиція активно викорінювалась з духовного простору як царської Росії, так і колишнього СРСР. Традиція, як зазначає один і ідеологів українізму, – “це наша сила і слабкість одночасно. У світі небагато народів з такою долею. Скільки націй взагалі зникло з карти світу, але ми витримали все. В нас є щось, чого немає в інших. І в цьому наша сила. Але ми не знаємо щосаме це “щось”. І в цьому слабкість. Ми усвідомлюємо себе тільки на рівні “ментальності”, невиразного відчуття” [31]. В українізмі виокремлюються три базові традиції: власне національна (культурно-історична), релігійна (православна, але не тільки) і соціальна – властиве українцям прагнення до рівності і справедливості. Ці три традиції втілились у символі України – в тризубі.

Розвиток української культурно-історичної традиції викликає пробудження і піднесення національної самосві-

домості — складової національної ідеї. “Оживлення”, введення в систему ціннісних орієнтацій суспільства норм і цінностей культури викликає самоідентифікацію нації, цивілізаційне інтегрування її в певну культурну та політичну єдність та цілість. Адже культурно-історична традиція тісно пов’язана з проблемою культурної ідентичності суспільства і безпосередньо впливає на формування нової суспільної солідарності. Треба мати на увазі, що кожна культура формує свій особливий культурний соціум, свою форму соціально-культурного спілкування. Концепція національної культури як духовної цілості необхідна українцям ще й тому, щоб не відкривати уже відкритого, відновити структурну єдність усіх розірваних, насильницьки роз’єднаних компонентів культури.

Українська історико-культурна традиція націоналістичними рухами вже протягом тривалого часу часто розуміється як національно-державна. У такому аспекті вона пов’язується з традицією Гетьманства та гетьманською ідеологією, сформульованою системою думок В. Липинського. Як зазначено в програмових засадах гетьманського руху, “...це струнка і суцільна система, що впливає з історичного розвитку ідей української державності, вказує на організацію українського громадянства і на форми та устрій його державного ладу. Характерною ознакою тої ідеології є те, що вона відображує віковий досвід українського народу, є новим словом, яке ясно формулює основи української держави. Вища і тривка форма державності немислима без виплекання духових і моральних основ у громадянстві, опертих на вірі в Бога, християнських традиціях, предківських релігійних обрядах і звичаях” [17].

Культурно-історична традиція набуває особливої значущості і водночас підпадає під небезпеку увійти у небуття в часи смуту, кризи, коли відбувається злам чи переосмислення ідеалів, ціннісних орієнтирів. Сьогоднішнє буття молодії української держави, коли ще не затверджено усталену державну ідеологію і не існує консенсусу в суспільстві з приводу базових цінностей, також викликає до проблеми відношення людини до культурно-історичної традиції, передусім **відношення до неї молодого покоління**. Бо майбутнє нашої країни у значній мірі залежить від тієї культурної моделі, яка

буде обрана в діалозі з культурно-історичною традицією.

Молодь є органічною складовою людського загалу країни, народу, нації. Тому її свідомість в загальних рисах віддзеркалює культуру й духовність народу, які склались на сьогоднішній день. Одночасно молодь є особливою соціально-демографічною групою. Важливішими групоутворюючими ознаками молоді більшість авторів визнають вікові характеристики та пов'язані з ними особливості соціального положення, а також зумовлені одними та другими соціально-психологічні властивості. Так, В.Т. Лисовський визначає молодь “як покоління людей, які проходять стадію соціалізації, засвоюють, а в більш зрілому віці вже засвоїли, освітні, професійні, культурні функції; в залежності від конкретних історичних умов вікові критерії молоді можуть коливатись від 16 до 30 років” [22]; І.С. Кон визначає молодь як “соціально-демографічну групу, що виокремлюється на основі сукупності соціально-демографічних характеристик, особливостей соціального положення та зумовлених тим та іншим соціально-психологічних властивостей.

Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові межі, пов'язаний з нею соціальний статус та соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу та залежать від суспільного устрою, культури та властивих даному суспільству закономірностей соціалізації” [15, 478]. В своїй соціальній якості молодь характеризується, по-перше, тими суспільними відносинами та суспільними формами, які системно детермінують її в самостійну соціально-демографічну групу, по-друге, як суб'єкт суспільного відтворення, що відрізняється становленням, особливим змістом особистісного, предметного, процесуального боку конкретно-історичного буття [28, 9-10].

Таким чином, молодь покликана з одного боку наслідувати та відтворювати як соціальну структуру соціальних відносин, так і культурно-історичну традицію, що склались на момент її становлення, з іншого — брати участь в їх активному вдосконаленні та перетворенні. Цілком логічним є перенесення пізнавальних та перетворюючих етапів соціалізації особистості в цілому на засвоєння та наслідування культурно-історичної традиції зокрема. Молода людина в

процесі соціалізації не лише засвоює соціальні норми, культурні цінності, традиції, а перетворює їх у власні цінності, інтереси, потреби. Якщо для пізнавального етапу соціалізації домінуючим способом діяльності є імітація, то для перетворюючого – новаторство [33, 60].

До проблематики взаємовідношення молоді і традиції належить питання міжпоколінної взаємодії, звертаючись до якого ми знову зіштовхуємось з співвідношенням спадкоємності і новаторства. Досвід поколінь передається лише через покоління, які живуть поруч. Ще К. Маркс звертав увагу на те, що “історія – це послідовна зміна поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, виробничі сили, що передані йому попереднім поколінням; в силу цього дане покоління, з одного боку, продовжує наслідувану діяльність за умов, що повністю змінились, з іншого – видозмінює старі умови через цілком змінену діяльність” [25, 44–45]. Проблеми поколінь особливо актуалізуються при зверненні до молоді, яка є органічною частиною людського загалу будь-якої країни, народу чи нації, але це складова, що несе нове, яке не завжди до вподоби попереднім поколінням.

Найбільш детально проблематика покоління як суб’єкта успадкування діахронічної інформації розроблена Х. Ортегою-і-Гасетом та Х. Маріасом. Згідно з Х. Ортегою-і-Гасетом, зміна поколінь приводить до “оновлення почуття життя”, до появи нових ідей і вірувань. “Окремі” представники покоління оформлюють це “нове почуття життя” в ідеях, тобто створюють нові теорії, твори мистецтва, які засвоюються “масою” цього і наступного покоління як вірування [12, 50]. Х. Маріас, продовжуючи ці ідеї, визначив роль кожного покоління в успадкуванні історичного досвіду та відповідно передачі традиції, окресливши чіткі межі між ними. На його думку, покоління йдуть один за одним кожні 15 років. Правлять “старші” – люди від 45 до 60 літ, прагне до влади покоління “дорослих” – людей від 30 до 45 років, а у молодості – з 15 до 30 років відбувається активна соціалізація. Основна боротьба точиться між поколіннями, що вже склались та сформували свої вимоги, а молоде покоління Маріас розуміє як покоління спадкоємців, які живуть за традицією, включені до неї, і на основі цих дійсних вірувань, вони починають випробувати нові положення, оскільки

той простір, на якому вони жили без потреби оновлення й боротьби з оточенням, дозволяє їм бачити обмеженість тієї форми, в якій вони перебувають [9, 563].

Якщо в межах проблематики міжпоколінної взаємодії до 60-х років ХХ сторіччя молодь виступає як суб'єкт соціального оновлення, то з кінця 60 — початку 70 років з підйомом молодіжного студентського руху все частіше стали вести мову про конфлікт, кризу або розрив поколінь, а значить, **“негативізм” молоді щодо сприйняття культурно-історичної традиції**.

На думку американського соціолога А. Эслера, відносини між поколіннями в історії завжди мали стрибкоподібний характер: періоди наступності культурно-історичної спадщини від одного покоління до другого змінювалися на періоди переломів, коли в молодіжній свідомості відбувалась дивергенція традицій, цінностей старших поколінь і вона створює свою культуру [6, 39-40]. Американський соціолог Л. Фойер, апелюючи до Фрейда, вважав, що основі міжпоколінних конфліктів лежить вічне суперництво між батьком і сином — “Едипів комплекс”, коли підліток прагне зайняти в суспільстві місце свого батька. Французький психоаналітик Ж. Мендель протиставляє цьому класичному конфлікту ідею “кризи поколінь”. Остання означає, що юнак вже не суперничає з батьком щоб ідентифікувати себе з ним, а повністю відхиляє його як взірць, відмовляючись від своєї соціально-культурної спадщини.

Засновник етології К. Лоренц вбачав у ворожі між поколіннями етологічні корені. Сучасний стан суспільства, на його думку, це масовий невроз, зумовлений тим, що у сучасної людини порушені механізми, що відповідають за підтримання рівноваги між задоволеннями та турботами. Труднощі та перешкоди, що змушували людини вживати необхідні для виживання, але неприємні зусилля, зникли. Звідси — гедонізм, вимога негайного задоволення усіх бажань, нестерпність і лінощі, які завжди супроводжують емоційне та духовне виснаження. А оскільки ці риси особливо поширені у молоді, суспільству загрожує переривання культурної традиції [33, 115].

Конфлікт між поколіннями відомий американський антрополог і соціолог М. Мід пояснює через способи передавання

культур від одного покоління до іншого. Вона виокремлює три типи культур – постфігуративну, в якій діти вчаться перш за все у своїх попередників; конфігуративну, де діти і дорослі вчаться у своїх ровесників; префігуративну, де дорослі вчаться у своїх дітей [26, 322]. Згідно даному підходу, постфігуративна культура переважає в традиційному суспільстві, яке орієнтоване перш за все на досвід колишніх поколінь, тобто на традицію та її живих носії – стариків. Традиційне суспільство живе ніби то поза часом, усіляке нововведення викликає в ньому підозру. У сучасному світі постфігуративні культури, тобто фактично ті, в яких домінуючим способом трансляції досвіду є культурно-історична традиція, не є ведучими, й, на думку М. Мід, минулого досвіду вже не тільки не достатньо, але й часто він стає шкідливим, заважаючи сміливим та прогресивним підходам. Все більше значення набуває конфігурація та префігурація як форми існування культури. Міжпоколінна трансмісія культури вбирає до себе інформаційний потік не лише від батьків до дітей, але й зворотно. Молодіжна інтерпретація сучасної ситуації і культурної спадщини здійснює вплив на старше покоління. А молоде покоління зростає в світі, якого не знали старші. “Сьогодні в усіх частинах світу, де народи об’єднані електронною комунікаційною мережею, у молодих людей виникає спільність досвіду, такого досвіду, якого ніколи не було і не буде у старших [4, 361]. За таких умов виникає спокуса нігілістичного відношення до досвіду минулого, абсолютизації нових принципів духовного життя.

Питома вага молоді у загальній чисельності постійного населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року складала 19,7%, тоді як питома вага осіб старше 50 років становило 32,3%. Таке співвідношення молодого та старшого покоління не лише значно ускладнюють сучасну демографічну ситуацію в країні і зумовлюють наростаюче постаріння населення, але й віддзеркалюється у відносинах між поколіннями, зумовлюють неоднакове сприйняття української культурно-історичної традиції, до якої старші покоління мали приналежність лише умовно, одинично і частково. Проте вони яскраво відчували вплив іншої традиції. Припиняючись перед тоталітарною ідеологією й тотальною пропагандою люди змушували себе дотримуватись ус-

тановлених “правил гри”. Проте високо цінили те, що право на труд, безкоштовну освіту, загальне безкоштовне медичне обслуговування та інші форми соціальної захищеності не на словах, а на ділі гарантувались державою. Недалеке минуле – роки перших сталінських п’ятирічок, другої світової війни, відбудови народного господарства, хрущовської відлиги, старші покоління сприймають через психолого-емоційне забарвлення. В ці роки вони були молодими, тому сталінські ГУЛАГи, голодомор, війну і напівзлиденні умови існування післявоєнного періоду й етапу так званого розвинутого соціалізму – черги, дефіцит, шпигунство, в свідомості старших поколінь відійшло на задній план.

Отже відтворена українська культурно-історична предстала перед старшими поколіннями, які більшу частину свого життя прожили під впливом іншої традиції, і перед молоддю, яка немає відповідного досвіду. В даному випадку відсутність досвіду відіграє для молоді позитивну роль, дозволяючи їй адекватно осмислювати й оцінювати давнє і недавнє минуле та прийняти українську культурно-історичну традицію як природну і рідну.

Цілком зрозуміло, що певна частина представників переважно старшого покоління зустріла відродження української культурної традиції крізь призму свого досвіду насторожено. Міцно укорінені ідеологеми сталінської і брежнєвської пропаганди щодо українського як націоналістичного, стримували її сприйняття.

Ці люди боялись “нової бандерівщини”, сприймаючи українську культуру як щось вороже, як таке, що може змінити їх усталений спосіб життя й призвести до руйнації культури, до якої вдалось пристосуватись за роки радянської влади [9, 555]. Молодь у цьому сенсі була більш вільною. Проте не можна стверджувати, що засвоєння нею української історично-культурної традиції відбувається безпроблемно й без суперечностей.

“Негативізм” української молоді щодо сприйняття культурно-історичної традиції пов’язаний з трансформацією суспільної свідомості, яка відбулась на початку 90-х років. Зумовлена кризою масової свідомості, вона охопила історичні знання, історичний досвід, традицію, а також інститути освіти і виховання, що покликані транслювати їх. Протягом ба-

гатьох років радянська пропаганда формувала впевненість у підростаючого покоління, що до 1917 року у нас історії взагалі не було, а була “передісторія”. Розповсюдженню нігілізму у молодіжному середовищі сприяла практика утилітарного ставлення до навколишнього середовища, яка вкупі з необґрунтованою зміною ландшафтів, масовими переселеннями породила втрату історичного коріння. Молодь за радянських часів втратила відчуття “малої батьківщини”. Бюрократичне нехтування історією привело до втрати багатьох історичних пам’яток, заповідних територій, будівництва великої кількості безликих, сірих будівель, що спотворювали самобутність українських міст. Свою негативну роль відіграли антирелігійні кампанії, нищення храмів, втрата багатих шарів стародавньої культури тощо [9, 564].

Сучасна українська молодь початку XXI сторіччя у своїй більшості є носієм державництва, національної ідеї та державотворення. Вона вже звикла жити у незалежній державі і не пам’ятає облудних гасел, денаціоналізації, відкидає їх. В цьому, як і в багатьох інших справах, молодим бракує досвіду, належних знань, терпіння. Вони так би мовити “горять перспективою”, “спрямовані в майбутнє”. Таким чином виникає загроза повторити помилки минулого, коли тривалий час в нашому суспільстві відповідно пануючій ідеології невідворотного приходу комуністичного “завтра” як часова координата, що по-справжньому існувала, розглядалось майбутнє.

Перенесення джерел духовності виключно у майбутнє, призводить до фактичного знецінювання життя. Як зазначив В.Б. Александров, “виключна зверненість до майбутнього формує особливий тип духовності, який характеризується волюнтаризмом та жорстокістю... свій зміст духовне життя так чи інакше черпає у минулому, у протилежному випадку спрямованість у майбутнє, яку не питають соки минулого, загрожує екзистенціальним провалом” [2, 10].

Проте які б нововведення не пропонувала молодь, вони завжди засновані на досвіді минулих поколінь, відповідно, на певній культурно-історичній традиції **як джерелі історичної спадкоємності ідей.**

Навіть ідея тотального руйнування існуючої культури, яку проповідують ультраліві теоретики “молодіжної конкуль-

тури”, уходить своїми коренями в анархістські вчення минулого, ірраціоналізм Ніцше тощо. Марксова формула про історію як послідовну зміну поколінь, кожне з яких, з одного боку, продовжує, з іншого боку – видозмінює успадковані умови і саму свою життєдіяльність, – містить у собі ідею селективності. Міжпоколінна трансмісія культури як будь-який процес розвитку являє собою єдність переривчастості та безперервності [33, 117].

Таким чином, культурно-історична традиція не лише встановлює спадкоємність культури, але й слугує каналом зберігання інформації, цінностей від покоління до покоління, виступає механізмом соціалізації та інкультурації людей, а також виконує селективну функцію відбору зразків поведінки та цінностей [19, 578].

В культурно-історичній традиції кристалізується та універсальна міра, що крок за кроком постигається та втілюється в історії людства, передається від покоління до покоління, від епохи до епохи в культурних нормах, зразках – будь то моральні заповіді, правові норми чи вічні зразки художнього осягнення гармонії природного і соціального в людині.

Традиція дає можливість людині знайти певну “метапозицію” по відношенню до нескінченного потоку історії, обмежити нескінчену діяльність для того, щоб звільнити місце для вищих людських цінностей – істини, добра і краси. В цьому сенсі традиція являє собою вічну спробу зупинити мить щоб дати людині можливість оглянутись назад, співставивши все, що вона має у світі, що безперервно змінюється, з вічним та незмінним. Без такої можливості людини ризикує утратити себе, свій незмінний центр, своє “я”: їй ні з чим буде співставити потік часу, що засмоктує та заковтує її, вона не знайде тієї точки опори, навколо якої змогла б зібрати сама себе [10, 58].

Таким чином, людство у вигляді культурно-історичної традиції зберігає все важливе, що накопичено людським досвідом, відвічні цінності, що пронизують сторіччя, навіть тисячоріччя. Попередні досягнення культури не відрізані від нас, вони живуть в теперішньому й будуть жити в майбутньому.

Дитина не може стати людиною, особистістю без залучення до творінь створених історією минулих поколінь

культури. Жоден особистий досвід людини, навіть якщо вона має геніальну обдарованість, не може дати того, що дає процес соціалізації, процес залучення до духовної скарбниці культури, що історично склалась. Якщо діти, що відторгнуті від культурної традиції не в силах стати людьми, то діти, що народжені за більш тяжких умов, попадаючи в умови, що насичені багатою культурною традицією, залучуючись до неї, високо підіймаються за рівнем свого духовного розвитку, нерідко проявляючи неймовірну обдарованість [34, 9].

Думку про велике значення спадкоємності в розвитку культури людства яскраво продемонстрував французький психолог А. Пьерон. Він писав, що якщо б нашу планету постигла катастрофа, в результаті якої в живих залишилися лише зовсім маленькі діти, а доросле населення загинуло б, то хоча б людський рід не припинився б, однак історія людства була б перервана.

Скарби культури продовжували б фізично існувати, але їх нікому було б розкрити для нових поколінь. Машини б не працювали. Книги б залишились непрочитаними. Художні твори б втратили свій естетичний зміст. Культурна історія людства мала б початися спочатку [21, 73].

Все це доводить, що саме на традиції заснований процес соціалізації, оскільки він припускає засвоєння індивідом соціокультурного досвіду й означає спадкування, підключення до групової пам'яті, укорінення в цьому минулому, що дає йому можливість орієнтуватися у світі і забезпечує почуття надійності і стабільності. Транслювати можна тільки стереотипно організований досвід: норми, цінності, правила поведінки, навички тощо, оскільки його засвоєння ґрунтується на наслідуванні зразкам. Але становлення суб'єкта культури не вичерпується кристалізацією соціокультурного досвіду, а зв'язано також з усвідомленням і протиставленням себе навколишньому світу, заснованому на розвитку самосвідомості як рефлексії інтегральної цілісності свого Я. Виділення себе із соціальної спільності за допомогою усвідомлення своєї індивідуальності обмежує влада традиції над особистістю. Автономність і самостійність ведуть до пошуку регулятивних основ, що припускають функції цілепокладання і вибору в опорі на власну раціональність. Традиція в цьому випадку зі зразка для наслідування перетворюється

в об'єкт рефлексії: неї осмислюють, порівнюють, оцінюють, а спадщина спадкоємця стає предметом інтерпретації.

Кожне покоління, отримуючи до свого розпорядження певну сукупність традиційних зразків, не просто сприймає їх та засвоює у готовому вигляді, воно завжди здійснює власну інтерпретацію і вибір. В цьому сенсі кожне покоління не лише обирає майбутнє, але й минуле [11, 481].

Традиції, які пройшли крізь сторіччя, епохи, укоренились в **укладі життя, побуті, культурі, мові, науці, освіті**. Вони або успішно протистояли впливу зовні, або навпаки, творчо приймали цей вплив, даючи собі нове, інколи зовсім несподіване життя. Саме ці традиції є об'єктом дослідження етнографів, які вивчаючи побут, характери, тих чи інших народів, описують їх господарські заняття, поселення, житло, знаряддя, систему харчування, одягу, прикраси, а також звичаї, обряди, вірування, що супроводжують працю людей, їх народження, виховання, дорослішання, фіксують їх повторюваність та традиційність. Особлива увага приділяється календарним звичаям та святкам. Останні в свою чергу часто супроводжуються піснями, прибутками, билинками, які досліджуються вже в межах фольклористики, що включає збір, публікацію та аналіз творів народної творчості. Основне завдання фольклористів при описі традицій уснопоетичної творчості – виявити та пояснити її закономірності, вивчити долю різних фольклорних жанрів, їх суспільні, побутові та естетичні функції, їх місце в історії культури [10, 161].

Українська культурно-історична традиція не однаково збереглась в різних сферах соціального життя, у різних верствах населення та різних територіях країни. У найбільшій мірі культурно-історичну традицію зберегли окремі етнографічні групи, які в свою чергу мають свої особливості в культурі і мові. Найбільш значні з них українські горці (гуцули, лемки, бойки) в Прикарпатті і поліщуки, пінчуки, литвини в Поліссі. Проте певна популярність українського фольклору і народного мистецтва, яка іноді штучно культивується останнім часом, відродила залишки історичної пам'яті у решти населення країни. Образ запорізького козака, чумака, вишиванка, червоний та чорний кольори знов почали вживатись як романтична інтерпретація крові, жертви, боротьби та мучеництва.

Національні звичаї і обряди досі можна зустріти в побуті українського селянства. Хоча більшість з них поступово пішли у минуле з розвитком капіталізму, а потім і в радянський час. Замість них набули розвитку нові елементи в побуті і духовному житті селянства, яке складало більшість українців. Значного поширення набули елементи міського одягу, нові типи житла, знаряддя праці. Тобто соціально-економічні умови стали вирішальними чинниками, які визначили формування сучасного обличчя української нації, вплинули на чисельність і географічне розміщення етнічних груп, на характер етнічних процесів в Україні загалом.

Мова є важливішою складовою культурно-історичної традиції, засобом передання з покоління в покоління соціального досвіду. Вона являє собою універсальне сховище самосвідомості народу, що концентрує його мудрість і характер. Національна традиція кожного слов'янського (та й неслов'янського) народу щільно пов'язана з його мовою. Через це з відмиранням давнішої мови кожен народ мусить часто свою національну традицію, історичну пам'ять "перевдягати" в новіші форми. Через це, скажімо, безпосередня національна традиція українців пов'язана з "Кобзарем" Шевченка та історичними думами, а не зі "Словом о полку Ігоревім", так само, як, наприклад, найглибша національна традиція для сучасного англійця пов'язана не стільки з давньоанглійським епосом "Беовульф", скільки з творами В. Шекспіра, як для сучасного німця національна традиція в'яжеться не стільки з давньонімецькою "Піснею про Гільдебранта" і навіть не з пізнішою "Піснею про Нібелунгів", скільки з творчістю І.-В.Гете [35]. Завдяки сучасній державній політиці в галузі мови рівень використання української мови в соціальну житті за роки незалежності значно виріс, особливо це стосується молоді, які опановують українську мову у тому числі через систему освіти. Але більше чим за десять років незалежності України не можна стверджувати, що у суспільстві досягнуто консенсусу з мовних питань. Досі в східних та південних регіонах країни мовне питання залишається в епіцентрі політичної боротьби, що негативно впливає на відтворення національно-культурної традиції.

Збереження культурно-історичної традиції відбулося переважно дякуючи матеріальним елементам культури — здо-

буткам літератури та мистецтва, хоча українці до останнього часу були позбавлені своєї національної традиції як через замовчування, так і через недрукування “небажаних” творів, заборону на згадування імен нелояльних щодо влади письменників, цілих літературних напрямів і викривленим трактуванням друкованих творів письменників-класиків, де коштом наголошення класово-соціальних мотивів усіляко заглушувалися національно-патріотичні. Твори Олеся Гончара, Василя Симоненко, Григора Тютюнника, Василя Земляка, Василя Стуса, Ліни Костенко, Володимира Дрозд, Бориса Харчука, Павла Загребельного, Валерія Шевчука, Степана Пушика та сотні інших представників покоління шістдесятників вже в радянські часи набули статусу “сакральних”, активізуючи власний духовний світ читача в умовах, коли священні тексти релігійних конфесій були недоступні. Назви цих творів — “Собор”, “Диво”, “Дім на горі”, “Майдан”, “Берег чекань”, “Батьківські пороги”, “Покуть”, “Галицька брама” — це опредмечені варіанти символу обмеженого, кінцевого простору, світлого і приємного, що протистоїть чужому та сумнівному оточенню.

Якщо традиційність в сфері звичаїв, обрядів, ритуалів проявляється в тому, щоб в точності відтворити потрібні дії, то в сфері літературної творчості та мистецтва в цілому це не лише має місце, але й точне відтворення там прямо протипоказано, якщо не урахувати завдання виготовлення копії якої-небудь картини чи скульптури. Традиційність в художній творчості має прояв як вплив, запозичення сюжетів, як слідування певним канонам побудови літературного твору, як наслідування мови, стилю певного письменника [7, 166]. Літературознавство досліджує проблеми “життя традицій” через вивчення стилів, жанрів, типових сюжетів, побудову типології традицій окремих національних літератур.

Культурно-історична традиція завжди досягає максимуму в релігії, бо релігія витворює саму ментальність нації, її культуру, поведінкові стереотипи її представників. Навіть у надзвичайно віротерпимих країнах демократичного Заходу важко уявити не-протестанта в кріслі Президента США чи не-католика на посаді прем'єра Італії. Українська ж історико-культурна традиція є насамперед православною. Саме православна віра стала першою основою національної самоіден-

тифікації українців у Речі Посполитій. Тому не дивно, що саме з християнством пов'язується духовне відродження України. Соціологічні дослідження, що проводяться останніми роками, демонструють збільшення питомої ваги віруючих, у тому числі серед молоді. Проте часто інтерес молоді до релігії обмежується привабливістю церковних обрядів та релігійних свят, які сьогодні визнані державними. Нажаль, не завжди зовнішній інтерес до релігії, у повсякденному житті молоді супроводжується дотриманням християнських заповідей та керівництвом у своїх поступках християнськими цінностями.

Відроджені християнська ідеологія та іконологія іноді сприймаються як заміна колишньої марксистсько-ленінської ідеологічної доктрини, яка дискредитувала себе. Сентиментальні сенсації про повернення молитви та відродження церкви поєднуються з потягом до фольклору та народного мистецтва, на основі літературних образів створюються популярні міфи про “національного героя”, “великого вчителя”, “святого генія”. Таким чином, здійснюється безпечна адаптація ідеологізованого культу релігії та фольклору до кон'юнктури посткомуністичної доби, де втрачається міра у співвідношенні між голосінням і заклик до активних дій у розбудові держави [9, 566]. Все це здійснює вплив на формування історичної свідомості молоді.

Подібно іншим сферам суспільного життя наука і освіта не можуть існувати, не відтворюючи традиції, не слідуючи певним зразкам діяльності. В сфері знання існують різні типи зразків, традицій, які відтворюються кожним новим поколінням вчених. Перш за все, мається на увазі використання в роботі тих засобів та методів, які добре зарекомендували себе в минулому. Зазвичай це застосування експерименту, побудова знань у вигляді теорії, уважне відношення до факту, установки на пошук закономірностей. Фактично будь-який взірєць наукової діяльності може слугувати як основа для виникнення традиції в науці [3, 119]. Водночас гуманітарні науки звертаються до традицій не лише з метою їх вивчення, але й розглядають традицію як одну з форм повторюваності і закономірності в соціальній реальності, прагнучи перетворити ту чи іншу галузь гуманітарних досліджень в науку [7, 162].

Хоча багато традицій міцно укоренилось в побуті, культурі, науці та інших сферах суспільного життя, поняття “традиція” і ті, що походять від нього “традиційне”, “традиційність” часто розуміються як дещо несучасне, застаріле, старомодне, те, що віджило себе, а значить заслуговує відторгнення та засудження. Історії відомі випадки **заперечення традиції**, тобто традиції, від яких не залишилось ні сліду – втрачені культури, загиблі мови. Суспільство і соціальні групи, приймаючи одні елементи соціокультурної спадщини, відхиляють інші. Тому традиції класифікують як позитивні (те, що традиційно приймається) та негативні (те, що традиційно відхиляється) [16, 238; 20, 481]. У цьому процесі вирішальна роль належить молоді, яка так би мовити здійснює **регуляцію сприйняття історичної традиції**.

Аналіз соціологічних досліджень, проведених останніми роками в Україні, демонструють наступні особливості сприйняття культурно-історичної традиції. Перш за все, слід відзначити, що у порівнянні з дослідженнями десятирічної давності, рівень знайомства молоді з українською культурно-історичною традицією суттєво виріс. Це відбулося за рахунок оволодіння історичними знаннями через систему середньої і вищої освіти. Якщо в кінці 1980-х у свідомості більшості молоді “відлік” національної історії починався з Великої Жовтневої революції [30, 6] та вона краще була обізнана в історичних подіях радянського періоду, то останні дослідження демонструють, що на передній план переміщуються знання з національної історії, культурної традиції, мови, звичаїв та образів українського народу, національних історичних постатей і героїв, які не пов’язані з радянською історією. Одночасно, історична пам’ять молоді є не глибоко і недостатньо структурованою. Їй притаманні радикальні оцінки минулого і ставлення до нього, як і населенню в цілому їй властиві ідеологічна стереотипність, політичний конформізм та історико-міфологічний утопізм. [9, 567-568].

Характерно, що кожен третій представник молодого покоління не тільки цікавиться традиціями своїх батьків і свого народу, але й намагається упорядкувати своє життя у площині соціально-організованих стереотипів і цінностей свого етносу. Молоде покоління частіше за все критично оцінює етноцентриські тенденції, обґрунтування самотності укра-

їнської культури, засноване на її окремості, перш за все, від російської культури, яке носить виразний антиросійський та антирадянський характер, та причетності її до європейської культури. Молодь скоріше інтуїтивно відчуває, що на зміну одних міфів приходять інші — тільки зі знаком “мінус”, що їх використання у політичному житті, як правило, не сприяє соціально-політичній модернізації етносу.

Оскільки історичні знання включені в систему політичної і правової аргументації, різні політичні сили розглядають історію як засіб обґрунтування і виправдання своєї політики. В силу цього історичні знання виявились у тісному зв’язку з ідеологією і навіть в залежності від неї. В свою чергу вони можуть впливати на політику і ідеологію [27, 60]. До молоді сьогодні постійно звертаються політики та вербують собі прибічників, виходячи з тези “кому належить молодь — тому належить майбутнє”. Політичні діячі звертаються перш за все до політично актуальних історичних тем. В історії вони черпають аргументи, проводять паралелі, шукають прийоми для обґрунтування своєї позиції, для морального впливу на співгромадян для досягнення певних політичних цілей. Однак некомпетентне маніпулювання даними історичної науки може привести до більших потер для суспільства, ніж втручання в інші сфери [36, 292-293]. Отже, знання історії та вміле поводження з нею набуває особливе значення для молоді з точки зору власного захисту від політичного маніпулювання. Тому обережне ставлення молоді до історичної пам’яті, яке фіксують соціологічні дослідження, є позитивною рисою її історичної свідомості. Адже створити новий соціальний образ, виходячи лише з традиційних структур етносу, в сучасних умовах практично не можливо, бо це означає приречення свого народу на самоізоляцію від прогресивного розвитку [9, 570].

Таким чином, у становленні України як сучасної гуманітарної культурно-інформаційної держави, яка забезпечує високий рівень культурного розвитку громадян, значну роль відіграє розвиток і відтворення культурно-історичної традиції, насамперед у молодіжному середовищі. В українському суспільстві культурно-історична традиція покликана встановлювати спадкоємність культури від покоління до покоління; виступати механізмом соціалізації та інкультурації молоді,

джерелом її самоусвідомлення у сучасному світі; слугувати каналом формування та розвитку національної ідеї, яка допоможе інтегрувати та зберегти цілісність українського народу. Органічне поєднання традиціоналізму, основаному на високому рівні розвитку історичної свідомості, і інноваційної моделі соціального розвитку у державній політиці надасть можливість створення нової системи культурних і інформаційних комунікацій на основі розвинутої національної мережі музеїв, книговидавництва, театрів, інтернет-ресурсів, що дозволить Україні зайняти гідне місце у глобальному культурному просторі.

Література

1. *Аверьянов В.В.* Традиция как преемственность и служение // Человек. — 2000. — №2.
2. *Александров В.Б.* Традиция и духовность // Человек и культурно-историческая традиция. Сборник научных трудов. — Тверь, 1991.
3. *Антонов А.Н.* Научная традиция как форма развития науки // Традиции и инновации в духовной жизни общества. Сборник научных трудов. — М.: Центр совет. филос. (методол.) семинаров при президиуме АН СССР, 1986.
4. *Бистрицкий С.* Конфликт культур і філософія толерантності // "І", 2002. — № 1.
5. *Благой Д.Д.* О традициях и традиционности // Традиции в истории культуры. — Сб. статей / Отв. ред. В.А. Карпушин. — М., 1978.
6. *Бушмарин Н.В.* Молодежная культура: истоки и тенденции развития // Человек и культурно-историческая традиция. — Сборник науч. трудов. — Тверь, 1991.
7. *Быченкова И.А., Сычева Л.С.* Традиции как объект социогуманитарного познания // Наукоеведение. — 2001. — № 2.
8. *Гадамер Г.Г.* Актуальность прекрасного. — М., 1991.
9. *Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. — К.: Знання України, 2002. — 580 с.
10. *Давыдов Ю.В.* Культура — природа — традиция // Традиции в истории культуры. — Сб. статей / Отв. ред. В.А. Карпушин. — М., 1978.
11. *Дугин А.* О нашем журнале // Милый ангел: эзотерическое ревю. — 1991. — № 1.
12. *Життя* етносу: соціокультурні нариси. — К., 1997
13. *Журавлев Г.Т., Меркушин В.И., Фомичев Ю.К.* Историческое сознание: опыт социологического исследования // Вопросы истории. — 1989. — № 6.

14. *Казанский А.А.* Будущее вчерашнего дня: культурно-историческая традиция в системе массовой информации // Человек и культурно-историческая традиция. Сборник науч. трудов. — Тверь, 1991.
15. *Кон И.С.* Молодежь // Большая советская энциклопедия. 3-е изд. Т.16.
16. *Кононенко Б.И.* Культурология в терминах, понятиях, именах. Справочное учебное пособие. — М.: “Щит-М”, 1999. — 406 с.
17. Конституційні основи української держави у світлі програмових засад гетьманського руху// <http://uncp.soskin.info/print.php?pokaz=606>.
18. *Кормер В.Ф.* О карнавализации как генезисе “двойного сознания” // Вопросы философии. — 1991. — №1.
19. *Кравченко А.И.* Культурология: словарь. — М.: Академ. проект, — 2000. — 617 с.
20. *Культурология XX век.* Словарь. — Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997. — 640с.
21. *Леонтьев А.Н.* Человек и культура // Наука и человечество. — М., 1963.
22. *Лисовский В.Т.* Методология и методика изучения идеалов и жизненных планов молодежи. Автореф. канд. дис. — Л., 1968.
23. *Лосев А.Ф.* Мифология: Философская энциклопедия. — Т.3. — М., 1964.
24. *Маркарян Э.* Традиционалогия как наука о законах трансформационных циклов жизненного опыта людей // Alma Mater. — 2000. — № 3.
25. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология// Соч. 2-е изд. Т.3.
26. *Мид М.* Культура и мир детства. — М., 1989.
27. *Михайлюк О.В.* Культурно-цінісний підхід та об’єктивність історичного пізнання (про обґрунтування культурної самобутності засобами історичної науки) // Грані. — 1999. — №1(3).
28. *Молодежь России: социальное развитие/ Редколл.: В.И. Чупров (отв. ред.) и др.* — М., 1992.
29. *Надольний І.* Історична свідомість// Соціальна філософія. Короткий енциклопедичний словник. — К., 1997.
30. *Новикова Л.Г., Овсянников А.А. Ротман Д.Г.* Стереотипы исторического самосознания// СОЦИС. — 1989. — № 5.
31. *Панько Д.* Маніфест українського фундаменталізму // <http://www.geocities.com/nspilka/library/manifest.html>
32. *Самиев А.* Генезис и развитие исторического сознания. — Душанбе: Дониш, 1988. — 122 с.
33. *Социология молодежи: Учебник / Под ред. В.Т. Лисовского.* — СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. — 460 с.
34. *Спиркин А.Г.* Человек, культура, традиция // Традиции в истории культуры. Сб. статей/ Отв. Ред. В.А. Карпушин. — М., 1978.

35. *Ткаченко О.* Проблема мовної стійкості та її джерела// Людина і політика. – 2000. – № 3 (8).

36. *Эпштейн А.И., Тростановский Ж.С. Метельский С.М.* Эпоха и исторические взгляды политического деятеля// Молодежь в реформировании общества (пути, методы, средства воспитания). – Харьков – Москва, 1993.

ПОЛІТИЧНЕ ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ТА СТАБІЛІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ СИСТЕМ ХХ СТОЛІТТЯ

Дана стаття є певною спробою дослідження ролі політичної освіти в функціонуванні різних політичних систем. Але тут торкнемося переважно демократичних типів політичних систем, які формувалися в історично близький період до сьогодення, а тому мають безпосередній зв'язок з нашим часом, а інколи певним чином зберігають свої риси і в сучасних суспільствах.

При цьому головна увага буде приділена питанням вивчення досвіду політичної соціалізації освітніми засобами в умовах перехідного суспільства і дослідженню шляхів оптимізації процесу поширення політичного знання в умовах розбудови демократичних політичних систем. С цією метою здійснюється аналіз досвіду вжитку освітніх систем в суспільствах, які змогли подолати тоталітарні форми і накопичили досвід застосування політико-дидактичних засобів у зміцненні демократичних засад свого історичного і сучасного розвитку. При цьому основну увагу буде приділено досвіду таких країн як США та ФРН, які мають відмінний, але дуже важливий досвід розвитку системи політичної освіти. Безумовно, цей цінний досвід є надзвичайно актуальним для нашого суспільства, яке здійснює перехід до демократичного влаштування.

Слід зазначити, що на межі новітньої доби людство виявило здатність до реального втілення таких феноменів, як тоталітарні та розвинуті форми представницької демократії. В значній частині держав Заходу демократія поступово перетворювалася на переважаючу форму організації політичного життя. Але на цьому етапі свого розвитку демократія отримала риси, які відрізняли її як від античних зразків, так і від філософського ідеалу. Саме ці відмінності спричинили масштабні дискусії серед вченого люду щодо трансформацій демократії, які тривають і сьогодні. Деякі вчені взагалі заперечували саме демократичний характер політичного процесу на Заході. Слід відзначити, що підставою критики перехідних демократичних процесів була їх декоративність без залучення

в політичний процес громадян як творців і гарантів даної системи. З цього приводу Ален Турен писав: “Демократія є постійним зусиллям по створенню сфери громадянського стану та забезпеченню того, щоб приватні переконання та групова належність могли збігтися та з’єднатися в ній, в атмосфері взаємної поваги” [1,15].

В той же час залучення громадян, наділених індивідуальними правами, в політичний процес наштовхувалося на їх нездатність творити демократичне співтовариство в силу недоліків в характері політичної культури. В цьому зв’язку спочатку в практиці, а пізніше і в теорії демократичного процесу велика увага почала приділятися політичній освіті та громадянському вихованню як важливим чинникам політичної соціалізації та формування і підтримки системи.

З цього приводу американський філософ Джон Дьюї висловив думку про те, що теорію і практику демократичного устрою громадяни повинні отримувати вже в школі. “Відомо, що демократія немислима без освіти. Цей факт можна поверхово пояснити тим, що обраний народом уряд не досягне успіху, якщо виборці, якими він керує, не матимуть освіти. У демократичному суспільстві, що не визнає принципу примусової влади, мають панувати добровільна відданість і зацікавленість, а вони виникають лише завдяки освіті. Проте існує глибше пояснення. Демократія – це більше, ніж форма уряду, це, насамперед, спосіб співжиття, форма спільного досвіду. Збільшення кількості осіб, які беруть участь у певній справі й через це мусять співвідносити власні дії з діями інших людей і зважати на дії інших людей, розпочинаючи і спрямовуючи власні дії, еквівалентне руйнації тих класових, расових і національно-територіальних бар’єрів, які не давали людям можливість повністю усвідомити значення своєї діяльності” [2, 57].

У своїй роботі “Демократія та освіта” Дж. Дьюї виділив два елементи, які є типовими для демократичних режимів. Першим елементом виступає зростання кількості та варіантів перетину спільних інтересів, які ведуть до осмислення взаємного інтересу як фактору соціального контролю. Другим елементом називається вільна взаємодія соціальних груп, соціальна значущість яких неодмінно призводить до змін та постійної переоцінки соціальних звичок.

Освіта, як і культура в цілому, виступає у Дж. Дьюї як можливість розширити та вточнити межі індивідуального розуміння. Освіта, таким чином, трактується як розширення контексту. Іншими словами, демократія як форма організації соціального життя, на його думку, базується на плюралізмі інтересів та досвіді.

Демократична політична система характеризується толерантним ставленням до різних політичних поглядів, переконань, визнанням опозиції. Найважливішою політичною цінністю є громадські права і свободи. Оскільки в демократичних суспільствах громадяни є вільними у виборі брати чи не брати участь у політиці, то реальна політична активність є середньою. При цьому більшість членів суспільства внутрішньо готові до політичної участі.

Як ніколи в умовах зростаючої індивідуалізації суспільного життя керівництво держав, які йшли шляхом демократичних перетворень, були стурбовані цілісністю існуючих систем та єдністю соціумів в межах їх політичних кордонів. Скоріше, на противагу процесу усвідомлення соціальних ролей індивідами, державні інституції намагаються в цей час загострити увагу на питаннях єдності нації, закликаючи до патріотизму, громадянськості, незважаючи на реальні соціальні, професійні та географічні відмінності.

Суспільство вимушене підкорятися правилам, які встановлюється державою в силу того, що воно має як базову цінність прихильність політичному порядку. Самуель Хантінгтон у своїй роботі "Політичний порядок в суспільствах, які трансформуються", посиляючись на оцінки Уолтера Ліппмана щодо розвитку політичного процесу в США, вказує, що "найбільшою потребою для тих, хто живе в спільноті, є потреба в тому, щоб останні були керовані, самокеровані, якщо це можливо, добре керовані, якщо пощастить, але в будь-якому випадку керовані" [3, 66]. Таким чином, демократична система як сукупність демократичної держави, демократичного суспільства і демократичної особистості у своєму існуванні занепокоєна проблемами цілісності системи і розвитку, тобто досягнення більш високого рівня соціально-економічного розвитку на основі соціальної та політичної стабільності і консенсусу з приводу законності цієї системи і правомірності її політичної стратегії. А це на

базовому рівні забезпечується політичною освітою та вихованням громадян. Сфера освіти — це галузь формування нових парадигм мислення та поведінки, джерело інноваційного розвитку.

Свідомий чи стихійний інтерес до феномена демократичної освіти був далеко не випадковим. Цілі напрямки політичної соціології і політичної психології намагалися виробити відповідний універсалізму “людини політичної” підхід, який пояснює його поведінку і мотивацію участі в демократичному процесі.

Теоретичну основу відповідного процесу в реальному політичному процесі заклали відомі мислителі періоду новітньої доби (Е. Даунс, М. Олсон, Г. Саймон, П. Лазарсфельд, Р. Петнем, А. Пшеворський та ін.). Безумовною їх заслугою стало глибоке вивчення проблем цілеспрямованої політичної соціалізації і постановка проблеми громадянина як найважливішого фактора демократичної політики [4].

Однак, на думку автора статті, вивчаючи проблеми одержання політичної інформації громадянином демократичного суспільства, автори випустили таку базову властивість прилучення до демократичної політики, як політична освіта, яка починається ще в дитячому віці. Саме вона згодом дає можливість громадянину класифікувати селективну інформацію про політичний процес і відповідно займати ту чи іншу позицію. У цьому зв'язку більш повно розглядає механізм включення громадянина в демократичний процес концепція політичної культури.

Досліджуючи доводи, наведені в класичній роботі Габріеля Алмонда і Сіднея Верби “Громадянська культура і стабільність демократії”, зокрема, А. Скерроу виділив наступні відмінності політичної культури демократичних країн від інших: знання про політичну систему, демократію, про те, як ця демократія працює; визнання значимості впливу пересічного громадянина на політику держави; безумовне визнання партиципації громадянина; почуття внутрішньої свободи; готовність до політичного співробітництва з іншими громадянами; гордість за демократичний устрій; довіра до демократичних інститутів; нарешті, “інтерес до політики, рівень знання змісту і розуміння сутності політики уряду і політичних процесів” [5, 163]. Саме ці відмітні риси сучасної

демократичної політичної культури йдуть своїми коренями в ґрунт політичної освіти і громадянського виховання. Втім, існували й особливості в середині кожної національної політичної культури, пов'язані з так званими “трьома хвилями демократизації”.

Варто помітити, що в рамках “першої хвилі” початкова спроба будувати політичну освіту на безжиттєвих онтологічних схемах і піднесених ідеалах, в ході розвитку суспільства і політичних відносин, все більше суперечила реальним політичним процесам ХХ століття. Більш життєздатними показали себе функціональні завдання політичної освіти.

Так, перші американські підручники з “основ громадянства” вийшли в світ, коли метою політичної освіти стала національна єдність країни. Стійкій і систематичній підготовці емігрантів до життя в американському суспільстві сприяло те, що в неї була включена програма діяльності Академії політичних наук (1880), журналу “Вісник політичних наук” (1886), Американської асоціації суспільних наук (1865), які з іманентних науці причин сприяли виникненню і розвитку ряду предметів політичного навчання. Політична освіта в Сполучених Штатах Америки з початку свого зародження мала деякі відмінні ознаки, які пов'язані з особливостями їх політичного розвитку.

По-перше, в силу того, що США — єдина наддержава, яка відноситься, за класифікацією Р. Даля, до “старих демократій”, що не відчували серйозної зовнішньої чи внутрішньої погрози насильницької зміни політичної системи протягом більше 200 років, сформувалася стійка позиція, яка поділялася урядом і громадськими організаціями відносно важливості навчання демократії, громадянськості не тільки для молодих, але і для старих демократичних держав. Тому що “демократія — тендітний організм, який вимагає безстрокової підтримки і піклування” [6, 1-2].

По-друге, положення демократичної наддержави визначає для США позицію “демократичного наставника” для держав, які покінчили з тоталітаризмом чи іншими формами недемократичного правління. Особливо в цій позиції США зміцнилися після Другої світової війни, коли, наприклад, у Німеччині в комплекс заходів денацифікації входила і програма реєдукації і, більше того, військова адміністрація США

створювала своєрідні інкубатори для саморозвитку демократичної, громадянської освіти. Як приклад, можна згадати відкриття в травні 1948 року в Західному Берліні “Вільного університету”, де сьогодні тільки на факультеті політології навчається близько 6 тисяч студентів — потенційних носіїв громадянської освіти [7].

Подібні програми відпрацьовувалися в наступні роки для країн-неофітів демократичного процесу. Свідчення тому — активне видання і поширення матеріалів, подібних “Навчанню демократії” чи “Стратегії навчання основам демократії”, де не тільки пропонується власний досвід, але й акумулюється урахування національних особливостей громадянського навчання і виховання в “нових демократіях”.

По-третє, при домінуванні в змісті громадянської освіти синтезу власної американської історії, особливостей свого політико-правового механізму і специфіки американської демократії федеральний уряд не виступив єдиним суб’єктом політичної освіти. Так, в 1987 році уряд штату Каліфорнія виступив з ініціативою підвищення ролі теорії й історії демократії та підвищення, в цілому, рівня викладання історії і суспільних наук у початковій і середній школах [8, 5-6]. Свідченням того, що американська політична дидактика не страждає снобізмом, є перенесення коста-ріканської програми “Діти голосують” в освітньо-виховну практику штату Арізона (95% початкових і середніх шкіл). Причому вплив на загальнодемократичний процес даної програми був таким, що вона “виявилася єдиною причиною — за заявою 3% дорослих виборців, — за якою вони взяли участь в останніх виборах” [8, 6]. Успіх у штаті Арізона дозволив розгорнути програму в масштабі всієї країни.

Особливу роль у політичній освіті грають приватні і громадські організації, такі як “Центр громадянської освіти”, відомий своїм ефективним співробітництвом з урядом США. Саме йому належить розробка міждисциплінарної програми “Civitis”, створення збірника “Національні критерії громадянського суспільства і керування”, проведення разом з міністерством освіти США конкурсу “Ми, народ...”, у якому могли брати участь тільки цілі класи, на краще знання Конституції і Білля про права. Йому належить і видання доступних у методичному відношенні підручників, як, наприклад,

“With Liberty and Justice for All” (Ca., 1991). Громадська організація “Фонд Клоузап” у 1985 р. провела загальнонаціональну олімпіаду “Бути громадянином”.

Необхідно віддати належне організаційним зусиллям правозахисної організації “The House of freedom”, величезній ролі, яку виконують не тільки для США, але і для нової Європи Американська федерація вчителів і її проект “Навчання демократії”, Центр освіти для демократії й ін. З політико-освітніми програмами виступають окремі університети – “Мічиганська програма політичного лідерства”, громадські організації, наприклад, Сьєрра Клуб, що має понад 60 відділень з захисту і порятунку природи як на території США, так і за її межами [9]. Міжнародна просвітительська діяльність для демократії і стабільності у світі знайома українським громадським організаціям і об’єднанням.

До сказаного слід додати, що не тільки об’єктивні умови американської демократичної системи, але і роль політичної науки, у якій американці, безперечно, займають лідируючі позиції, вирішальним чином впливають на рівень політичної освіти, на демократичний процес у США і в усьому світі. Не слід забувати і про те, що на саму політичну дидактику у величезному ступені вплинули відкриття американських вчених у таких важливих галузях, як політична культура, політична соціалізація, партиципація й ін.

Зрозуміло, висловлені короткі зауваження лише частково відображають ситуацію у становленні та розвитку політичної освіти в Сполучених Штатах Америки і може створити лише деяку схему. Самі американці досить критично оцінюють положення в цій сфері освіти. Однак саме американський історичний досвід багато в чому став основою подальших кроків світового співтовариства в удосконаленні системи цілеспрямованої політичної соціалізації, формування громадянської політичної культури в багатьох демократичних державах світу.

В преамбулі Загальної Декларації прав людини, яка була прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю у 1948 році, наголошується, “щоб кожна людина і кожна структура суспільства, постійно враховуючи положення Декларації, прагнули шляхом проведення просвітницької та освітньої діяльності сприяти поважанню цих прав та свобод” [10, 3].

В 1978 році до справи розвитку громадянської освіти свій внесок зробила Рада Європи в особі свого вищого політичного органу – Комітету Міністрів, який прийняв Резолюцію R (78) 41 “Про навчання правам людини”, де рекомендувалося вводити навчання правам і основним свободам людини в систему освіти, заохочувати дослідження в галузі прав людини, навчати правам людини державних службовців [11].

У 1985 році Комітет Міністрів Ради Європи підтвердив принципи своєї попередньої резолюції, прийнявши Рекомендації за № R (85) 7 “Про викладання та вивчення прав людини в школах”, де конкретно були визначені навички, які мають набуватися в процесі освіти з прав людини, та знання, які повинні бути включені до змісту [12].

Додаток до Рекомендації під назвою “Пропозиції стосовно викладання та навчання прав людини в школах” містить шість головних розділів: права людини в навчальному плані школи, знання та навички, що мають набуватися в процесі вивчення прав людини, клімат школи, підготовка вчителів, міжнародний день з прав людини. Так, зокрема, в розділі “Права людини в навчальному плані школи” наголошується, що усвідомлення та реалізація прав людини є важливим елементом підготовки молоді до життя в демократичному та плюралістичному суспільстві. Це є частиною соціальної та політичної освіти і залучає міжкультурне та міжнародне розуміння. Діти мають оволодівати поняттями з освіти прав людини в ранньому віці. Наприклад, набуття вмінь ненасильницького вирішення конфліктних ситуацій та формування поваги до інших мають відбуватися в дошкільному віці та в початковій школі [12].

У 1997 році Парламентська асамблея Ради Європи приймає Рекомендації за № 1346 “Про Освіту з прав людини”, де констатується, що, “на жаль, в деяких державах рівень культури в сфері прав людини все ще низький, відсутнє справжнє розуміння прав людини, ситуація з правами людини в Європі незадовільна” [12] і тому необхідно вживати подальших дій в цьому аспекті.

Тема формування “європейської свідомості”, “громадянина Європи” знаходить своє відображення та є характерною для змісту і спрямованості шкільного навчання взагалі і громадянської освіти зокрема в Західній Європі.

В країнах Східної Європи склалися інші політичні й соціальні умови, що впливають на підходи до громадянської і політичної освіти. Але загальні тенденції і логіка їх суспільного розвитку відбуваються у напрямку сприйняття тих цінностей, які відповідають глобальній ідеї європейської спільноти щодо створення загальноєвропейського освітнього простору.

Отже, глобальна стратегія громадянської і політичної освіти, що включає мету, принципи, формування змісту, методи та форми, розроблені та продовжують вдосконалюватися на міжнародному рівні і в Європі – це, передусім, на рівні Ради Європи.

В той же час зміст та форми громадянської і політичної освіти в кожній окремій країні обумовлюються певною мірою системою цінностей, які суспільство вважає за необхідне передавати підростаючому поколінню.

Необхідність створення системи політичної освіти була усвідомлена німцями після Другої світової війни, коли було необхідно вирішити завдання будівництва нового соціально-політичного організму. В його основі лежало збагнення злочинів націонал-соціалістського режиму. Історія політичної освіти відображає проблеми громадського життя і неоднозначність оцінки “темного” періоду минулого Німеччини.

Обидві частини Німеччини пройшли різними шляхами усвідомлення новітнього історичного досвіду і витягу з нього уроків. На сході країни, де комуністичний уряд за підтримки радянських окупаційних військ у короткий термін знищив політичні залишки колишнього режиму, вже наприкінці 40-х років було оголошено про завершення денацифікації і перехід до будівництва “першого на німецькій землі соціалістичної держави робітників і селян”. Обставини глибинного історичного і духовного плану, які привели у свій час до перемоги Гітлера, не були враховані.

Інакше і складніше протікав процес подолання й осмислення минулого у ФРН. Тут не відразу була усвідомлена важливість постійної роботи в галузі політичного виховання, і спочатку вона проводилася з ініціативи окупаційних військ західних держав, які прагнули відвернути німців від ідеї “особливого шляху”, яка стала у свій час основою фашистської ідеології, і затвердити в суспільній свідомості демократичні

цінності. Вони повинні були сприйматися не стільки як основи державного устрою, скільки як фундамент громадського життя в цілому. Саме суспільний вимір історії, а не державне чи національне стало однією з головних ідей освітньої політики західних союзників.

В 1952 році в ФРН був створений спеціальний державний орган, який займався пропагандою демократії через політичну освіту. Спочатку він звався “Федеральний центр на службі батьківщині”, а потім був перейменований у “Федеральний центр політичної освіти”.

Вже в 1954 році у кожній із західнонімецьких земель відкрилися і свої центри політичної освіти, головним завданням яких, з огляду на бідність демократичної традиції, було “подолання минулого”. Втім, це завдання і сьогодні не скасовано. Ефект боротьби з нацистською спадщиною засобами політичної освіти оцінюється по-різному, але в тому економічному стані, в якому знаходилася післявоєнна Німеччина, навіть вихід перших підручників (найчастіше обсягом ледве більше 100 сторінок і на поганому папері), брошур, журналів для вчителів — це дуже високий внесок у формування демократичної політичної культури.

Порівняльний аналіз країн “другої хвилі демократизації” показує, що Німеччина була і залишається в питаннях сприяння демократичному ладу засобами політичної освіти безперечним лідером не лише серед нових демократій, але і старих.

Цікавим для України є досвід Німеччини у визначенні пріоритетних завдань системи політичної освіти. Зокрема, серед найважливіших завдань на етапі її становлення було поширення об’єктивних історичних знань, які до цього фальсифікувалися пропагандою. Це своєрідне лікування суспільства за допомогою засвоєння реальної історії вважалося важливим засобом подолання тоталітарних стереотипів у свідомості громадян.

Не менш важливими завданнями у цій сфері було поширення знань про механізми функціонування демократії та форми самоорганізації громадян. Їх мета полягала у збудженні політичної активності людей, їх свідомої участі в демократичному керуванні державою, стимулюванні феномену так званого громадянського суспільства. З цим завданням

тісно було пов'язане питання поширення інформації про зарубіжні країни, перш за все європейські. Діяльність у цьому напрямку давала можливість поступово долати в свідомості громадян синдром “виключності”, вірогідність регенерації реваншистських настроїв та виховувати нагальне почуття спільності європейського дому.

До цього слід додати, що вказані завдання не залишалися незмінними. В ході зміни поколінь та суспільних проблем виникали нові орієнтири системи політичної освіти. Зокрема, актуальними для німецького суспільства з часом стали питання ефективних засобів подолання в демократичних утвореннях конфліктів їх регулювання. Ще пізніше на передній план постали питання охорони оточуючого середовища, жіночого руху, допомоги слабко розвинутим країнам, імміграції та інші. Таким чином, на досвіді Німеччини можна бачити, що тематика політичного просвітництва весь час актуалізується, але при цьому зберігається головна її спрямованість — сприяння поширенню серед населення розуміння особливостей політичного життя, готовності до участі в ньому та зміцнення демократичної свідомості.

До зазначеного слід додати, що система політичної освіти в Німеччині, як і в багатьох інших демократичних державах, завжди особливу увагу приділяла молоді і так званим мультиплікаторам, тобто тим, хто використовує отримані знання для їх подальшого поширення і від кого багато в чому залежить формування громадської думки (вихователі, вчителі, викладачі, журналісти, вчені, працівники системи освіти дорослого населення, а на Сході це ще й керівники і політики різного рівня).

Такий підхід створює ефект “сніжного кому”. При цьому система політичної освіти в цій державі завжди була відкритою та доступною для кожного громадянина, який виявляв зацікавленість у підвищенні своєї громадянської та політичної культури.

Зрозуміло, кожна з посттоталітарних чи поставторитарних країн більшою чи меншою мірою, в різний термін і з різними зусиллями, одночасно з будівництвом демократії переборювала і буде переборювати індоктринацію по-своєму. Важливо те, що накопичений досвід дозволяє нам слідом за першопрохідниками зробити це швидше, а врахування

політичної культури і політичної традиції власної країни – ефективніше.

Підводячи підсумок становлення нової системи політичної освіти в суспільствах, які успішно долали пережитки тоталітарних режимів, варто зазначити, що політична освіта в ХХ столітті стала найважливішим фактором конструювання і підтримки таких масових систем, як демократія. Вона ж було покликана зіграти одну з найважливіших ролей у демократичному транзиті в умовах другої і третьої хвиль демократизації. В сучасних демократичних спільнотах продовжують діяти могутні і досить ефективні системи політичної освіти.

Завершуючи статтю, відзначимо нові тенденції в політичній освіті Заходу. В їх констатації варто виходити з того, що сьогодні політичний світ незвично ускладнився, а політична свідомість як потенційний сукупний носій консервативного початку в суспільстві, як і раніше, віддає перевагу прийняттю традиційних політичних інститутів і політичних процесів. З великими труднощами сприймаються принципово нові політичні реалії, будь то політичні групи, що сформувалися чи вийшли на передній план політики у процесі модернізації, нові конфлікти і т.д.

Зрозуміло, що ці тенденції підсилюються політичною освітою, але щоб уникнути чисто політосвітньої функції, необхідне ретельніше проробляти проблеми, насамперед, самою політичною наукою, і лише після цього здійснювати вихід у політичну дидактику і практику політичної освіти з урахуванням нових реалій.

До числа найбільш актуальних проблем відносяться: розробка політичних і соціальних аспектів природно-наукового і технічного прогресу – біотехнологія, інформатика, автоматизація, екологія, європейське співробітництво і міжкультурна освіта, політичні компоненти професійної освіти, політична освіта для іммігрантів, розвиток діалогу між соціальними групами і віковими когортами, історико-політична освіта як зв'язок між вітчизняною і європейською, наприклад, політичною культурою і традиціями тощо. Це і є значною мірою політична освіта, яка націлена на те, щоб підготувати суспільство ХХІ століття і його громадянина до нових вимог.

Таким чином, мету політичної освіти в зарубіжних країнах стали визначати на рівні подвійної перспективи — суспільства та індивіду. З погляду суспільства політична і громадянська освіта мають гармонізувати соціалізацію кожної людини і передати їй знання, правила і цінності, необхідні для життя в демократичному суспільстві. При цьому наголошується, що акцент необхідно робити на формуванні громадянської культури учня.

Що ж стосується індивіда, то акцент має робитися на знанні громадянських прав та обов'язків, на механізмі захисту окремої людини і меншин, на необхідності дотримання громадянських норм і правил, на проблемах свободи та ін.

Сьогодні ми розглядаємо ХХ століття як час, коли ідеї і практика демократії стали надбанням широких народних мас, оскільки на сьогоднішній день понад 40% населення земної кулі живуть в умовах демократичного суспільства чи знаходяться в стані демократичного транзиту. Але при цьому варто пам'ятати, що до 20-х років ХХ ст. з 51 незалежної держави всього лише 10 повною мірою можна було віднести до демократій, за класифікацією Р.А. Даля.

Слід зазначити і той немаловажний факт, що ХХ сторіччя було не тільки епохою конструювання демократичної системи, але ще і століттям безпрецедентного протистояння двох глобальних політичних феноменів — демократії і тоталітаризму. Політологи нараховують понад 50 випадків поразок демократії в цьому сторіччі тільки в результаті внутрішніх переворотів, серед них найбільш криваві і масштабні за своїм впливом на світовий політичний процес катастрофи відбулися в Італії, Німеччині, Іспанії, Греції, Туреччині, Чилі, Аргентині. Тому не випадково, що до числа проблем, пов'язаних зі збереженням демократії — ключового питання політики, відноситься і демократична політична освіта, яка дає не тільки можливість громадянам орієнтуватися в політичному світі, бути повноправними учасниками демократичного політичного процесу, але й охоронцями та трансляторами демократичних цінностей.

Змагання демократичної і тоталітарної альтернатив у конструюванні нового вигляду політичного світу, у кінцевому рахунку, було змаганням з приводу ефективності політичного управління суспільством, місця суспільства й особистості в

цих системах. Цілий ряд дослідників, серед яких І. Ільїн, С. Хантінгтон, А. Турен, Г. Маркузе, навіть виділяли як критерій у розходженні даних систем не ідеологічні чинники, а обсяг, ступінь управління. Це, на погляд автора, було продиктовано історико-соціальним контекстом виникнення і розвитку якісно нових систем у ХХ сторіччі.

Література

1. Турэн А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. — М.: Научный мир, 1998. — 458 с.
2. Dewey J. Democracy and education. — New York: Macmillan, 1963.
3. Власть и демократия: зарубежные ученые о политической науке. — М. — 1992. — 534 с.
4. Политическая наука: новые направления / Р. Гудин, Х.-Д. Клинге-мани / Ред. русского перевода Е.Б. Шестопал. М., 1999. Гл. 8. Политическое поведение: общие проблемы. Э.Г. Карминес, Р. Хак-фельд. — С. 346 — 362.
5. Рукавишников В.О., Халман Л., Эстер П. Политические культуры и социальные изменения. Международные сравнения. — М., 1998. — 644 с.
6. Гендел Метью, Финн Честер Е. Обучение демократии // Материалы о свободе. — №2. — 1995. — С. 1-2
7. Das OSI. Studienfuhrer fur den Fachbereich Politische Wissenschaft. Berlin, 1994. 261 s.
8. Baacke Dieter, Sander Uve. Jugendkulturen und politische Kultur // Politische Sozialisation und Individualisierung: Perspektiven und Chancen politischer Bildung / W. Heitmeyer; J. Jacobi. Weinheim; Munchen: Juventa-Verl., 1991. 276s.
9. Пик М. Как спасти ваши города и местности рядом с вами: Руководство Сьерра Клуба по организации общественных действий в защиту окружающей среды. — М.: Олимп, 1995. — 224 с.
10. Загальна Декларація прав людини. — К.: Українська Правнича Фундація, 1995. — 12 с.
11. Texts of the committee of ministers Resolution (78)41 on "The Teaching of Human Rights" adopted by the Committee of Ministeries on 25 October 1978.
12. Strasbourg, 1984. Recommendation No. R(85)7 on "Teaching and Learning about Human Rights in Schools" adopted by the Committee of Ministeries on 14 May 1985.

СУЧАСНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК СИСТЕМНЕ ЯВИЩЕ: ТЕНДЕНЦІЇ, ФАКТОРИ, ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ

Сучасний міжнародний тероризм як вкрай небезпечне для цивілізованого людства соціально-політичне явище стає сьогодні впливовим чинником дезорганізації світового порядку, в якому боротьба за існування й розвиток у жорстких умовах глобалізованого світу все більше посилюється. Про це переконливо свідчать останні події у світі – безпрецедентна за своєю зухвалістю бесланська трагедія, підриви в Арабській Республіці Єгипет, у Лондоні, відповідальність за які взяло на себе мало відоме раніше угруповання “Аль-Каїда” в Європі. Як державна відповідь, що негайно пролунала на протидію терактам у Великобританії, – проголошення урядом цієї країни збільшення обсягу державних коштів на боротьбу з міжнародним тероризмом. Отже, чергові фінансові витрати, силові заходи та ін. А чи будуть вони виправданими, якщо причини залишаються проігнорованими?

Сьогодні стає всі більш очевидним, що основна тенденція цих та інших терористичних актів, – їх системний характер, який виявляється в темпах зростання, рівні організованості, матеріально-технічному та фінансовому забезпеченні, транснаціональному масштабі терористичної діяльності, рівні трагічності наслідків, розширенні соціальної бази, кількості жертв, у характері та обсязі цілей.

Проблема тероризму в історико-політичному розумінні цього соціального явища (кримінально-правовому, економічному, цивілізаційному та деяких специфічних контекстах, насамперед, прикладних і функціональних вимірах) все більше стає предметом досліджень зарубіжних та вітчизняних науковців, серед них: С.Хантінгтон, Б. Хоффман, З.Бжезинський, Ю.Антонян, В.Вітюк, С.Ілларіонов, В.Антипенко, В.Вознюк, В.Глушков, В.Ємельянов, Б. Канцелярук, Д. Козлов, В.Крутов, О.Лановенко, В.Ліпкан, П.Пригунов та ін. Досліджуючи окремі аспекти “основних дестабілізуючих факторів світового розвитку початку ХХІ століття, якими є екстремізм і тероризм” [3, 3], фахівці поступово торують дослідний

шлях до комплексного аналізу цього небезпечного явища, що сьогодні вже не має чітко вираженого політичного обличчя, а набуває статусу системно-соціального.

Однак, як зазначає переважна більшість авторів, “проблеми тероризму в силовий спосіб не були розв’язані; і сьогодні, як ніколи, актуалізувалась потреба пошуку адекватної антитерористичної парадигми” [2, 12]. Зокрема, З.Бжезинський визнає, “щоб ряди терористів не поповнювалися знову й знову, необхідна зважена політична стратегія, покликана послабити весь комплекс політичних і культурних факторів, що сприяють тероризмові” [1, 49]. Дійсно, визначні політичні лідери – в особі Генерального секретаря ООН Кофі Аннана, верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики і безпеки Хав’ера Солани, а також провідні фахівці з антитерору визнають той достовірний факт, що подолати тероризм війсьними, силовими діями фактично неможливо. Проте досі без відповіді залишається питання про те, що конкретно міжнародне співтовариство може протиставити цьому вселенському злу.

Проблема ускладнюється міфологізацією терористичної політики, особливо по відношенню до тих блоків і держав, які впливають на світовий порядок.

На рубежі історичних епох завжди модифікуються державні інтереси, потреби, цінності, особливо на тлі боротьби за енергоресурси і ринки збуту. Відбувається також соціальний злам одних традицій та зростання могутності інших, домінуючих на міжнародній арені. Нерідко увага масової свідомості відволікається на зовнішні причини, які начебто перешкоджають гармонійному функціонуванню внутрішньої системи.

Одночасно в умовах політики подвійних стандартів спостерігається розбалансування відносин гармонізації, а також повноважень і функцій, які покликані забезпечувати антитерористичні завдання, мотивації, орієнтації. Через це, спираючись винятково на каральні та силові методи, міжнародне співтовариство при розробці заходів антитерору уникає дослідних знань із методології, теорії і практики функціональних систем.

Обстоюючи переконання в тому, що міжнародний тероризм – це складне моральне, ідеологічне, політичне явище,

яке визначає проблему комплексної саморегуляції світового громадянського розвитку, вважаю за доцільне поглибити методологію дослідження цього загрозливого для всього людства явища. Одночасно пізнавальну увагу доцільно зосередити, з одного боку, на індикаторах, причинах та факторах, що спричиняють до його появи, а з іншого — приділити ключове значення концепції терористичної системи (блокової, державної, правової, функціональної). Дослідження у цьому напрямку дозволяє визначити стрижневі підходи до розробки дієздатного комплексу превентивних заходів, спрямованих на зниження рівня потенційних загроз глобального і локального рівнів.

Це завдання передбачає „наукову діагностику” живильного середовища екстремізму та тероризму в контексті забезпечення безпеки державної системи, в якій конфліктні процеси здебільшого є діалектично та логічно пов’язаними. Реалізація цієї мети можлива на основі інноваційного підходу до системної протидії загрозам міжнародної та національної безпеки.

З цих причин дослідний кругозір зосереджується довкола світоглядної думки про те, що “реально забезпечити національну безпеку в нових умовах глобалізаційних перетворень можна лише шляхом об’єднання зусиль державних і громадських інститутів суспільства”[6, 111].

На підставі цієї точки зору пропонується ексклюзивний комплекс науково-технологічних, зовнішньополітичних, організаційно-правових, соціально-економічних, громадянських, інформаційних, гуманітарно-культурологічних та освітніх заходів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку цивілізованого суспільства шляхом гармонізації інтересів, потреб і цінностей його громадян, подолання причин, що зумовлюють поширення ідеології і практики тероризму. Такий комплексний підхід покладено в основу розробленої Моделі Національної програми протидії тероризму та екстремізму [5], яка була запропонована для обговорення й ухвалена на Другому міжнародному антитерористичному форумі “Сучасна Україна в умовах нових загроз (тероризм та екстремізм)” у травні 2005 року та дістала підтримку Комітету з питань національної безпеки й оборони Верховної Ради України.

Серед різноманітних соціальних процесів, які детермінують широкі масштаби застосування насильства, в тому числі у формі тероризму, варто назвати прогресуюче загострення соціально-економічної диференціації й нерівності в різних країнах і регіонах світу; подальше наростання дисбалансу інтересів, потреб та цінностей між державами і народами; все більше поширення тенденцій диктату й подвійних стандартів у практиці міжнародних відносин; становлення національного й релігійного екстремізму як політичного чинника міжнародного життя; зниження рівня контролю за доступом до новітніх технологій виробництва зброї масового ураження; посилення інформаційно-психологічної агресії проти населення й урядів країн світу; загострення процесів духовної деградації суспільства.

Динаміка названих та інших руйнівних тенденцій набула системного характеру, що впливає на трансформацію міжнародного тероризму, його зміст і організацію, стратегію й тактику.

Тероризм у сучасних умовах далеко переступив кордони окремих держав та ідеологічних обмежень. І як це не прикро, але потрібно визнати справедливність прогнозів, що в найближче десятиліття він посилить свої геополітичні позиції. Слід очікувати розширення спектру форм прояву й методів здійснення терористичних актів, ескалації смертоносних технологій.

За орієнтовними даними, на сьогоднішній день у більш ніж 70 країнах налічується понад 1000 груп і організацій, що застосовують у своїй діяльності терористичні методи. Тільки у 2003 році було здійснено 208 актів міжнародного тероризму. Окреслилася визначальна для сучасного тероризму тенденція – прагнення до здійснення акцій, які спричиняють до численних людських жертв і завдають значних економічних і морально-психологічних збитків. Підтверджується це й тактикою проведення терактів, що передбачають вибір об'єкту й часу найбільшого скупчення людей. Наприклад, серія вибухів, що прогрімилі 7 липня 2005 року в метро та автобусах Лондона в годину пік, були розраховані на те, щоб шляхом впливу на людський фактор підірвати стійкість системи національної безпеки Великобританії. А підриви поблизу Маніли (620 км на південь), які сталися під

час проведення різдвяного ярмарку, мали на меті створення на території Філіппін незалежної мусульманської держави.

Міжнародний тероризм як динамічна система, що постійно розгалужується, нині вже переслідує великомасштабні цілі, до числа яких слід віднести спроби дезорганізації державного управління, дестабілізації військово-політичної обстановки в регіоні, знищення паливно-енергетичних ресурсів, примус до відмови від фундаментальних демократичних цінностей. Прикладом цього є події в Іспанії і Франції, що дестабілізуюче вплинули як на внутрішню, так і на зовнішню політику названих держав.

Можна визнати, що тероризм нині набув статусу самостійного механізму потужної системи, що самовідтворюється, вдосконалюючись. Вона володіє потужними людськими, технологічними, фінансовими, інформаційними та іншими можливостями. Приклади Афганістану, Таджикистану, Косово, Чечні, Північної Африки, Туреччини, Філіппін, Близького Сходу, Єгипту наочно свідчать, що міжнародний тероризм здатний вести диверсійно-терористичні війни, брати участь у масштабних збройних конфліктах, тим самим перетворюючись на серйозний фактор ініціювання й формування вогнищ військової небезпеки й ситуативної мілітаризації в конфліктних регіонах.

На сьогодні різні регіони світу охоплені розгалуженою мережею підпілля, складів зброї, інфраструктур, що їх забезпечують. Тероризм перетворився в досить прибутковий бізнес із розвиненим “ринком праці” і капіталовкладень, зі своїми правилами й мораллю. Так, за деякими оцінками, щорічний бюджет сімейного бізнесу “терористичної імперії” Усами Бен Ладена, представлений, між іншим, і в Західній Європі, коливається у розмірах від 20 до 50 млрд. дол.

Саме тероризм найчастіше стає детонатором сучасних міжетнічних і міжрелігійних конфліктів. Спостерігається небезпечна тенденція використання фактора “міжнародного тероризму” для реалізації політики “керованої напруженості” у зонах етнокультурних і міжконфесійних контактів. Одна із ключових складових цього сценарію — створення й нав’язування міфу про глобальний конфлікт між Ісламом і Православ’ям.

Невипадково останнім часом набули поширення вирази “ісламський фундаменталізм”, “ісламський екстремізм”, “іс-

ламська загроза”. Така постановка питання сама по собі несе помилкове тлумачення і має небезпечну тенденцію підміни понять.

Спроби ототожнення тероризму й духовної течії у контексті теорії С. Хантінгтона про зіткнення цивілізацій несуть у собі заздалегідь деструктивний характер. Такі непродумані, провокаційні висловлювання, укорінюючись у свідомості людей, породжують ворожість і підозрілість до представників мусульманства.

На такому благодатному ґрунті релігійної конфронтації виростає ісламофобія, що, подібно бомбі уповільненої дії, здатна розколоти світ і підірвати стабільність будь-якого суспільства.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити узагальнюючий висновок: сучасний міжнародний тероризм, об’єднуючи ідеології вкрай радикальних течій, культивує насильство й знецінює людське життя як найвищу цінність. Він являє собою складне системно-соціальне явище, яке формується на міжнаціональних зв’язках терористичних угруповань як однієї, так і різних країн, а також за участю представників окремих держав. Системність міжнародного тероризму є визначальною його рисою і передбачає:

- обов’язкове формування відповідної ідеологічної оболонки;
- організованість;
- професіоналізм;
- наявність інфраструктури забезпечення й відтворення терористичного потенціалу (фінансового, матеріально-технічного, бойового, пропагандистського, кадрового та ін.).

Принципово важливим є те, що превенція міжнародному тероризму повинна передбачати комплексну протидію й буде мати перспективу лише в тому разі, коли відповідатиме справжньому статусові даного явища як системно-соціального. А отже, необхідною є така продуктивна система самоорганізації різних рівнів суспільства, яка забезпечить формування внутрішніх і зовнішніх умов для активної протидії поширенню ідеології тероризму в контексті забезпечення безпеки соціальної системи як такої.

Наша держава, яка є частиною глобалізованого світу, як і інші індустріально розвинені країни, зазнає впливу загроз

і викликів нового часу. Україна, виконуючи взяті на себе зобов'язання відповідно до Статуту ООН і ряду договорів, є учасником всіх міжнародних конвенцій і протоколів, що регулюють різні аспекти боротьби з тероризмом.

З іншого боку, як активний учасник антитерористичної коаліції і надійний партнер ООН у забезпеченні миротворчих і гуманітарних операцій у різних регіонах світу, в тому числі в Іраку, Україна не може бути гарантовано захищена від проникнення представників терористичних організацій і поширення ідеології тероризму.

Нинішній етап суспільного розвитку України, на тлі непростой соціально-економічної ситуації, супроводжується деструктивними тенденціями в політичній та соціально-економічній сферах, які несуть у собі заряд теророгенності. Насамперед, це стосується прогресуючої розбіжності за рівнем доходів населення, криміналізації всіх сфер суспільного життя, напруженості релігійних суперечок, штучного роздування етнорегіональних протиріч. Підігрівання таких настроїв – це шлях до сепаратизму, насильства й екстремізму, що, як показує світова практика, створює ґрунт для інтервенції міжнародного тероризму.

Ознакою сучасного життя в Україні стали вибухи та підпалення з метою залякування, замовні вбивства, захоплення заручників задля викупу та інші прояви терористичного характеру. Причини цього криються у площині, передусім, недосконалості економічно-правових відносин, стану захисту прав українського громадянина, всюдозволеності в інформаційному просторі, руйнуванні соціокультурних норм та ін. Саме в такій атмосфері визрівають стереотипи примату насильства, руйнуються критерії гуманізму та моральності.

У цьому зв'язку неважко передбачати, що означало б, зокрема, втягування в конфлікт населення Криму, у тому числі представників кримського мусульманства, ряд громад якого перебуває під впливом такої радикальної течії ісламу, як ваххабізм, що фактично є ідеологічною основою діяльності міжнародних терористичних організацій.

В Україні питома вага ісламу серед інших релігій відносно невисока. Згідно з останніми даними Державного комітету у справах релігій, у числі більш ніж 26 тис. релігійних громад у країні налічується 450 мусульманських, більшість яких (329)

перебуває в Криму. Рік у рік число громад і віруючих ісламу помітно зростає, у тому числі за рахунок мусульман-українців. Крім того, за інформацією Держкомнаціміграції, за станом на кінець 2004 року, тільки офіційний статус біженців у нашої державі мали 3 тис. чоловік, 80% з них прибули із країн ісламського світу.

Здійснені за роки незалежності протиправні акти, які були кваліфіковані як терористичні, дають підставу говорити про те, що в Україні немає проявів системного тероризму, визначальні риси якого зазначені вище. Однак наявність як внутрішніх, так і зовнішніх чинників (зокрема наша участь у миротворчих операціях по всьому світу), свідчить про існування передумов для терористичних атак, що являє загрозу політичній стабільності держави й безпеці громадян.

Сучасні процеси глобалізації диктують потребу принципово нової ефективної системи регуляції суспільних відносин, а світовий досвід протидії міжнародному тероризму в умовах нових викликів диктує необхідність переосмислення філософії сучасної системи міжнародної й національної безпеки. Мова йде, насамперед, про нові принципи її формування на базі державних (силових) і суспільних (гуманітарних) компонентів.

Логіка такого підходу визначається ставленням до сучасного тероризму як до явища, причини якого криються в руйнівних тенденціях системного характеру, що відповідно вимагає системного регулювання суспільного розвитку для їхнього подолання.

Конкретним кроком на цьому шляху повинна стати Національна програма протидії тероризму й екстремізму, в основу розробки якої може бути покладена Модель Національної програми протидії тероризму й екстремізму, її мета полягає в тому, щоб сформулювати зовнішні і внутрішні умови для активної протидії тероризму й екстремізму на принципово новій концептуальній основі — шляхом об'єднання зусиль державних і громадянських інститутів суспільства. Розглянемо деякі з основних аспектів даної Моделі.

Однією з найважливіших, на думку її авторів, є громадянська складова, що підкреслює провідну роль громадянського суспільства в протидії екстремізму й тероризму. Сама ідея громадянського суспільства ще не стала реальністю і не

зрозуміла повною мірою як для влади, так і для громадян України. Однак система національної безпеки будь-якої держави може бути ефективною тільки в умовах активної позиції громадянських інституцій суспільства. Тому модернізація інститутів міжнародної й національної безпеки, необхідність якої продиктована масштабною ескалацією міжнародного тероризму, можлива лише на основі потужної соціальної підтримки. Для цього необхідні пошук і впровадження нових форм об'єднання й координації зусиль державних інститутів, неурядових і громадських організацій в інтересах формування діючих механізмів цивільного контролю у плані забезпечення в Україні міжнародних стандартів дотримання прав і свобод людини й громадянина; висування цивільних ініціатив по виробленню й реалізації інформаційно-суспільних технологій, спрямованих на скорочення соціальної бази тероризму й екстремізму, утвердження в соціумі активної позиції неприйняття цих явищ у будь-яких формах і проявах.

Основою системної регуляції суспільних відносин у протидії поширенню ідеології екстремізму й тероризму є, насамперед, наука, освіта й культура, адже “міжнародний тероризм — це не стільки військова, скільки ідеологічна соціальна й моральна сила. Тому потрібно вести битву за “серця й свідомість”, де вирішальну роль буде відігравати пропаганда цінностей, ідеалів, ідей” (4, 558). Ось чому в Моделі Національної програми протидії тероризму й екстремізму особливе місце відведене гуманітарно-культурологічному й освітньо-просвітницькому аспектам.

У цьому зв'язку пропонується розвиток практики відкритого соціального діалогу й конструктивного підходу до розв'язання суперечок, гармонізації інтересів шляхом продуманих економічних, правових і соціальних методів; підтримка й координація ініціатив, спрямованих на утвердження “інституту народної дипломатії” і самоорганізації по широкому колу соціально-економічних і гуманітарних напрямків у міжнародному й внутрішньодержавному форматах; формування моделі духовно-ціннісного паритету етнічних, релігійних, соціокультурних спільнот різних регіонів країни; вироблення принципів захисту й зміцнення духовного й інтелектуального здоров'я нації, утвердження парадигми патріотизму й конструктивного модусу буття.

Формування нової системи національної освіти ХХІ століття, націленої на всебічний розвиток особистості, виховання толерантного ставлення до духовних традицій різних народів і утвердження пріоритету високих загальнолюдських цінностей повинно стати домінуючим компонентом майбутньої Національної програми. Через виховання у підростаючого покоління неприйняття культу насильства, через реалізацію гуманітарно-освітніх програм стане можливим протистояти поширенню людиноненавистницької ідеології тероризму. Важлива складова освіти — прищеплення громадянам свідомого практичного ставлення до проблем суспільної й особистої безпеки, а також розробка і впровадження програми інформаційно-психологічної безпеки.

Підводячи підсумки сказаному, хотілося б підкреслити, що запропонований автором новий концептуальний підхід до дослідження тероризму як системного явища й система заходів, викладених у Моделі Національної програми протидії тероризму й екстремізму, — це спроба пошуку нових нестандартних підходів до осмислення явища тероризму й розробки нової моделі соціальних перетворень, націлених на подолання насильницьких стереотипів у суспільних відносинах. Час вимагає перегляду концептуальних основ побудови системи національної безпеки на основі нових механізмів, якими повинні стати соціокультурний і гуманітарно-освітній. Саме такий підхід є перспективним і актуальним з огляду на загрозу глобального тероризму для всього людства.

Література:

1. Бжезинський З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство/ Пер. с англ. — М.: Междунар. отношения, 2004.
2. Вознюк В.С. Міжнародний тероризм в сучасних глобалізаційних стратегіях: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04.// Ін-т світ. економ і міжнар. віднос. НАНУ,— К., 2005.
3. ХХІ век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности. Монография./ Под ред. О.П. Лановенко,— К.: Стилос, 2004.
4. Илларионов С.И. Террор и антитеррор в современном мироустройстве.— М.: ООО “РИЦ “ПРОФЗКО”, 2003.
5. Концептуальний проект. Модель Національної програми протидії тероризму й екстремізму / В.С. Горбатюк, М.Г. Гуцало, В.В. Титов, А.С. Шаповалов. — К.: МАЕ, 2005.

---

6. *Крутов В.В.* Протидія міжнародному тероризму як системно-соціальна складова національної безпеки України // Стратегічна панорама, 2003, № 2.— С. 108-113.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТРЕФОРМИ І ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2006 РОКУ

Проблеми, які пов'язані з існуванням та функціонуванням українських партій в політичній системі суспільства, набувають особливого значення напередодні впровадження в життя політичної реформи та пропорційних виборів у Верховну Раду в наступному році. Партійна проблематика певним чином відображена в значній кількості вітчизняних наукових досліджень [1]. Але це відображення було обмеженим низкою обставин. Річ в тому, що в Україні, як і в інших державах СНД, попередня влада в значній мірі використовувала авторитарні форми правління, притаманні країнам “традиційної”, “несталого”, “неутвердженої” демократії [2]. Такі форми „демократії” не давали можливості вітчизняним політологам об'єктивно висвітлювати політичні процеси в країні і відверто аналізувати питання невідповідності місця і ролі українських політичних партій у житті суспільства світовим демократичним стандартам.

Підготовка до парламентських виборів в Україні в березні 2006 року і реалізація політичної реформи, що наближається, проти якої виступає певна частина українських “демократів”, ставлять багато запитань, пов'язаних з партійною проблематикою. Всі, у кого є неупереджена думка з цього питання, добре розуміють, що те, що в Україні називається політичними партіями, досить віддалено вписується в зміст цього поняття. Таке “м'яке” визначення українського партійного феномена детермінується низкою обставин. Перш за все, це причини історичні. Україна, здобувши незалежність, одержала з радянського минулого історичний багаж лише однієї партії, ім'я якої було КПРС. Її досвід був суттєво неприйнятний в нових умовах як її демократичними та антидемократичними опонентами, так і її прямими спадкоємцями і продовжувачами. Приклад КПУ яскраво показує, як цей досвід негативно позначився на її партійній еволюції, хоча за формальними ознаками вона якнайповніше відповідає так званому класичному партійному стандарту. Втім, і КПРС

була зразком партійної класики, хоча в дуже специфічному її розумінні. Це була класична монопартія в умовах авторитарної соціальної системи, яка підміняла собою практично всю політичну систему суспільства, всі її інститути. Через це єдиною альтернативою задекларованого переходу від авторитаризму до демократії міг бути лише партійний плюралізм та відповідне будівництво багатопартійної партійної системи в межах палітри “ліві – центр – праві”. Така партійна конфігурація давала широкий простір для вписування в цю палітру як різних “лівих”, так і “правих” партій, залишаючи для влади “центр” як сферу, всередині якої можна було спокійно створювати провладні партії і управляти функціонуванням партійної системи в цілому. Ситуації сприяло те, що “ліві” і “праві” партії, створивши у ставленні одна до одної непримиренну опозицію, в ідеологічному плані, наче взаємно нейтралізували себе, ставши в залежність від провладного партійного “центру”, який почав активно в своїх інтересах грати на суперечностях цієї взаємонейтралізації.

Відомо, що в розвинених демократіях політичний “центр” — це не політичне болото, а позиція, яка дозволяє згладжувати політичні крайнощі. В Україні ж, як і в Росії та інших країнах СНД, політичний “центр” став тією сферою, яка дала шанс діючій владі зберігати, в особі окремих амбітних політиків авторитарні форми правління під маскою задекларованих демократичних реформ і реалізації їх зовнішніх формальних ознак.

Численні західні політичні дослідження посткомуністичного переходу країн СНД, досліджуючи цей процес, відзначають, що однією з вагомих причин його проблемності є відсутність так званої демократичної спадщини минулого. Дійсно, в країн СНД, на відміну від їх постсоціалістичних західних сусідів, де демократія була перервана радянськими експериментами, такий досвід відсутній. І будь-які посилення на якийсь досвід демократії в країнах СНД на початку ХХ століття здаються неспроможними. Важливішим у вищезгаданих дослідженнях, на наш погляд, є тривожні вказівки на те, що в країнах СНД під виглядом демократичних перетворень здійснюється специфічний симбіоз авторитаризму і демократії, де остання виступає лише зовнішньою формою прикриття авторитарного за своєю суттю

змісту. Західні політологи-песимісти прямо говорять, що ніякою демократією в цьому процесі і не пахне. Політологи-оптимісти мають лояльніші погляди і вважають цю ситуацію тимчасовою, пов'язаною з труднощами самого поставиторитарного переходу [3]. Стверджується, що сам цей перехід закономірно розтягується в часі і може бути визначений як “транзитний”, “демократія багатоскладних суспільств” та ін. Можливо все це так і є, але тоді виникає питання про те, наскільки все ж таки існуюча ситуація з упровадженням демократії в Україні відповідає тим або іншим загальновизнаним світовим демократичним стандартам. Лише конкретно відповідаючи на це питання з тієї чи іншої проблеми, ми зможемо чітко бачити, наскільки далеко ми відійшли від авторитаризму у бік демократії і як нам діяти, щоб постійно збільшувати цю відстань. Через це ми вважаємо, що аналіз партійної проблематики, пов'язаний із з'ясуванням місця і ролі політичних партій в політичному житті України є одним з таких знакових питань.

Будь-яка політична партія в умовах демократії – це політичний інститут, організація та інструмент боротьби за владу в суспільстві [4]. Політична партія – це посередник між громадянським суспільством і державою, завданням якого є організація їх ефективного взаємозв'язку. Партія повинна мати програму, статут, організацію, в якій є управлінський партійний апарат і регіональні структури. Головною функцією партії є її виборча функція, тобто спроможність партії перемагати на виборах. Все сказане є азами сучасної політології і, відповідно, стандартами демократії. Розглянемо детальніше, наскільки українські партійні реалії їм відповідають.

Формально будь-яка українська політична партія, зареєстрована в Мініюсті (а їх налічується більше сотні), володіє партійними ознаками, але лише для реєстрації, а не для повноцінного функціонування. Партійною ідеологією, яка може привернути потенційних виборців, володіють в Україні тільки вкрай “ліві” і вкрай “праві” партії. Між ними лежить величезне поле квазі- або псевдоідеологій, на яких паразитує значна кількість решти політичних партій, що підтримують центристські позиції з різними варіаціями. Останнє складає сферу теоретичних досліджень партійних ідеологів і найнятих політтехнологів, що витрачають величезний час і гроші

на нікому не потрібну роботу. Справа в тому, що основна маса виборців вже давно загубилася в своєму прагненні розрізняти не тільки відтінки “правого” і “лівого” центру, але і знаходити різницю між “правими” і “лівими” в Україні, які з певного часу періодично співпрацюють один з одним.

Партійні програми в Україні за своєю суттю перетворилися на архівні документи, які, окрім вузького кола фахівців, ніхто не знає і якими ніхто не цікавиться. Вони перетворилися в непотрібний баласт, в партійний атрибут, необхідний тільки для реєстрації партії і не більше. Для реальних виборців “праві” ототожнюються з українськими націоналістами, “ліві” — з прихильниками повернення радянського минулого. При цьому сприйняття як тих так і інших виборцями є, значною мірою, більш емоційним ніж раціональним.

Партійні ідеології центристських партій є абстрактними, в яких перегукуються одні і ті ж загальнолюдські цінності, але різними словами і в різній послідовності. Їх ідеологічна всеїдність і опора на весь народ відразу робить такі ідеології і їх втілення в партійні програми нежиттєздатними.

Багатьох обурює і той факт, що партійні ідеології і цінності не роблять партійних носіїв їх заручниками. Партійне і парламентське життя в Україні дає багато прикладів такої ситуації, пов’язаній з ідеологічною безпринципністю. Закономірним наслідком цього є той факт, що в Україні, за даними соціологічних досліджень, тільки 5–7% виборців довіряють політичним партіям. І це після майже п’ятнадцяти років “бурхливого” партійного життя в країні [5].

Ідеологічні і програмні нісенітничі більшості українських партій обтяжуються проблемами, пов’язаними з відсутністю у них бойових і ефективно діючих регіональних структур. Ті дані, які партії озвучують про кількість їх членів, є за своєю суттю формальними і фіктивними. Методики “збільшення” кількісного зростання членів партії добре відомі фахівцям, але вони нічого не мають спільного з реальністю. В принципі, записати в ту або іншу партію можна все населення України, хоча результат цієї операції буде досить сумнівним. Пригадаємо ту ж КПРС, яка налічувала десятки мільйонів членів. Тому не випадковими є приклади, коли партії, що хваляться своєю чисельністю, збирають на

виборах голосів набагато менше, ніж заявлялася чисельність їх членів. Ні для кого не є секретом, що партійне життя в регіонах країни практично відсутнє. Невелике її пожвавлення відбувається тільки в період виборчих кампаній і то у разі достатнього фінансування партійним центром. Створені на папері і формально діючі регіональні партійні структури не можуть забезпечити виконання партією своєї виборчої функції на місцях. Міжвиборна партійна сплячка не забезпечує створення корпусу професіоналів-партійців, здатних організовувати і проводити виборчу кампанію. Для вирішення цього завдання, як правило, притягуються наймані політтехнологи і фахівці. Якщо це не робиться, то регіональні партійні структури в особі їх бюрократичних управлінських кадрів фактично розкрадають відпущені на вибори партійні засоби або освоюють їх у такий спосіб, який дає нульовий виборчий результат. Все це є наслідком того, що партійні центри традиційно розглядають свої регіональні структури як конячок, покликаних тільки забезпечити на виборах перемогу партійним лідерам. Для регіональних партійних структур вибори — це засіб раз в декілька років, якщо це можливо, заробити.

Ніяких інших стимулів для свого повноцінного функціонування регіональні структури партій практично не мають. У регіонах, як і в центрі, партійне життя стимулює невелика група людей в особі місцевих партійних керівників, та і то, якщо на це відпускаються засоби зверху. Ці особи систематично відправляють звіти про свою “величезну” роботу в партійний центр, товпляться в місцевих держадміністраціях, періодично беруть участь в засіданнях “круглих” столів, які ці адміністрації організовують, поздоровляють населення через ЗМІ з тим або іншим святом. Словом, роблять той мінімум операцій, які покликані переконати місцевих виборців, що регіональні структури партій ще живі. Якщо за українськими мірками говорити про реальне партійне життя, то воно, звичайно, функціонує виключно в столиці країни. Її специфікою є те, що столичні партійні центри фактично підміняють своєю діяльністю партійне життя в країні. Тому рядові виборці в будь-якому куточку України можуть детально ознайомитися з нею виключно на центральних каналах телебачення. При цьому слід уточнити, що

вказане знайомство стосується не партії в цілому, а тільки її лідера, або декількох лідерів, якщо партія виявиться здатною на їх відтворення. Не секрет, що основна маса українських партій створювалася “зверху” під якусь конкретну політичну особу, з метою надати їй необхідної політичної ваги і антуражу. Особливо це стосується, так званих, “партій влади”, різниця між якими визначається прізвиськом їх лідера. Мета і завдання, які діюча влада ставила в цьому процесі, цілком зрозумілі. Це створення цілої серії центристських партій “кишенькового” типу, за допомогою яких влада могла б ефективно управляти законодавчим органом держави, одночасно демонструючи успіхи українського партійного плюралізму, як доказ успішного розвитку демократії в країні. Саме за допомогою такої схеми колишньої (за своєю суттю авторитарної) влади вдавалося, використовуючи важелі владного тиску, створювати вигляд утворення в парламенті коаліційної “більшості” і використовувати його для вирішення своїх інтересів.

Політичні партії України в своїй переважній більшості — це партії “лідера” або “лідерів”. Вони повною мірою відповідають відомому радянському афоризму “Партія і Ленін — близнюки-брати”, правда, за відсутності партійного близнюка в дійсності. Але це аж ніяк не заважає партійним лідерам постійно робити ті або інші заяви від імені своєї партії, або діяти таким способом, що викликає дуже часто здивування і замішання у членів партії, які щиро вірять в свої партійні ідеали. Лідери політичних партій України в своїй діяльності керуються перефразованим принципом Людовика XIV — “Партія — це я”, і ніякі політичні події не можуть цей принцип змінити. Як приклад, можна привести ситуацію з лідером КПУ, нищівна поразка якого на минулих президентських виборах нічого не змінила в його статусі. Лідерська партійна диктатура стала візитною картою української партійної системи, яка має зовсім мало спільного з демократичними уявленнями про неї. Тому, на наш погляд, колишні переконання на КПУ, як на партію ідеологічного типу, пішли в минуле. Партійна ідеологія перестала бути базовою основою не лише комуністів, але і всіх партій, що проголошують свою ліву орієнтацію. Подібна трансформація торкнулася і націонал-демократичних партій “правого тол-

ку”. Тому повною мірою можна говорити про універсальність цієї тенденції в політичному житті країни, де політична боротьба ведеться не між партіями, а між окремими політиками, які “приватизували” партійне ім’я і використовують його для досягнення своїх політичних, і не тільки політичних, амбіцій і цілей.

Слід визнати, що партійний бізнес — це досить дороге заняття, і мізерні партійні внески не можуть компенсувати заняття ним. Тому значна частина українських партій опинилася в економічній і, відповідно, політичній залежності від своїх спонсорів — фінансово-промислових угруповань і кланів. Саме лобіюванню їх інтересів політичні партії надають серйозної уваги в процесі своєї законотворчої діяльності в парламенті. Цілком зрозуміло, що на одних ідеях не може існувати жодна партія, і фінансові ресурси роблять значний вплив на їх функціонування. Негативним моментом є не те, що партії — це важливий інструмент лобіювання, а те, що цей процес в Україні є, на відміну від всіх розвинених країн, незаконним, тобто по суті справи — кримінальним [6].

Наявність слабких, недієздатних, “стагнаційних” за своєю суттю партій в Україні — це результат свідомої і цілеспрямованої політики влади протягом тривалого періоду. Після придбання країною незалежності її схильність до авторитарних методів правління, що прикривається демократичною фразеологією, привела до пустопорожнього партійного плюралізму, який не став базисом політичної системи суспільства. На наш погляд, саме змова партійних політиків з владою закріпила в Конституції 1996 року в статті 36 те положення партій в країні, яке суперечить базовим принципам демократії. Переважна більшість західних політологів вважає, що партії створили демократію і що партії — це організації та інструмент в боротьбі за політичну владу в суспільстві [7; 8]. Українська Конституція дозволяє політичним партіям лише виражати політичну волю народу і брати участь у виборах [9]. Будь-які претензії партій до влади були конституційно заблоковані. Ті 50% місць в парламенті, які партії почали отримувати на парламентських виборах, починаючи з 1998 року, з’явилися, по суті, об’єктом управління і маніпулювання з боку діючої влади. Остання могла за рахунок владних важелів об’єднувати свої “кишенькові” партії в

“більшість” і підсилювати її за рахунок “незалежних” мажоритарщиків. Тих, хто відмовлявся, як правило, не виявлялося. Спроможним мажоритарщикам не хотілося ризикувати своїм бізнесом. Саме тому 225 мажоритарщиків дуже швидко після виборів виявлялися у складі тих або інших парламентських партійних фракцій, вигідних для влади.

Пропустивши частково на законодавчу гілку влади політичні партії і активно управляючи ними, колишній Президент і його адміністрація фактично узурпували виконавчу владу в країні, геть закривши партіям можливість реалізовувати в ній свою повноправну і передбачену демократією участь. Правда, за Конституцією парламент і його фракції формально затверджують кандидатуру глави Кабміну, але після трьох голосувань, якщо Президент не доб’ється свого, він просто може розпустити парламент. Як бачимо, процедура має мало спільного з демократією. Та і про яку демократію можна говорити, якщо сама Конституція писалася під вищого посадовця країни, який на всіх етапах своєї політичної кар’єри постійно виторгував собі все нові й нові повноваження в прагненні реалізувати свої авторитарні амбіції.

Блокування виконавчої влади Президентом і його адміністрацією з метою недопущення в її сферу політичних партій супроводжувалося створенням міфів для обивателів, що в країні існують “слабкі партії”, а тому виконавча влада повинна будуватися на основі “безпартійних професіоналів” [8]. Останнє не означало, звичайно, що в кабінети влади приходили тільки безпартійні. Там постійно було багато і партійних бюрократів, але у виконавчу владу вони йшли реалізовувати виключно свої особисті амбіції та інтереси, але не партійні.

Початок проведення політичної реформи і прийдешні вибори до парламенту за пропорційною (партійною) системою — це потенційно перспективний крок на шляху демократизації країни. Головне полягає в тому, щоб цей процес став системним. Тільки в цьому випадку він може дати запланований позитивний ефект.

Не викликає сумнівів, що сам Закон про політреформи є досить сирим і можна багато і довго сперечатися про його окремі моменти. Тут важливішим є сам основний принцип

політреформи — передача партіям і парламенту України основних владних функцій в країні, тобто перехід до парламентсько-президентської республіки.

Не викликає сумнівів і те, що перші труднощі, з якими зіткнеться політреформа і пропорційні вибори до парламенту — це відсутність в Україні впливових боєздатних політичних партій, які повинні з'явитися не просто “атрибутом”, а фундаментом новостворюваної політичної системи суспільства. На наш погляд, вирішення цього непростого завдання повинне йти за декількома напрямками. По-перше, створення сильних і впливових партій — це не автоматичний процес, який буде обумовлений початком реалізації політреформи. Слід визнати, що багато партійних лідерів “карликових” і неієздатних партій цілком влаштовує та ситуація, в якій вони існують. Живучи в самозамкнутому, ілюзорному світі своїх політичних амбіцій, вони постійно симулюють свою нікому не потрібну активність на політичному Олімпі, їм цього цілком вистачає. Для них партійне керівництво стало способом життя, і втрата його подібна самогубству. Тому сама постановка питання про злиття слабких партій в сильну несе для них серйозну загрозу втрати своєї політичної особи. Не слід забувати, що ці слабенькі партії подекуди мають свої такі ж кволі регіональні структури з не менш амбітними керівниками. Тому спроба будь-якого об'єднувального процесу, як в центрі, так і на місцях, загрожує серйозними розбираннями виключно з одного питання: “Хто буде головним?”.

Лікувати це серйозне партійне захворювання за принципом самолікування безрезультатно. Необхідним є створення таких об'єктивних умов, які повинні “затиснути” слабкі партії в об'єднувальні процеси незалежно від їх амбіцій та ілюзій. Зробити це можна, наприклад, комплексом таких заходів: а) підняти планку необхідної чисельності членів партій до 50—70 тисяч; б) заборонити політичним партіям блокуватися під час виборчих кампаній; в) підняти планку прохідного процентного бар'єру до парламенту; г) розробити систему пільг і привілеїв чисельним політичним партіям з боку держави (часткове бюджетне фінансування, пріоритетний доступ в ЗМІ та ін.). Головна мета тут одна. Не руйнуючи партійного плюралізму, перекрити дорогу “карликовим”

партіям в їх претензіях пролізти до парламенту і управляти країною, представляючи невідомо чиї інтереси. Лідери таких партій і в цьому випадку мають шанс політичного довголіття, перетворившись не в партійних, а в публічних політиків, за наявності відповідних здібностей, прагнень і засобів.

Наступним важливим моментом в процесі створення сильних і впливових партій в країні є необхідність перенесення акценту в їх діяльності з київських центральних партійних офісів на свої регіональні структури. Ми вже відзначали, що дані партійні структури фактично виконують в регіонах формальні представницькі функції партійних центрів, симулюючи видимість партійної роботи. Цілком зрозуміло, що в нинішній ситуації тільки вимоги закону про необхідність партіям мати свої місцеві структури ледве підтримують існування останніх. На наш погляд, якби ця вимога закону була знята, то місцеві партійні структури зникли б миттєво. Політреформа, мабуть, повинна докорінно змінити цю ситуацію, але знову ж таки не автоматично. Сила сталої традиції діяти тільки в межах київської партійної системи може звести нанівець будь-які спроби створення дійсно всеукраїнських (у масштабах всієї країни) сильних і впливових політичних партій. В той же час, якщо політреформа допускає наявність таких партій, які перемогли на виборах, дає їм виняткове право формувати владу в Україні, то це повною мірою стосується всіх органів державної влади, у тому числі і в регіонах. Причому, це формування повинне здійснюватися виключно за принципом партійного представництва.

На наш погляд, дана схема формування вертикалі державної виконавчої влади повинна зняти не тільки суперечності із законодавчою владою в країні, але і вдихнути життя в діяльність регіональних партійних структур. Саме це і дозволить життєздатним партіям мати вплив і авторитет в суспільстві. У партій в регіонах можуть нарешті з'явитися реальні стимули для активізації своєї діяльності та шляху вирішення проблем кар'єрного зростання місцевих партійних функціонерів. Це означає, що будь-яка партія, яка реально розраховує на перемогу і робить все можливе, щоб досягти її на виборах, може вести паралельно планомірну і цілеспрямовану роботу з формування корпусу професіоналів-

управлінців, тобто того резерву, який може претендувати на державні владні пости в регіоні у разі перемоги на виборах. Цілком зрозуміло, що, беручи безпосередню участь в цьому процесі призначення, партії беруть на себе і всю повноту відповідальності за його результат. Все це, без сумнівів, стимулює притік в чисельні політичні партії людей, які пов'язуватимуть з ними перспективи свого кар'єрного зростання і свого бізнесу. У випадку ухвалення Закону про легальне лобювання політичних партій, останні можуть виконати найважливішу функцію легалізації тінювих (кланових) соціальних структур суспільства і промислово-фінансово-політичних угруповань, які ділять між собою простір впливу як в регіонах, так і в центрі. Саме життя примусить ці структури в умовах, що змінилися, почати легальний і законний процес фінансування політичних партій, процес, який повинен бути прозорим, відкритим і піддаватися контролю.

Наявність достатнього регіонального партійного фінансування — це біда практично всіх існуючих політичних партій сьогодні та умова їх активної політичної роботи в майбутньому. Партійне фінансування не повинне збагатити тільки партійну верхівку, як це існує зараз, а повинне стати умовою нормальної і ефективної роботи, перш за все, низових партійних організацій, тих, які повинні вести безпосередню роботу з населенням, виборцями і забезпечувати перемогу на виборах. Партійний бізнес повинен бути поставлений в умови, які зроблять неможливим його існування.

Сильні і впливові політичні партії повинні дістати доступ до ЗМІ, незалежно від того, є вони провладними або опозиційними, як в центрі, так і в регіонах, на умовах рівних можливостей. Це повною мірою повинне стосуватися як державних, так і недержавних ЗМІ, і це необхідно обумовити у відповідному Законі та ліцензіях на право функціонування цих ЗМІ.

Необхідно відкоригувати і Закон “Про політичні партії”, де головним змістовним моментом повинна стати вимога партійної демократизації, відхід від авторитарних форм управління партіями. Будь-яка партія здатна будувати демократію тільки за умови, якщо вона сама є демократичною. Це стосується як механізму функціонування партійної структури, так і її менталітету. Партія, яка претендує на владу,

повинна бути реальною силою з впливовими регіональними лідерами.

Саме регіони повинні делегувати повноваження партійному центру (а не навпаки). Система голосування при виборах керівництва партій і їх регіональних структур повинна бути таємною [8].

Закон про пропорційну виборчу систему голосування до українського парламенту є невід'ємною складовою частиною накресленої до реалізації політреформи. Його спроба відбудеться, як відомо, в березні наступного року. Не маючи зауважень по суті самої пропорційної (партійної) виборчої системи, слід все ж таки визнати обмеженість її можливостей в плані впливу на процес поживавлення діяльності регіональних партійних структур. До появи дійсно сильних і впливових партій в Україні (а цей процес не обіцяє бути швидкоплинним) переважною з'явилася б пропорційна виборча система з преференціями, яка успішно діє в багатьох розвинених демократичних країнах. Головний принцип пропорційної системи виборів тут зберігається, але доповнюється у виборчому бюлетені партійних списків регіонів конкретними кандидатами від партій з цих же регіонів. Сильні партійні регіональні лідери дістають в цьому випадку можливість подальшого політичного зростання і можливість проходження за партійним списком до парламенту.

Не секрет, що пропорційна виборча система створює для тих партій, де відсутні демократичні принципи їх функціонування, де партійне керівництво авторитарними методами вирішує проблеми внутріпартійного життя, можливості зловживань при формуванні єдиного партійного виборчого списку. Керівництво таких партій може безконтрольно такий список формувати, включаючи в нього "потрібних" осіб, що мають зовсім віддалене відношення як до самої партії, та і до її програмних цінностей і установок. Такий "партійний бізнес" може бути зведений до створення пропорційної шкали вартості того або іншого місця в партійному списку, залежно від його початку і подальшого продажу цих місць. Відомо, що в Росії навіть КПРФ обвинувачували в цих гріхах, і вони не були надуманими. Це ще раз говорить про те, що без добре продуманої і узаконеної бази фінансування політичних партій України, процес їх будівництва і функціону-

вання може набувати потворних форм, що мають мало спільного з демократією.

Завершуючи розгляд заявленої теми статті, відзначимо, що:

- в Україні нині відсутні сильні і впливові політичні партії, які є реальною політичною силою, здатною претендувати на владу в країні;

- поява вказаних партій – це складний і багатогранний процес, в якому політреформа і пропорційна виборча система не можуть автоматично розв’язати всіх проблем партійного будівництва, які відповідають демократичним стандартам;

- створення сильних і впливових партій в Україні вимагає подальшої розробки законодавчої бази їх функціонування, бажання і волі політичної еліти країни створити таку партійну систему, яка повинна стати реальним фундаментом політичної системи суспільства, здатної забезпечити не уявний, а реальний рух шляхом демократичних перетворень.

- трансформація політичних партій вимагає зміни ментальності суспільства у ставленні до місця і ролі партій в ньому.

Література

1. *Бабій С.І.* Політичні партії: минуле, сучасність, проблеми правового статусу // Трибуна, 1997. – № 1, 2; *Базовкін Т., Кремінь В.* Партії та громадські об’єднання в Україні. – Київ, 1994. – 220 с.; *Білоус А.О.* Політико-правові системи: Світ і Україна. – К., 1997; *Голобуцький О.П., Криворучко Т.Г., Кулик В.О., Якушик В.М.* Політичні партії України. – К., 1996; *Кулик А.* Посттоталитарные партии в политическом процессе // МЭМО, 1994. – № 2, 3; *Лукаш С.* Політичний плюралізм // Віче, 1997. – № 7; *Малярчук В.* Партії і електорат в Україні і західних демократіях // Нова політика, 1996. – № 6; *Видрин Д.* “Про это” // Зеркало недели, 1999. – 10 апреля; *Міражі і реалії багатопартійності* // Демократична Україна, 1997. – 9 вересня; *Хімченко О.Г.* Політичні партії і пропорційна виборча система // Актуальні проблеми внутрішньої політики, 2005. – № 1.

2. *Лейнхарт А.* Демократия в многокомпонентных обществах. – М., 1997; *Linz J.J., Stepan A.* Problems of Democratic Transitions and Consolidations. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore, 1996; *Мельвиль А.Ю.* Демократические транзиты. – М., 1999; *Przeworski A.* Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. N.Y., 1997.

3. *Bova R.* The Political Dynamics of the Post-Communist Transitions. A Comparative Perspective // “World Politics”, vol.44, №

1, October 1991; *Bunce V.* Comparing East and South // “Journal of Democracy”, vol. 6, № 3, July 1995.

4. *Соловьев А.И.* Политология: Политическая теория, политические технологии. — М., 2003.

5. *Степаненко В.* Коррупцированной страной легко управлять. — <http://n-t.org/tp/br/ks.htm>

6. Партии: реальность и перспективы (о реорганизации партий в Украине. — <http://www.uis.kiev.ua/>

7. *Finer H.* Theory and Practice of Modern Government, Chicago, 1988; *Newmann S.* Modern Political Parties. N.Y., 1989; *Renney A.* Government of Men. Manchester Univ. Press. 1989.

Див.: *Friedrich C.* Constitutional Government and Democracy. States Univ. Press. N. Y. 1983; *Renney A.* Op. cit.

8. Конституція України. — К., 1997.

9. Интервью Ю. Костенко. — <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/462/42463/>

ПРОБЛЕМА УКРАЇНО–ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКІВ У ПРАЦЯХ І.ЛИСЯКА–РУДНИЦЬКОГО

Проблема українсько-польських стосунків була однією з провідних тем у творчості Івана Павловича Лисяка-Рудницького.

На початку 1950-х років І.Лисяк-Рудницький у листі до Богдана Осадчука поділився з своїм планом “написати велику статтю для “Культури” про історіографію українсько-польських взаємин. На засіданні Ліги незалежності Польщі Іван Павлович у вересні 1953 р. виголосив доповідь “Україна і Польща на тлі середньо-східної Європи”. Через декілька років, а саме 9 травня 1959 р., він виступив на конференції, яку проводив Генеральний секретаріат УГВР та видавництво “Пролог” з доповіддю “Польща й Україна”. Розуміючи важливість польсько-українських стосунків, як для минулого, так і для сьогодення вчений обговорює з редактором паризького польськомовного журналу “Культура” можливість проведення в Мюнхені неофіційної конференції про польсько-українські стосунки.

Саме вони стали предметом бесід І.Лисяка-Рудницького з професором Збігневом Бжезінським. І.Лисяк-Рудницький поділився з відомим філософом і політологом про свій план заохочення докторантів та наукових працівників до дослідження історії польсько-українських стосунків міжвоєнного періоду.

Наприкінці 1975 р. Іван Лисяк-Рудницький мав нагоду пожити в Польщі, попрацювати в краківських архівах (його зокрема, цікавили матеріали, пов’язані з історією української політичної думки в Галичині в добу “весни народів” (1848)), а також познайомитись з побутом польського народу, зустрітись з відомими науковцями та творчою інтелігенцією. Враження від перебування в Польщі дали підстави зробити

висновок, що “передумови для польсько-українського наукового й навіть політичного діалогу більш сприятливі, ніж мабуть коли-небудь”.

Варто також зазначити, що Іван Лисяк-Рудницький на замовлення Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в співавторстві з Володимиром Кубійовичем, Олександром Оглобліним та Богданом Кравцівим для “Енциклопедії Українознавства” підготували статті “Поляки на Україні” та “Польща й Україна”.

Перу визначного вченого, професора Альбертського Університету (Канада) належать також три статті, присвячені діяльності поляків-українофілів — церковного-громадського діяча і політичного мислителя Іпполіта Володимира Терлецького, письменника і історика Міхала Чайковського та науковця та викладача Францішека Духінського. Всі ці статті об’єднує проблема польських впливів на розвиток української суспільної думки у ХІХ столітті.

Результатом багаторічної праці І. Лисяка-Рудницького над питанням польсько-українських відносин можна вважати статтю “Польсько-українські взаємини: тягар історії”, яка була надрукована в збірнику матеріалів наукової конференції, присвяченій польсько-українським стосункам (Канада, 1977 р.). На початку статті автор виводить три твердження:

1) польсько-українські взаємовідносини у великій мірі визначили шляхи історичної долі обох народів;

2) незважаючи на численні взаємозбагачення обох народів і численні випадки взаемокорисної співпраці, поляки й українці в минулому не заснували своїх політичних взаємин на задовільних, а тим більше міцних підвалинах. Ця невдача і затяжні польсько-українські конфлікти в їх результаті мали катастрофічні наслідки для обох народів. Польсько-український конфлікт був насправді головною причиною втрати національної свідомості і Україною і Польщею в двох різних епохах — у ХVІІІ і в ХХ ст.;

3) стороною головно відповідальною за минулі невдачі в польсько-українських стосунках є поляки. (“Як правило, сильніша сторона завжди веде перед у визначуванні характеру взаємовідносин між суспільствами. Отже, сильніша сторона несе більшу відповідальність. Історична документація показує несхибно, що Польща від пізнього середньовіччя загалом

була сильніша і більш розвинена, ніж Україна”) [1, 83-84].

Звинувачуючи поляків І. Лисяк-Рудницький, не знімає вини і з українців у відповідальності за катастрофічний розвиток польсько-українських взаємовідносин. Він вважав, що українці, як і поляки допустили багато прорахунків, помилок і прогайнували не одну нагоду до порозуміння.

“Впродовж усього ХІХ і початку ХХ ст., здавалося, — зазначав вчений, — що Польща і Україна є в подібній ситуації, оскільки обидві країни не мали державної самостійності і обидві були під пануванням тих самих чужих держав — Росії та Австрії. Можна було очікувати, що ці спільні обставини будуть сприяти польсько-українській співпраці. Насправді, однак, до польсько-українського порозуміння ніколи не дійшло, принаймні в будь-якому політично істотному значенні. Спорадичні спроби угоди між польськими і українськими групами були цілковито затьмарені глибокою взаємною недовірою і невпинною боротьбою” [1, 92-93].

Однак, схожість між Польщею і Україною обмежувалася лише залежним становищем. А відмінності полягали у суспільній структурі, культурній спадщині, а також в різному трактуванні їх провідними державами світу. Ніхто не заперечував існування окремої польської нації, тоді як царська Росія заперечувала саме існування української національності і трактувала “малоросіян” як племінне відгалуження російської нації. На Заході лише небагато науковців знали про етнічну різницю між українцями і іншими слов’янськими народами. Європейські діячі і широка публіка нічого не знали про українську проблему.

Різниця статусу обох народів мала також і соціологічні причини. Українська національність практично була зведена до селянства. А польську національну справу представляла польська аристократія і землевласницька шляхта. Соціальний чинник ускладнював взаємовідносини між українцями і поляками. Хоча, безумовно, не всі поляки були шляхтичами, а не усі українці були селянами.

Однак, “найбільшою перешкодою польсько-українському порозумінню, — на думку І. Лисяк-Рудницького, — була неспівмірність національно-політичних програм обох сторін у самій своїй основі. Новітня українська політична думка спиралася на поняття етнічної національності та етнічно-

мовних границь. Це не обов'язково означало політичне самостійництво. Більшість українських політичних мислителів і публіцистів ХІХ ст. не виходила поза вимогу культурного самовиявлення та обмеження самоуправління для українського народу в межах існуючих імперій, Росії та Австро-Угорщини. Проте коли українська політична думка засвоїла ідею самостійної державності, вона передбачувала, що майбутня українська держава охопить усі землі, на яких більшість населення говорить українською мовою. Натомість польські політичні ідеології базувалися на концепції історичного легітимізму. Польські патріоти були згодні в тому, що поділи, які поклали край давній Речі Посполитій, були нестерпними актами насильства і грабунку. З цього логічно виникало, що такі патріоти розуміли відродження Польщі як *restitutio ad integrum*, тобто віднову історичної Речі Посполитої і її кордонах з-перед 1772. Українські і польські територіальні претензії були настільки цілковито суперечні, що примирення через будь-який прагматичний компроміс було неможливе” [1, 94].

В історії польсько-українських відносин І. Лисяк-Рудницький особливе місце відводить Галичині. Як відомо, перша конфронтація між поляками та українцями в Галичині відбулася під час революції 1848 р. Події того переломного року виявили несумісність політичних програм обох суспільств. Більшість польських керівників відмовлялася навіть визнати існування української нації. Поляки намагалися зберегти єдність Галичини, яку вони в основному вважали польською територією. Українці ж стояли за поділ провінції по етнічних кордонах, за відділення української Галичини від польської Західної Галичини.

За результатами австро-угорського компромісу 1867 р. політичний контроль над неподіленою Галичиною перейшов до рук поляків і продовжувався аж до розпаду Габсбурзької монархії.

Напруження і гострота польсько-українського конфлікту зростала з року в рік, і умови в Галичині наближалися до стану громадянської війни, — зазначав вчений. В лютому 1914 р. було здійснено реформу крайового статуту Галичини та затверджено закон про вибори до сейму, який частково задовольняв українські вимоги і створював шанс розпочати

новий етап в польсько-українських стосунках. Вибух Першої Світової війни зашкодив здійсненню цих планів. Згодом в Росії вибухнула революція, яка докорінно змінила всі існуючі до цього часу взаємини. І. Лисяк-Рудницький період 1917–1921 рр. у польсько-українських стосунках поділяє на три етапи:

1) національно-культурна автономія польської меншості в Україні в 1917 р.;

2) польсько-українська війна за Східну Галичину в 1918–1919 р.;

3) союз між Польщею Пілсудського та Україною – Петлюри проти Радянської Росії в 1920 р. [1, 98].

Події першого етапу прямо не пов'язані з Галичиною, однак це був позитивний момент в історії польсько-українських взаємин і на ньому варто зупинитися. Центральна Рада – революційний парламент України, – підкреслював І. Лисяк-Рудницький, – намагалися здобути довір'я і підтримку національних меншостей, надаючи їм щедру культурну автономію.

Вперше позиція поляків щодо українців, їх вимог і Центральної Ради чітко була зафіксована на Українському Національному Конгресі. Від Київського Виконавчого Комітету польських організацій в Україні на Конгресі виступив Волошиновський. Він відзначив: “Нова сім'я вільних народів ще не склалась, ще поміж народами царює ворожнеча, ще є багато народів під'яремних, котрі ще тільки ждуть сонця своєї долі. Представниками одного з таких народів ми тут являємось перед вами. Ви тут на вашій землі вже можете сказати ваше вільне непригнічене слово, виявити волю народу. Наше слово на нашій рідній землі ще досі під примусом і під гнітом. Право на нашу повну волю в нашій цілій, сукупній рідній країні, призане російським народом зараз же, як тільки він сам порвав свої довічні пута, котра не для грабежу воює, але бореться щиро за волю” [2, 62].

Важливим моментом першого етапу було включення національних меншостей, в тому числі і поляків, до складу Центральної Ради. Коротко розглянемо хроніку подій.

Впродовж червня-липня в Центральній Раді йшла велика організаційна робота, було створено цілий ряд важливих комісій. Зокрема, 20 червня 1917 р. була створена комісія по

складу Центральної Ради. 28 червня 1917 р. на 5 сесії Центральної Ради доповідач від комісії М. Огородній відзначав, що перед ними стояло два завдання: 1) переглянути нинішній склад Центральної Ради і 2) виробити проект доповнення Ради представниками української нації і національних меншин [2, 138].

Питання співпраці з національними меншостями було порушено і під час створення виконавчого органу влади – Генерального Секретаріату. У процесі обговорення лідер українських есерів М. Ковалевський підкреслив, що “він (Генеральний Секретаріат – Авт.) повинен організувати Україну і довести її до кращого життя. При цьому він підкреслював необхідність “здобувати згоду з іншими народами України” [2, 116-117].

24 червня 1917 р., 5 сесія Центральної Ради визнала бажаним співробітництво неукраїнських демократичних організацій з виконавчими органами Центральної Ради.

Перша Декларація Генерального Секретаріату від 27 червня 1917 р. визначила головні завдання Секретарства міжнаціональних справ. Це, перш за все, об’єднання роботи “всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки та для порозуміння на цих основах з іншими національностями” [2, 159]. Першочерговим завданням Секретарства міжнаціональних справ було скликання з’їзду представників народів і областей Росії, а також якнайшвидше порозуміння з демократією національних меншостей в Україні.

2 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради член УПСР М. Стасюк знову порушив питання про національні меншини. Він зауважив, що представництво національних меншин неодмінно повинно бути з місць, а не лише з одного Києва. Наполягав також на принциповому вирішенні кількості місць для національних меншостей [2, 168]. При цьому М. Ковалевський зауважив: “ми до справи процентового відношення мусимо підходити з іншого боку; ми мусимо мати на увазі фактичне відношення революційних сил на Україні” [2, 168]. Щодо визначення процентної кількості нацменшин у Центральній Раді відбулася дискусія. Від імені фракції УПСР С. Чалий запропонував “виходити з принципу 70% українцям, 20% нацменшинам, 10% соціалістичним партіям” [2, 168].

4 липня 1917 р. Мала Рада ухвалила максимальний відсоток для нацменшостей – 30. Генеральному Секретаріату доручалося розробити план поповнення Ради представниками неукраїнських народів. 13 липня докладно було обговорено питання про необхідність порозуміння і доповнення ради представниками національних меншин. Прийнято постанову, запропоновану фракцією українських есерів: “Вважати дуже бажаним співробітництво неукраїнських демократичних організацій з виконавчими органами Центральної Ради, зазначаючи з задоволенням, що у цих організацій також є таке бажання, і маючи на увазі, що таке співробітництво можливе лише при признанні ними Української Центральної Ради найвищим правомочним органом українського народу” [3].

Перший раз представники національних меншостей, серед них і поляки, взяли участь в засіданні Малої Ради 11 липня. З привітанням виступив голова Центральної Ради М. Грушевський, який відзначив, що “був би щасливий, якби ці моменти, які тут зараз переживаються лишилися назавше найкращими сторінками в історії єднання демократії” [4]. Він висловив думку, що надалі все, що роз’єднувало українців з іншими народами на Україні, зникне і що далі буде не кілька революційних демократів, а одна революційна демократія. “Я буду всіма силами сприяти тому, щоб це об’єднання перетворилося в органічний зв’язок і вірю, що ми твердою ногою стали на шлях до такого єднання” [4] – так закінчив свою промову теоретик української революції. Безумовно, все це стосувалося і поляків та польсько-українських стосунків. Не випадково досить високо оцінював І. Лисяк-Рудницький 1917 рік в історії українсько-польських стосунків.

Участь поляків не обмежувалася лише Центральною Радою. В уряді – Генеральному Секретаріаті було створено Секретаріат (пізніше Міністерство) національних справ з відділом польських справ.

Після проголошення 7 листопада 1917 р. Української Народної Республіки польський відділ секретаріату Міжнаціональних справ став окремим міністерством яке очолив той же Мстислав Міцкевич (представник польського демократичного централу). Міністерство здійснювало керівництво мережею польських шкіл та установ.

Позиція поляків що до українців досить чітко прозвучала на З'їзді Народів. Промовець зазначив, що самокритична Польська держава не буде зазіхати на сусідське добро, а буде жити в добрій злагоді та братерстві з своїми сусідами. Сила народів держиться не багнетами, а братнім порозумінням. Пора уже покінчити раз назавше з розбоями і грабіжництвом народів народами. Від цієї пори кожен народ повинен бути господарем в своїм краю. Де б не жили поляки між іншим народом, то вони завше будуть дбати про добробут того краю і підпирати справедливі змагання того народу, який в більшості живе в даному краю. Так само поляки будуть поводитись на Україні до господарів цього краю — українців — і сподіваються, що ті національні меншості, які живуть на польських землях, будуть платити їм тою ж самою доброзичливістю” [5, 290].

Ставлення українського уряду до освітніх та культурних потреб польської меншості було таке доброзичливе, що “кращого годі собі уявити”. Більшість членів польської меншості ставилися прихильно до національного відродження України і до української державності. Проте соціальне питання викликало тертя. Радикальна соціальна політика Центральної Ради збуджувала побоювання і протести з боку польських власницьких елементів. Поширення аграрних заворушень восени 1917 р. вдарило по польських землевласниках на Правобережній Україні. Тому лише поляки лівої і соціалістичної орієнтації, меншість у своєму власному суспільстві, активно співпрацювали з урядом Центральної ради. Незважаючи на ці труднощі, політика Центральної Ради у відношенні до національних меншостей, — вважав І. Лисяк-Рудницький, — являє собою позитивний епізод в історії польсько-українських взаємин.

Загострення стосунків між поляками і українцями відбулося в січні 1918 р. Під час мирних переговорів у Брест-Литовську українська делегація домогалася включення Холмщини до складу Української Народної республіки. Ця територія була заселена українцями, однак панували там поляки. Володіння Холмщиною, — підкреслював І. Лисяк-Рудницький, — не мало вирішальної ваги для української державності, проте не варто було надіятись, що поляки примиряться із втратою території, яка належала їм понад сто років. Польсь-

ка громадська думка одноголосно засудила Берестейський договір (в якому Польща не брала участі). Досягнення взаєморозуміння у польських стосунках було втрачено.

Поштовхом до польсько-української війни за Східну Галичину став розпад Австро-Угорської імперії восени 1918 року.

1 листопада 1918 р. українці захопили владу у Східній Галичині. 9 листопада 1918 р. Східна Галичина була проголошена Західноукраїнською Республікою. Поляки підняли збройне повстання проти української держави. Бої за Львів зі змінним успіхом тривали до 21 листопада 1918 р. У ніч на 22 листопада українські війська захопили Львів. Даючи оцінку цих подій І. Лисяк-Рудницький приходить до висновку, який є спірним в історичній науці. Він зазначав, що польська агресія проти Східної Галичини означала для України, не тільки звичайну втрату однієї провінції, а “знищення самих підвалин, на яких могла бути збудована самостійна українська держава в добі після першої світової війни” [1, 100].

Третій етап у польсько-українських взаємовідносинах у період революційної боротьби мав тяж трагічні наслідки. 22 квітня 1920 р. Польська Республіка на чолі з Юзефом Пілсудським та Українська Народна Республіка з Симоном Петлюрою підписали у Варшаві договір про альянс, спрямований проти Радянської Росії. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що “польсько-український альянс 1920 року настав у час, коли Україна вже була виснажена після трьох років революції та громадянської війни. Варшавський договір не був партнерством між рівними: він радше встановлював польський протекторат над Україною. На підставі умов договору Петлюра був змушений зректися українських претензій на Східну Галичину й Волинь” [1, 102].

Після “драматичної кампанії”, як її називає І. Лисяк-Рудницький, під час якої спочатку польські та петлюрівські війська захопили Київ, а згодом Червона Армія вступила в Варшаву і було підписано договір. Польща і Радянська Росія Ризьким договором 18 березня 1921 р. досягли компромісу, поділивши Україну (а також Білорусію). Польща отримала Східну Галичину й Волинь.

Проаналізувавши польсько-українські взаємовідносини у період 1917–1921 рр. І. Лисяк-Рудницький приходить до

висновку про існування паралелей у польсько-українських стосунках у XVII – XVIII ст. і XX ст. Ризький договір нагадував Андрусівську угоду 1667 р., оскільки обидва означали поділ України між Росією і Польщею. У XVIII ст. Правобережна Україна була млиновим каменем на шії Речі Посполитої. Це саме можна сказати й про Галичину й Волинь у 20-х і 30-х рр. XX ст. Остаточний результат був також подібний в обох випадках: Польща, яка вперто прагнула віддати західноукраїнські землі вільній Україні, була вкінці змушена передати їх Російській імперії або Радянському Союзові; і сама Польща потрапила під російське панування. Отже, нездатність поляків і українців по-приятельськи розв'язати свої розходження вже двічі спричинила, – наголошував вчений, – знищення України і Польщі і мостила шлях російському тріумфові.

Підсумовуючи, варто зазначити, що україно-польські стосунки були одними із восьми основних проблем, які досліджував Іван Павлович Лисяк-Рудницький. Всі його праці відзначається виваженістю і об'єктивністю. Він вмів розуміти і правильно оцінювати позитивні і негативні моменти в діяльності обох народів. З великою симпатією він відносився до періоду “національно-культурної автономії польської меншості в Україні в 1917 р.”. Його праці про україно-польські стосунки заслуговують на детальне вивчення. Ми зробили в цьому напрямку лише перший крок. Адже Україна і Польща мають сьогодні і очевидно ще матимуть довго у майбутньому спільні політичні, економічні і культурні інтереси. Сподіваймося, – як писав І. Лисяк-Рудницький, – “що ніколи не повторяться давні помилки, за які вже так дорого заплатили і український народ, і польський” [1, 106].

Література

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: “Основи”, 1994.
2. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1.
3. Нова Рада. – 1917. – 15 липня.
4. Народня воля. – 1917. – 12 липня.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1.

З ДОСВІДУ ПІДГОТОВКИ ТА ВИДАННЯ БІОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧ. XXI СТ.)

Видання національних біографічних словників є важливою частиною відродження та розвитку національної культури, оскільки вони розкривають багатовікову історію через діяння своїх славетних співвітчизників, висвітлюють їх внесок у світову культуру. Початком зародження та становлення біографічних досліджень в Україні була середина XIX ст., коли активно розвивалися такі її напрями як історико-біографічні нариси та словниково-біографічні видання. Але будь-які намагання створити Український біографічний словник в той час були приречені на поразку (мається на увазі діяльність на початку 90-х рр. XIX ст. групи під керівництвом В.Б. Антоновича та “Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України”, яка була створена у складі ВУАН (1918–1933 рр.) [1]. Це було зумовлено об’єктивними причинами. У першому випадку – складністю становища української науки в Російській та Австро-Угорській імперіях, її підпорядкованості імперським інтересам, в другому – поразкою УНР, втратою української державності та антиукраїнською політикою радянської влади в 30-х рр. XX ст.

Великим стимулом для наукового та суспільного інтересу до вивчення історії і культури України через призму біографій видатних її діячів стало проголошення незалежності України. У лютому 1993 р. Президією АН України прийнято рішення “Про відновлення дослідження біографій визначних діячів науки, культури, суспільного життя України” і виділено бюджетні кошти для проведення науково-дослідної роботи з метою відновлення у повному обсязі діяльності Постійної комісії УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України на базі ЦНБ ім. В.І. Вернадського (нині – НБУ ім. В.І. Вернадського). З метою реалізації цього рішення у складі Інституту рукопису було створено відділ біографічних досліджень, який згодом (з квітня 1993 р.) став самостійним Інститутом біографічних досліджень ЦНБ

ім. В.І. Вернадського, в рамках якого був розроблений проект концепції “Проблеми створення Українського біографічного словника” [2]. Цю подію, без перебільшення, можна вважати початком становлення вітчизняної біографістики як окремого напрямку історичного дослідження. Основні теоретико-методологічні засади діяльності Інституту знайшли свій розвиток в наступних працях науковців [3].

Одним із напрямів діяльності Інституту є ретроспективне вивчення та узагальнення досвіду підготовки та видання різноманітної літератури біографічного спрямування в Україні, в тому числі тієї, що видавалася в регіонах. На сьогодні в Інституті біографічних досліджень НБУ ім. В.І. Вернадського створено комп’ютерну базу даних “Національна біографістика”, складовими якої є база імен вітчизняних діячів та база джерел української біографістики. Співробітники Інституту підготували та видали перший випуск в започаткованій ними серії “Джерела української біографістики” перший випуск анотованого біобібліографічного покажчика “Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Матеріали до бібліографії (сер. XIX – XX ст.)”. У виданні систематизовано широке коло джерел, що містять біографічну інформацію про діячів історії та культури України з найдавніших часів і до наших днів. У книгу увійшло понад тисячу книжкових видань середини XIX – XX ст., що знаходяться у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. До кожного з них подано анотацію, в якій розкрито зміст, призначення видання, вказано на наявність біографічного матеріалу, його характер (довідка, стаття, біографічний розділ тощо), структуру, а також допоміжного апарату, іконографії тощо із зазначенням шифрів зберігання [4]. Робота над цим виданням та над літературою 2001 – 2004 рр. дала змогу ознайомитися з досвідом підготовки регіональних біографічних досліджень в Україні, визначити їх сучасний стан, та перспективи подальшого розвитку в контексті підготовки багатомногого Українського біографічного словника (далі УБС).

Видання регіональних біографічних словників є необхідним та закономірним етапом роботи над укладанням національного біографічного словника, оскільки створити повноцінний УБС можливо за умови якомога повнішого збору

даних про видатних людей України на регіональному рівні. Історія розвитку біографістики свідчить про сталий інтерес науковців до підготовки та видання праць з регіональної біографістики. Так, ще у 1886 р., П.С. Єфименко у статті “По-требность в биографическом словаре южнорусских деятелей и его программе”, погоджуючись з необхідністю видання біографічних праць, що містять персоналії діячів загальнодержавного значення (в той час загальноросійського), акцентував увагу на відсутності біографічних видань регіонального характеру. Відзначаючи значимість таких видань, запитував: “...не их ли деятельностью, этих скромных, не видных местных деятелей, главным образом создается культура, блестящий фокус которой отражается в центре?” [5]. Його слова актуальні і сьогодні. Адже робота над підготовкою регіональних біографічних видань дасть змогу виявити величезну кількість маловідомих і невідомих раніше діячів загальноукраїнського, регіонального або місцевого значення, які заслуговують на те, щоб бути включеними в національну біографічну енциклопедію українського народу.

Проблема української регіональної біографістики не знайшла належного висвітлення в українській історіографії, не стала предметом спеціального наукового дослідження. Тим не менше, в сер. 90-х рр. ХХ ст., з підвищенням інтересу до біографістики, з’являється ряд публікацій, як монографічного характеру, так і окремих статей, в яких це питання розглядається в контексті розвитку загальних проблем біографістики та історико-біографічних досліджень в Україні [6].

Хронологічно першою працею в царині регіональної біографістики була праця І.О.Левицького “Прикарпатская Русь в XIX віці в біографіях и портретах єи деятелей с увзгляд-ненъем замечательных людей, котрих 1772 р. застав при жизни” (Львів, 1898 – 1901), в якій в алфавітному порядку були подані біографії знаменитих людей Галичини, які зробили значний внесок у розвиток культурного прогресу українських земель. Автор передбачав надрукувати близько 2 тис. біографій у 6-ти томах, кожний з яких мав складатися з 10 випусків. На жаль, брак коштів та тяжка хвороба не дали йому завершити роботу. І.О. Левицькому вдалося випустити лише 4 випуски першого тому, де представлено 21 персоналію на літери “А – Барвінський В.”. Написана на підставі автобіо-

графічних та архівних матеріалів у поєднанні з біобібліографічними довідками та ілюстрована портретами, ця робота і сьогодні є цінним джерелом унікальної інформації про знаменитих людей Прикарпатської Русі.

Перша спроба створення краєзнавчого біографічного словника на Правобережній Україні пов'язана з Полтавщиною. Там на початку ХХ ст. Іван Францевич Павловський видав “Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века” (Полтава, 1912), який містив більше 400 коротких біографій уродженців та діячів губернії — письменників, вчених, художників, композиторів. Особливістю цього видання було те, що автору вдалося зібрати близько 40 автобіографій, які були поміщені у словнику. Через рік І.Ф. Павловський видав “Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века” (Полтава, 1913), де було подано 85 нових біографій, в тому числі 17 автобіографій. Окрім цього, автор вніс доповнення та виправлення до основного тому. На основі цих двох робіт ним же був випущений новий словник — “Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII века” (Полтава, 1914). Це видання складалося з двох частин. У першій — зібрано дані про адміністраторів, як духовних, так і світських, які працювали в губернії з часу її заснування у 1802 р. В другу частину увійшли біографії державних, військових та громадських діячів, благодійників (тих, хто пожертвував значні кошти на благодійні цілі, іменами яких названі школи тощо). Всі видання І.Ф. Павловського вирізнялися розміщенням значної кількості ілюстративного матеріалу, в першу чергу, якісних портретів. В цілому, його праці заслуговують на увагу не лише як перша спроба такого жанру, але й як варіант критеріїв відбору персоналій, структури написання статей та побудови наукового апарату.

Цінним виданням з регіональної біографістики була праця Ф.Ф. Аристова “Карпато-русские писатели: Исследование по неизданным источникам: В 3-х т. “ (Москва, 1916). І хоча праця була видана в Росії, проте мала безпосереднє відношення до України. Містила ґрунтовні нариси з історії

Карпатської Русі та матеріали про життя та творчість письменників Галичини, Буковини, Угорської Русі (О.В. Духновича, М.Л. Устияновича, Я.Ф. Головацького, І.І. Раковського, А.І. Добрянського-Сабурова, А.С. Петрушевича, І.М. Гушалевича).

Робота над регіональними словниками та довідниками продовжувалася і в радянські часи. Зрозуміло, що всі видання цього періоду були жорстко регламентовані. Дослідники могли репрезентувати лише тих осіб, які були канонізовані радянською владою і не були заборонені цензурними списками. В 60–80-х рр. ХХ ст. вийшло ряд біобібліографічних джерел з літературознавчого краєзнавства, які відповідали вимогам того часу, а саме: “Письменники радянського Львова: Матеріали до біобібліографії” (Львів, 1960), підготовлені М.П. Гуменюком, “Писатели Днепропетровщины: Библиографический указатель” (Дніпропетровськ, 1987), “Письменники Закарпаття: Біобібліографічний довідник” (Ужгород, 1989), “Письменники Полтавщини: Довідник” (Полтава, 1990). У всіх цих виданнях подавалися короткі біографічні довідки лише про тих митців, що були членами Спілки письменників України, а їх творчість відповідала вимогам соціалістичного реалізму.

Всі спроби вийти за рамки цих списків, намагання висвітлити діяльність тих письменників, що пропагували національні інтереси українців, були приречені на поразку. Яскравим прикладом заідеологізованості біографічних видань радянського періоду в цілому, і регіональних в тому числі, можна вважати історію створення та видання словника письменників Прикарпаття В. Полека – “Літературне Прикарпаття”, який подавав картину розвитку літературного процесу Івано-Франківщини у XVII – 60-х рр. ХХ ст. Виданий у Івано-Франківській обласній друкарні 1964 р. п’ятитисячний тираж цієї книги був увесь конфіскований та знищений як “крамольний” та “буржуазно-націоналістичний” [7]. Такою ж драматичною була доля краєзнавчого біобібліографічного словника письменників Полтавщини, над яким працював П.П. Ротач в 60–70-х рр. ХХ ст. Автору вдалося надрукувати частину матеріалів лише на сторінках “Наукового інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР” (1965–1971 рр.). Він був визнаний найповнішим

біобібліографічним словником краєзнавчого характеру [8]. У словнику було вміщено відомості про багатьох маловідомих і невідомих літературних діячів, зокрема місцевих письменників, про яких не згадували інші довідкові і бібліографічні джерела. Було надруковано 577 біографій. Подавалися відомості не тільки про загальновідомих літераторів, а й про тих, хто не мав окремої книжки, але активно друкувався в періодиці. Але окремим виданням словник так і не вийшло, а журнальні публікації були припинені. Самого П.П. Ротача було звинувачено в націоналізмі, зумисній тенденції затушовувати, приховувати “гріхи” ідеологічних однодумців та в збиранні матеріалів про літераторів-емігрантів. Автором цієї статті, яка називалася “Чортополох”, було зроблено висновок, що “таким творам не місце в радянській пресі” [9]. Однак у 70-х рр. весь текст словника було передруковано в трьох примірниках, один з яких був відісланий на збереження до Пушкінського дому (існувала небезпека його знищення), другий – до ЦНБ (нині НБУ ім. В.І. Вернадського), третій – робочий варіант, який постійно поповнюється автором новими іменами [10].

Лише на початку 90-х рр. ХХ ст. склалися сприятливі умови для виходу цілого ряду регіональних біографічних та біобібліографічних словників, енциклопедичних видань, в яких був широко представлений місцевий біографічний матеріал. Найпопулярнішою формою регіональних видань 90-х рр. в Україні були різноманітні словники, довідники, покажчики, присвячені письменникам. Серед них: “Письменник Черкащини: Біобібліографічний покажчик” (Черкаси, 1990), автори Л.М. Волинець та ін.; “Літературна Луганщина = Литературная Луганщина: Збірка бібліографічних матеріалів про життя і творчість письменників Луганщини та їх твори” у двох випусках (Луганськ, 1992), яку упорядкував М.В. Ночовий; “Літературно-мистецька Вижниччина” у двох частинах (Вижниця, 1992 – 1995), упорядник М. Іванюк; “Письменники Лесиноного краю: [Літературознавчий довідник сучасних літераторів Волинського краю]” (Луцьк, 1994); “Літературна Рівненщина: Довідник” (Рівне, 1995), за редакцією Є. Шморгуна; “Літературна Харківщина: Довідник” (Харків, 1995) та однойменний додаток до нього (Харків, 1996) за редакцією М.Ф. Гетьманця; “Літературний слов-

ник Кіровоградщини” (Кіровоград, 1995), який підготував Л. Куценко; “Література землі Збаразької: Бібліографічний покажчик” (Збараж, 1995), упорядкував М. Дем’янюк; “Літературна Сумщина” (Київ, 1995) В. Скакуна; “Літературна Гадяччина: Нарис-довідник про зародження й розвиток літератури рідного краю та її окремих представників – письменників, літераторів, інших митців, що народилися, виросли чи жили певний період на благословенній землі Гадяччини” (Гадяч, 1996), укладений Г.А. Шанько; “Літератори Хмельниччини: Довідник обласної організації Спілки письменників України” (Хмельницький, 1997), за редакцією В. Басирова; “Письменники Сумщини: Біобібліографічний довідник” (Суми, 1999), упорядник О.П. Столбін; “З-над Божої ріки: Літературно-біобібліографічний словник Вінниччини” (Вінниця, 2001); Письменники Вінниччини: До 30-річчя обласної організації Національної спілки письменників України, упорядкував А.М. Подолинний (Вінниця, 2001). У 1992 р. М. Іванюк започаткував видання біобібліографічного довідника “Літературно-мистецька Вижниччина” (Вижниця, 1992), якого на сьогодні вийшло чотири випуски (1992 – ч. 1, 1995 – ч. 2; 1998 – ч.3, 2001 – ч.4). У довіднику надруковано 329 коротких біографічних довідок про літераторів, художників, музикантів, науковців, краєзнавців ХІХ–ХХ ст., життя і творчість яких пов’язані з Вижниччиною (Вижницький район Черкаської області). До кожної довідки подано літературу.

Специфіка регіональних біографічних словників і довідників полягає в тому, що до них включаються не тільки імена письменників-членів Спілки письменників України, але й маловідомих авторів кількох книг, а інколи й однієї книги а також імена видатних письменників України, Росії чи світу, які пов’язані з тим чи іншим регіоном лише певним епізодом свого життя.

Стосовно останніх, то в краєзнавчих словниках акцентують увагу саме на тих життєвих обставинах та творах, які мають пряме відношення до краю. Інформацію ж про письменників-земляків представлено якомога повніше.

Окремої уваги заслуговує науково-популярне видання Костриці М.Ю., та Мокрицького Г.П. “У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини” (Житомир, 1995), яким запо-

чатковувалася серія книжок про рідний край “Краєзнавча бібліотека”. Автори, на основі архівних джерел, епістолярної спадщини, спогадів розповідають про видатних діячів краю – активних учасників національно-визвольних змагань українського народу, діячів науки, освіти та літератури XIX – XX ст.

В цілому, ці регіональні видання носять краєзнавчий характер, розраховані на широкі читацькі кола, як правило, містять стислий біобібліографічний матеріал про цілий ряд митців, які довгий час залишалися поза офіційною історіографією. У більшості випадків, допоміжний апарат цих видань або відсутній зовсім, або мінімальний, що зменшує їх науковий рівень.

Біографічні матеріали про педагогів-засновників Харківського педагогічного інституту, про видатних освітян, вчителів, що працювали на Харківщині у XIX – XX ст. подано в довіднику “Педагогічна Харківщина” (Харків, 1997), за редакцією В.І. Лозової та І.Ф. Прокопенко. Біографічні довідки про майже 400 вчителів – уродженців сучасної Івано-Франківщини, які працювали до 1939 р. містить перший том біографічного довідника “Відомі педагоги Прикарпаття” (Івано-Франківськ, 1997), підготовлений В. Полеком та ін. Біографічні відомості про 152 українських лікарів, вихідців з Прикарпаття XIX – п.п. XX ст., наведено у довіднику “Українські лікарі Прикарпаття” (Коломия, 1995), який вийшов за редакцією М. Андрусика.

Окремим видом регіональних біографічних видань сучасності є енциклопедії, які крім різноманітного інформаційного матеріалу з географії, історії та культури краю містять масиви біографічної інформації. Ці видання дають нам змогу ознайомитися з життям та діяльністю тих діячів регіонального рівня, імена яких на протязі довгого часу були маловідомі або й зовсім не відомі широкому читацькому загалу. Серед них можна назвати наступні: енциклопедичні довідники “Чернігівщина” (Київ, 1990) та “Полтавщина” (Київ, 1992), за редакцією А.В. Кудрицького; “Енциклопедія Коломийщини” за редакцією М. Васильчука та М. Савчука (Коломия, 1996 – 2003), яка є універсальним довідковим виданням про місто Коломию та Коломийський район Івано-Франківської області. У ньому вміщено біографічні статі про державних,

політичних та культурних діячів Коломийщини XIX–XX ст. На сьогодні вийшло шість зшитків (Вип. 1, 2, 3, 12, 13, 14) на літери “А”, “Б”, “В”, “Г”, “Ш” “Щ, Ю, Я”.

Наступним виданням цього виду є “Енциклопедія Сумщини” (Суми, 1998–1999) за ред. В.Б. Звагельського (вийшло три випуски), в якій представлені лише персоналії вчених життя і діяльність яких пов’язані з Сумщиною. Видання такого спрямування тут здійснювалось вперше. На увагу заслуговує видання Лисенка І.М. “Валківська енциклопедія” (К., 2000), у якому автор намагався дотримуватися всіх принципів підготовки енциклопедичної літератури. У ньому вміщено біля 1300 термінів, у яких в алфавітному порядку висвітлюється історія, культура, освіта і господарство Валківського району Харківської області, а також представлено біографічні статті про найвидатніших уродженців одного з найстаріших регіонів Слобожанщини.

Не залишилася поза увагою дослідників і Кіровоградщина. Так Б.М. Кузик та В.В. Білошапка видали книгу “Уплині часу. Енциклопедія Олександрівщини” (К., 2002), що розповідає про відомих людей краю XVIII–XX ст. Виданням, що охоплює всю суму відомостей географічного, історичного та біобібліографічного характеру з найдавніших часів до наших днів є “Энциклопедия Подкарпатской Руси” (Ужгород, 2001), складена І. Попом. В число біографічних статей включені не тільки статті про діячів регіону, а також про вчених сусідніх держав, що вивчали географію, історію і культуру Підкарпатської Русі, літераторів, політичних діячів.

Відомості про життя та творчість буковинських художників — членів Національної спілки художників України вміщено в енциклопедичному довіднику “Митці Буковини” (Чернівці, 1998), автори упорядники Т. Дугаєва та І. Міщенко. Бібліографічний покажчик “Театральна Тернопільщина” (Тернопіль, 2001), укладений П. Медведиком та ін. містить відомості про історію, розвиток і сьогодення театрального життя Тернопільщини XX ст., подає біографічні статті про акторів театру товариства “Українська бесіда”, театру ім. І. Тобілевича, “Заграва”, Державного драматичного театру ім. Лесі Українки у Львові, акторів “Тернопільських театральних вечорів” і київсько-харківського “Березоля”, акторів та режисерів Тернопільського українського драматичного театру

ім. Т.Г. Шевченка, а також біографічні відомості про диригентів, композиторів, художників театру, театрознавців.

Цілий ряд краєзнавчих праць, що базуються на біографічному матеріалі виходило і в 2002–2003 рр. Для прикладу наведемо праці М.І. Бушина, присвяченні Черкащині. На сьогодні, у започаткованій ним серії “Черкаський край в особах. 1941–2001” вийшло чотири книги, які мають безпосереднє відношення до біографістики [11]. Вони містять історико-документальні нариси і біографічні довідки про відомих людей краю (Золотоніщини, Драбівщини, Корсунщини, Маньківщини).

Свої книги краєзнавчого спрямування, із біографічними матеріалами отримали і інші регіони України [12]. Як правило це краєзнавчі нариси, мартирологи, альманахи на сторінках яких можна знайти імена діячів регіонального рівня від найдавніших часів і до наших днів. Ці видання, з урахуванням того, що вони не є чисто біографічними дослідженнями та містять також історичні, географічні, статистичні матеріали про ту чи іншу територію, можуть тим не менше використовуватися істориками-біографістами для виявлення значної кількості нових імен діячів української історії, які з різних причин довгий час залишалися невідомими широкому читачькому загалу.

Як правило, частина із цих видань підготовлена на основі вивірених архівних матеріалів, місцевої періодики та особистих фондів авторів-укладачів. Виявлення, вивчення та опрацювання цього масиву літератури є необхідною умовою роботи над створення УБС (електронна версія – Український біографічний архів (УБА)).

Однак, слід зазначити, що ряд видань, наведених вище вимагають критичного вивчення та аналізу як на предмет необхідності внесення того чи іншого ім'я в електронний УБА так і достовірності вміщених у них матеріалів. Критичне вивчення наведених вище регіональних біографічних видань дасть нам змогу виявити маловідомі і невідомі раніше імена діячів регіонального або місцевого значення, доповнити вже відомі факти з життя видатних діячів України різних часів новою, регіональною інформацією, що значно збагатить наші знання про життєдіяльність наших славних співвітчизників.

Для підвищення наукового рівня видань з регіональної біографістики необхідно налагодити тісну співпрацю Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В.І. Вернадського – основного координаційного та науково-методичного центру біобібліографічних досліджень в Україні з регіональними науковими колами та краєзнавцями, які займаються біографістикою.

Література

1. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження / *Авт.-упор. С.М. Ляшко*. К., 2003. – С. 13-34; *Чишко В.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996. – С. 116-117.
2. *Чишко В.С.* Проблеми створення Українського біографічного словника: проект концепції // *Архіви України*. – 1993. – № 1-3. – С. 92-98; № 4-6. – С.56-62.
3. *Чишко В.С.* Сучасні проблеми підготовки українського біографічного словника // *Українська біографістика: Зб. наук. праць*. – Вип. 1. – К., 1996. – С.10-18; *Його ж.* Основні принципи створення Українського біографічного словника // Там само. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 6-18; *Попик В.І., Романова Н.П.* Критерії добору імен діячів неукраїнського походження до Українського біографічного словника // Там само. – Вип. 3. – К., 1999. – С.18-34; Теоретичні та методичні проблеми біографічних досліджень // *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Вип. 7. – К.: НБУВ, 2001. – С. 270-462 та ін.
4. “Книжкові джерела української біографістики у фондах її бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Матеріали до бібліографії (сер. ХІХ–ХХ ст.)” / *Авт.-укл. Т.В. Куриленко, Н.І. Мельник, О.М. Яценко*; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т біогр. досліджень; *Редкол.: О.С. Онищенко (голова) та ін.* – К., 2004. – 365 с. – (Джерела укр. біографістики; Вип. 1).
5. *П.Е. [Ефименко П.С.]* Потребность в биографическом словаре южно-русских деятелей и несколько слов о его программе // *Киевская старина*. – 1886. – Т. 14. – С.806.
6. *Чишко В.* Вказана праця. – С.95-128.; *Куценко Л.В.* Літературний словник Кіровоградщини // *Українська біографістика: Зб. наук. праць*. – Вип.2. – К., 1999. – С.273-276; *Полек В.* “Біографічний словник Прикарпаття” // *Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.)*. – Л., 1997. – С.87-90; *Ротач П.* Доля “Літературної Полтавщини” // *Українська біографістика: Зб. наук. праць*. – К: “БМТ”, 1996. – Вип.1. – С. 141-147.
7. *Полек В.* Згадувана праця. – С.87-89.

8. Гольденберг Л.І. Бібліографічні джерела українського літературознавства. — К., 1990. — С.210.

9. Пліш М. Чортополох // Зоря Полтавщини. — 16 січня 1970 р.

10. Чишко В. Історико-біографічні дослідження в українській історіографії // Микола Плав'юк: Україна — життя моє. — К., 2002. — Т. 3. — С.538-550.

11. Бушин М.І. Ілляшенко Ю.Ю. Черкаський край в особах 1941—2001. Золотоніщина=Cherkassy Land in Personalities 1941—2001. Zolotonosha Land/ М.І. Bushhyn, Yu. Yu. Ilyashenko. — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. — 336 с. — (Серія “Черкаський край в особах. 1941—2001”; Кн.2); Бушин М.І., Лисенко А.І. Черкаський край в особах. 1941—2001. Драбівщина. — Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2003. — 316с. — (Серія “Черкаський край в особах.1941—2001”; Кн.5); Бушин М.І., Лазуренко В.М., Стрижак Є.М. Черкаський край в особах. 1941—2001. Корсунщина. — Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2003. — 400с.; Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М. Черкаський край в особах. 1941—2001: Маньківщина. — Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. — 385с. — (Серія “Черкаський край в особах.1941—2001”; Кн.7).

12. Артощенко Б., Бутько М., Ведмідь В., Волошок Л., Грищенко П. Чернігівщина (факти, події, постаті) / В. Мельничук (ред. кол.). — Чернігів, 2003; Альманах пошани й визнання Полтавщини = Almanac of Honour and Recognition of the Poltava Land: 100 видатних особистостей Полтавщини минулих століть / Л. Омелченко (голов. ред.). — Презентаційно-іміджеве вид. — Полтава, 2003; Білоусов Є.В. Славетні імена Придніпров'я: Для серед. шк. віку / А.А.Репін (худож.). — Д., 2002; Заслужені працівники Житомирщини: Нариси про заслужених працівників галузей народного господарства, освіти та культури Житомирщини / М.М. Жайворон (ред.), С. Г. Бойко (упоряд.). — Житомир, 2001. Краю наш Роменський: Краєзнавчий нарис /Роменська районна держ. адміністрація/ Г.В. Діброва (упоряд.). — Суми, 2002; Купчишин М.Ф., Мичак А.Г. Шаргородщина. Сторінки історії. — К., 2002; Літопис рідного краю: Бородянщина / Б.П. Іценець (ред.) Віктор Ю. Лунейко (передмова). — К., 2002; Мірошниченко І.О. Старобільщина: Історико-краєзнавчий нарис / Старобільська районна державна адміністрація. — Луганськ, 2002. Нариси історії Кролевецьщини: Збірник краєзнавчих праць / Б.І. Черняков (наук. ред.), А.В. Карась (упоряд.). — К., 2002; Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань: Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії / М. Борис (упоряд., авт. передм., іст. довідки й окремих матеріалів, голов. ред. редкол.). — Івано-Франківськ, 2002;

РЕЦЕНЗІЇ

Кривошея В.В., Фицик Л.А.

АРХІВИ СКОРОПАДСЬКИХ – ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОШУК

Папакін Г.В. Архів Скоропадських: фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII – XX ст. та архівна спадщина рогу Скоропадських. – К., 2004. – 420 с.

Для монографічного дослідження вчений обрав актуальну тему, яка раніше не була предметом спеціального комплексного дослідження. Його багаторічна дослідницька діяльність, апробація результатів якої і практична значимість дозволили вийти на оригінальне узагальнююче дослідження.

У книзі обґрунтовано актуальність теми дослідження, підкреслено наукову значимість роботи, знайдено доцільну структуру, чітко сформульовано мету і завдання, методологічні принципи та методи дослідження, що засвідчує здібності і досвід автора у науково-дослідницькій роботі. Г.В. Папакінім вірно вказується на те, що головним чинником, який на сучасному етапі суттєво гальмує розвиток дослідження історії родової еліти, залишається стан вивчення та історіографічної засвоєності комплексу архівних джерел, в першу чергу тих, які перебували на маргінезі архівістики попередніх часів.

Дослідник окреслив історіософські та архівознавчі рамки проблеми, якими є склад і зміст, а також умови виникнення й побутування таких специфічних комплексів архівних документів як родові архіви.

В дослідженні робиться висновок, що зміст фамільних архівів є значно ширшим, ніж особових, родових чи родинних архівів, активізацію виникнення яких автор відносить до останньої чверті XVIII ст., коли “малоросійська шляхта” інкорпоровалася у загальноімперський дворянський стан. Долю (зокрема процеси виникнення та формування, особливості складу документів, причини занепаду) фамільних архівів вчений простежує на прикладі документального зібрання

Скоропадських – родини, представники якої залишили помітний слід в українській історії.

Автор встановив, що головними архівосховищами цих матеріалів є Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського, Відділ рукописів Російської державної бібліотеки у Москві, Архів Інституту російської історії РАН, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.Липинського.

Аргументованою виглядає запропонована власна періодизація розвитку фамільних архівних збірок, що дозволило вирізнити три етапи і дати їх характеристику.

Здійснивши огляд історичних студій з проблеми, вчений приходить до висновку, що в існуючій історіографії досліджувані архіви розглянуто лише з історико-джерелознавчої точки зору, полишаючи поза увагою проблеми їх архівознавчої специфіки.

Г.В.Папакіну вдалося реконструювати склад та зміст фамільних архівів лівобережної еліти, зокрема рукописних зібрань усіх трьох гілок роду Скоропадських, відзначаючи, що правові акти власності та свідчення про військово-службову діяльність утворювачів архівів становлять два великі неодмінні блоки.

Цінним є узагальнення інформації про вилучення, вивезення та втрати архівних документів зі збірки Скоропадських, що дозволили автору простежити та реконструювати історію формування сьогоденного стану цих збірок. Особливо варто відзначити вклад автора у виявлення змісту та історичного значення документів, що утворилися протягом життя гетьмана П.Скоропадського і відклалися у його фамільному архіві, а також архів Скоропадських в екзилі.

Автор на прикладі архіву роду Скоропадських розробив методологічні та науково-практичні засади архівознавчої реконструкції розпорошеної архівної спадщини та комплексного аналізу складу і змісту архівних зібрань, що були створені нащадками видатних родів української шляхти.

В монографії визначаються напрямки камерально-археографічного та едіційного опрацювання архівів української шляхти, відзначена роль у цьому процесі таких істориків-архівістів як А. Чапа, М. Маркевич, О. Бодянський, О. Лазаревський, В. Модзалевський, А. Стороженко.

Заслужовує на увагу використання вченим генеалогії як конкретно-історичного методу дослідження, інших спеціальних історичних дисциплін, які дозволили автору підготувати і оприлюднити перший реєстр фамільних архівів (114 фамільних архівів).

Поруч з тим, вважаємо необхідним зробити деякі уточнення і рекомендації. Погоджуючись із висновком автора, що “неможливо простежити генетичний зв’язок між архівами українських еліт XVI–XVII ст. та наступної історичної доби, на відміну від очевидного зв’язку між самими елітами”, слід внести уточнення, що фундаторами архівів українських еліт XVI–XVII ст. були шляхтичі-землевласники і документи на володіння складали першооснову цих фондів, а показаченими були, в першу чергу, служилі шляхтичі. Та ж незначна частка шляхтичів-землевласників, які потрапили до козацького середовища, зберегли документи першої половини XVII ст. Це стосується архівів Бороздн, Рубців, Станіслава Кохановського. Оригінали родового архіву останнього розпорошені у документах ЦНБ України. Шляхтичі-священники Борзаківські в порівнянні з іншими шляхтичами-священниками зберегли родові документи попереднього періоду.

Варто звернути увагу на той факт, що фамільні архіви вбирали в себе родинні архіви не лише тих родин, які мали якісь родинні зв’язки з фамілією – власником архіву, але і тих, від яких здійснювалися акти куплі-продажу. Так, у родовому архіві Дараганів знайшли місце зберігання частини родинних архівів Радичів, Розумовських, Солонин, у архіві Троцьких – архівні документи Тоцьких. На жаль, поза увагою автора залишилися тестаменти (заповіти), які часто ставали першоосновою сімейних архівів (наприклад, декілька тестаментів генерального обозного Петра Забіли написані в різні роки, збірки тестаментів в Інституті рукописів).

Головна цінність цього дослідження полягає в тому, що воно є першим в історичній науці комплексним архівознавчим, джерелознавчим та документознавчим дослідженням, присвяченим дослідженню історії започаткування та розвитку фамільних архівів української лівобережної еліти другої половини XVII–XX ст. як специфічного явища національної історії й культури, своєрідного істрико-архівного феномена.

Вказані зауваження не впливають на високий науковий рівень закінченого і оригінального наукового дослідження. Його висновки належним чином обґрунтовані, логічно сформульовані і відзначаються належною дослідницькою глибиною, що дозволило автору на основі цієї і попередніх розвідок захистити дисертацію на здобуття вченого звання доктора історичних наук.

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ОФІЦІЙНУ КОНЦЕПЦІЮ НЕПу

Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) – Одеса: ТОВ “ВіД”, 2004. – 354 с.

Селянське питання в Україні завжди було одним із ключових, від якого залежали і проблеми держави, влади, економіки, політики. М. Грушевський стверджував: “Я глибоко переконаний, що в українським житті мають будучність, матимуть вплив, встояться тільки ті елементи, які стоятимуть в тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться”.

Останнім часом з’явилося чимало праць, автори яких намагаються знайти ключ до розв’язання сучасних проблем в соціально-економічній історії. Особливу увагу дослідники приділяють періоду 20-х рр. ХХ ст. Це пояснюється різкою зміною офіційної тогочасної економічної політики та оригінальністю реалізованих заходів, що забезпечили значні темпи розвитку народного господарства.

Саме проблемі становища селянства в роки нової економічної політики і присвячена монографія Ю.В. Котляра. Вибір теми зумовлений і тим, що сучасний рівень розвитку історичної науки вимагає уточнення і доповнення офіційної концепції висвітлення подій, що відбувалися в 20-х рр. ХХ ст., особливо в такому регіоні як Південь України. Використання сучасних методів дослідження дозволило значно ширше і об’єктивніше висвітлити економічне, політичне та соціальне становище селянства Півдня України в добу непу.

Рецензована праця відзначається структурною багатогранністю, що сприяє глибокому і всебічному розкриттю обраної автором теми. З широкого кола проблем він зупинився на дослідженні політики тоталітарної системи на селі в добу непу.

Її здійснення простежується на прикладі Півдня України в порівнянні з іншими регіонами республіки. Розгортаючи дослідження, автор зосередив основну увагу на таких аспектах: соціально-економічна ситуація на селі напередодні

непу, господарські відносини в 1921 – 1929 рр., село в умовах зародження тоталітаризму, становище сільських національних меншин.

Цілком обґрунтовано визначено хронологічні рамки праці. Вони дали можливість показати непівські перетворення на селі від моменту його зародження до початку проведення політики суцільної колективізації.

В основу дослідження покладено широке коло архівних документів, багато з яких вперше введено до наукового обігу, а також матеріали періодичної преси. Автор вивчив і критично використав у монографії творчий доробок своїх попередників. Це не тільки посилило інформативність праці, внесло елементи полеміки, а й сприяло підвищенню її загального наукового рівня.

Проте не всі обстоюванні автором рецензованої праці положення можна прийняти як незаперечні. Чимало з них є дискусійними. Зокрема, твердження про те, що виявлено психолого-ментальні особливості південноукраїнського селянства, яке сприймало неп як реалізацію свого суспільного ідеалу власника-господаря.

У монографії проаналізовано великий фактичний матеріал, висвітлено складні шляхи виходу з економічної кризи, відбудови зруйнованого війнами господарства, показано роль у цих процесах нової економічної політики, зокрема селянства. З огляду на це, а також на незаперечну актуальність тогочасних проблем для сьогодення, дещо конкретнішими мали б бути й головні висновки дослідження.

У цілому монографія Ю.В. Котляра є першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням дуже актуальної і складної теми. Більшість порушених автором проблем висвітлено повно, головні висновки дослідження обґрунтовані. Безперечно, вона стане у пригоді науковцям, студентам, а також усім, хто цікавиться історичним минулим України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АКОПЯН Валерій Григорович — кандидат філософський наук, народний депутат України.

БЕВЗ Тетяна Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

ВАШКЕВИЧ Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник народної освіти України, головний редактор наукового журналу “Гілея”.

ВДОВИНА Олена Ярославівна — кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії і соціальних наук Київського університету туризму, економіки і права.

ГУЗЕНКО Юрій Іванович — кандидат історичних наук, декан історико-правового факультету Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

ГУЦАЛО Марія Григорівна — заступник керівника департаменту освітніх програм міжнародної громадської організації “Міжнародна антитерористична єдність”.

ІВАНОВ Микола Семенович — кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили, докторант

КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

МЕЛЬНИК Надія Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

ПРОНЬ Тетяна Михайлівна — старший викладач Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв.

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

ТРИГУБ Олександр Петрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та історії Ми-

колаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили.

ФИЦИК Лариса Анатоліївна — старший викладач Уманської державної аграрної академії.

ШАПОВАЛ Юрій Іванович — доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

ШИТЮК Микола Миколайович — директор Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України.

ШКУРЕНКО Каміла Олексіївна — старший викладач Південнослов'янського інституту Київського славістичного університету.

ЯРЕМЧУК Вячеслав Дмитрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ ВІСНИКУ “ГІЛЕЯ”

Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України (див. Постанову Президії ВАК України № 7 – 05/1 від 15.01.2003 р.)

1. Макет сторінки: а) прізвище та ініціали автора; б) назва статті прописними буквами; в) текст статті (шрифт — 10 пт); г) перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком *Література*. Джерела у списку нумеруються вручну, без використання функції меню Word “Нумерація”; д) між зазначеними частинами порожні рядки не залишаються.

2. Для опублікування статті автору необхідно подати до редакції: а) текст статті, роздрукований на принтері чітким шрифтом Times New Roman; б) електронний варіант статті на дискеті (дискета та роздрукований текст подаються у файлі); в) рецензію на статтю абовитяг із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

г) відомості про автора з обов’язковим зазначенням прізвища, імені, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

Редакція залишає за собою право редагування текстів статей, які до неї надходять.

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.

Редакція матеріалів не рецензує і не повертає.

У разі передруку посилання на “Гілею” обов’язкове.

Вісник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАКом України.